Укр. I/643.

Укр. I/643

Василь Маковський

ТАЛЄРГОФ

(СПОГАДИ і ДОКУМЕНТИ)

ЛЬВІВ 1934
Накладом автора.

сп. 33

ЗМІСТ:

	стор.
I. За кордоном	1
II. В тюрмі	51
III. В Талєргофі	95
IV. На карантані	246

ГОСУДАРСТВ. ПУБЛИЧНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА
1146239 V

З друкарні „Діла“, Львів.

Ґрупа перших 77 українських визволенців з Талєргофу.

І. ЗА КОРДОНОМ.

Ввіки памятний день — 28 червня 1914 року!

День ясний і радісний, як весняне сонце, що снопами проміння обливало княжий Львів, в котрому Україна святкувала:

Краєвий Здвиг Українського Сокільства — в соті роковини народин Тараса Шевченка!

Перегляд сил, перевірка духового й фізичного дорібку, збірне справджування національної свідомости. Перебутий великий етап по дорозі до волі.

Ще тепер, коли те ясне, промінне сонце затягнулося чорними валами хмар, з гордощів і радощів серце в грудях стрепенеться на сам спомин того дня...

Коли гляділося і йшлося в тих, здавалося, безконечних однострійних лавах нашого Сокільства, що з лопотячими у весняному вітрі прапорами різким і важким кроком перемірювали княжу столицю, надія розпирала груди: Вулицями Львова йде майбутня Воля України!

Свої — слізми радости, грімкими окликами її витали. Чужі — відверталися лячно й злюче.

Великий Сокільський майдан на Стрийському, як море, захвилювався синіми рядками-хвилями, а над ними високо угорі тріпотав жовтоблакитний стяг — великої надії.

Враз, неначе заворожене, стихає розхвильоване синє море... Нечайною блискавкою облітає увесь майдан жахлива вістка: „Наслідник австрійського престолу вбитий у Сараєві!“.

На високій щоглі майдану замаяв чорний стяг.
А в серцях ляк, змішаний з надією.
Здвиг зірвано.
— Що тепер буде?

Це питання виринуло як примара перед усіми, всі відчули, що це іскра, яка може запалити нагромаджену европейську бочку пороху. Не дивниця, що всім і всюди привиджувалось марево війни. Одначе в політичному світі було тихо. Не було замітно зловіщих познак завали, яка вже наближалася... Не було чути грізного рокотання...

Впливові голоси світової преси обговорювали й обсуджували цілу подію, її причини й наслідки, але робили це розумно і спокійно.

Навіть ті, для котрих те вбивство було бажане як причина до війни, враз зжахнулися перед її маревом і — стали вспокоювати, розважати, вслухуватися в загарячене гудіння мас. Вони — не допустять до війни.

Ці голоси набрали тим більшої ваги, коли нечайною смертю погиб у Білгороді найбільший, позакулісний воєнний підбехтувач, російський посол Гартвіґ.

Широкі маси швидко ворохобляться, ще швидше заспокоюються. Блищий їм і більш вимовний ляк щоденних злиднів, ніж слава побідної війни...

В Галичині саме кінчились підготовлювання соймових виборів, що мали відбутися восени на основі нової ординації. Початкова розгубленість по сараєвському вбивстві розплилася, маси втишилися. Не диво, що й я радо піддався цій омані. Воно було згідне з моїм задушевним бажанням.

Ще з весни плянував я вакаційну прогульку на Велику Україну — до Одеси, Київа... Сараєвське душогубство захитало цими плянами, тим більше, що нас вибирався туди цілий гурт, в сім осіб.

Ми міркували, розважали, вчитувались в ситуацію повних два тижні, аж врешті вирішили, що війни не буде, бо — ми її не бажали. Вирішивши

раз, зайвим було дальше отягатися, тимбільше, що в нас все, навіть пашпорти на виїзд до Росії, — були приготовані.

Мої знайомі — чотири жінки з двоїма дітьми — виїхали з Б. скоріше, бо вже 16. липня. Мене ще затримали особисті та службові орудки, так, що з Б. виїхав я щойно 22. липня 1914 р., залізницею на Чортків—Тернопіль, до Одеси.

В Одесі жив тоді з родиною, — і до нього ми всі прямували, наш добрий знайомий Володимир Григорович Р. родом галичанин, свояк одної пані з нашого гуртка; щира, українська душа! З веселою надією на переживання, від яких душа заздалегідь радувалася, всідав я до ваґону. Чотири тижні побуту на Вел. Україні, над нашим все недоцінюваним морем, купілі в ньому, в лиманах, прогульки кораблем, а далі відвідини золотоверхого Київа — все те мережалось в уяві райдужними, квітистими узорами.

Супроводив мене в дорогу прегарний літній ранок. В Тернополі зупинився я, щоб відвідати давнього друга, але його не застав. Увечері приїхав до Волочиськ, вже по другому боці кордону, в таємній, здавалося, могутній Росії. Тут відбувалися митні і паштортові ревізії.

Тоді я не вперше переступав границі російської імперії. А проте, дивне трепетливе почування огортало людину, неначе б вона вступала у мрячні пороги якоїсь таємничої тюрми. Мимохіть відчувалося, що тут межа Европи, кордон двох світів. Коли потяг зупинився, обводили його ланцюгами, запирали двері; жандарми під проводом старшин обходили внутрі ваґони і відбирали пашпорти. Щойно після цього вільно було вийти з ваґонів, але лише до відокремленої світлиці. Тут всі чекали, аж їх покличуть. Викликували по одному, поіменно, до другої меншої світлиці, де віддавали пашпорти, одним беззамітно, інших випитували подрібно про особисті справи та напрям їзди.

Бувало й таке, що без всякого допиту (до

тих належали всі, добре їм відомі українські видніші діячі і без виїмку греко-католицькі священики) заборонювали вїзд до імперії. В таких випадках приходилося їм в тій-же відокремленій світлиці вичікувати на найближчий поворотний поїзд і вертати до Галичини.

Та кому пощастило, що отримав назад підписаний пашпорт, мав уже свобідний доступ до буфету, до каси та інших стаційних приміщень.

З них перша — митна контора. Сьогодні, після війни, ці на російській системі розбудовані пашпортові огорожі позаводжені в неодній новітній державі. Тоді однак — крім одніської Росії, — в цілій культурній Европі їх не було. З тією російською системою був я вже здавна обізнаний, — але всеж таки застановило мене, що цим разом докладніше випитували, спеціяльно цікавлючися чи належу до австрійської армії і в якому „чині"?

Очевидно, я відперся; але дивувало мене, чому саме про це питають. Одночасно видалося мені, що в обсягу стації вешталося куди більше жандармів, як звичайно, але я чомусь не привязував до цього більшого значіння. Вражало й те, що поїзд з Волочиськ до Одеси, який давнішими роками бував ущерть набитий, цим разом був майже порожній. До Жмеринки я їхав одніський в цілому переділі.

Дорога з Волочиськ до Одеси одноманітна. Куди оком глянеш, степ і степ, вкритий безкраїми ланами збіжжя, а то й соняшників. Мов сирітки тиняються по тому степу самітні стації. Людські житла поховані в переярках і облазах. Сонливість настирливо лізла до очей.

До Одеси приїхав я в четвер 23. липня увечері. Заїхав до відомих мені ще з давніша, т. зв. „меблірованих комнат" на Пантелеймонівськім майдані, оподалік залізничого двірця.

По російських містах готелярство, в західньоевропейському значінні, було мало розвинене. Готелі заступали саме ці „меблірования комнати" —

наскільки я з ними познайомився — повні всякого нехлюйства. Та я другого, а найдалі третього дня, мав надію приміститися приватно над лиманом.

Ще того самого вечора поїхав я трамваєм на Преображенський майдан, один з найкращих в Одесі, а звідти післав міського вістовника („експреса") з запискою до Володимира Григоровича. Виявилося однак, що дома в них нікого не було. Володимир Григорович як ділова людина був у розїздах. Його дружина з усіми гістьми виїхала на морську прогульку до Маріюполя. Мали вернутися щойно в неділю.

Повечерявши в знайомому ресторані на Преображенському майдані, взявся я до читання російських часописів, зацікавлений тамошніми настроями. Всі писали різким тоном цькувань і погроз у бік Австрії; але цього тону годі ще було назвати воєнним.

Порівнявши тамошні прилюдні думки й настрої з нашими в Австрії, я зовсім заспокоївся щодо війни. Ні там, ні тут її загал не бажав.

У пятницю; 24. липня, вранці, поїхав я залізницею на Хаджибейський лиман, у віддалі кількох кільометрів від Одеси. Тим іменем „Хаджибей" називалася колись, ще як тут була турецька територія, ціла, українськими виселенцями заселена Одеса.

Викупавшись у дуже „вонючому" лимані, випочивав я на вільному повітрі, в позній розкішній свідомості свого вакаційного вдовілля аж до полудня. Пообідавши, пустився пішки до другого, „Куяльницького" лиману, а відти до лікувального заведення д-ра Якимовича, де мав умовлену одну зустріч.

Серед такого безжурного безділля злетів перший день мого побуту над лиманом. Знаючи, що ні Володимира Григоровича, ні моїх знайомих ще дома нема, я з поворотом не поспішав. Приїхав до своїх „меблірованих" вже пізним вечором у найкращому настрою і погоді духа.

Теж і в суботу 25. липня — не укладаючи аж до повороту Володимира Григоровича ніякої програми, — я поїхав зранку на лимани. Купелі в одеських лиманах мали велику славу.

Зразу воно смішно було, дивитися на вимазаних лимановим мулом купельників, чорніських, як муринів, що вигрівалися й висихали до сонця. Та загально кажуть, що ці купелі — дуже лікотворні. Коли мене купальний слуга „мастив" тим „запашним" мулом, я — не пригадую собі вже якими словами — глузував з тієї грязюки. Зачувши те, якийсь сивобородий добродій, обурився: „Не шуткуйте з цього, — відізвався з повагом, — я тільки вірю, що в Бога та в лиман".

Очевидно, я найчемніше виправдався, мовляв, що це тільки невинний жарт. По купелі випочавши, пустився поміж лиманові віллі й домівства. І попав на...? Вгадайте!...

На — наших справжніх коломийських гуцулів! Деякі в червоних байбараках, деякі в киптарах, всі по святочному зодягнені в синіх і червоних галанцях. Був їх цілий гурт з двома провідниками. Кількох відбилося від гурту і з ними я встряв у балачку. Вони помітно силкувались говорити московсько-галицьким язичіям, закидуючи „ґаспадін", „мойо почтеніє", „кланяюсь нізко", а навіть — „пожалуйста". Всі були з Коломийщини та Надвірянщини.

„Чого приїхали"? — питаю.

„Пізнати Русь святую".

„Самі?"

„Ні, — в супроводі."

Приїхали з ними та їх обвозили два якісь коломийські панки — „землячки", перевертні з „Дудикевичівської амбасади" в Коломиї. Влаштовували з ними опереткові „гуцульські вечорі" — для пропаґанди. Такий вечір мав саме в той день відбутися в Одесі, і я вирішив на ньому бути. Темна гуцулія — деякі з них були помітно по випивці, — всміхались самовдовільно; просто горділи тим цир-

ково-оперетковим зацікавленням, з яким їх всюди зустрічали.

„Рускіе карпатскіе ґорци". Виплоди австрійської політики divide et impera!"

Чогось докладнішого годі було від них дізнатися. За ними стежили безнастанно їх „антрепреньори", що вже зацікавилися моєю особою. Прийшла мені на гадку пересторога, яку мені ще давніше дав один російський старшина: „В Росії, ніде, ніколи, навіть вночі як спите, не забувайте, що ви... в Росії". Ці слова мені все пригадувалися. І тепер.

Я замішався і загубився в юрбі. Карточок з оповістками про вільні кімнати та „кватири до винайму" бачилось тут доволі; але з цим ділом я рішив вичекати до повороту моїх знайомих з Маріюполю.

На полудне вернувся я до Одеси, до свого ресторану на Преображенському. Ледви увійшов і ще гаразд не розглянувся, як чиїсь руки з позаду вхопили мене й обіймили за шию. Повертаюсь, а переді мною вусате, всміхнено добряче лице Володимира Григоровича. Вернувши саме з дороги, застав дома мою записку з пятниці і прибіг сюди.

„Ви тут?" — питає врадуваний, і здивований.

„Як бачите, сам у власній особі. Ви-ж знали, що приїду".

„Знати знав від пань. Одначе — тепер?... ніяк вас не надіявся. Під війну?"

„Яку війну!" — відповідаю з авторитетною нехітю. Про ніяку війну нікому не сниться. Хіба, що у вас?".

„А австрійський ультимат з четверга?"

„Що-о-о?"

Я нічого про ультімат не знав. Він розсміявся на весь голос.

„Ні, це славно! Приїздить з Австрії чоловяга аж сюди, щоби дізнатися про австрійський ультимат! Це — славно!"

Підпровадив мене до круглого стола, при котрому сиділо все його товариство, сім або вісім

осіб. Поневолі треба було познайомитись і присісти до гуртка. Їхнє зацікавлення було просто безмежне, коли дізналися, що я приїхав з Австрії.

Зразу дивилися зпід лоба, я це бачив; але Володимир Григорович їх заспокоїв; а мені встиг шепнути в ухо: „обережно, це — чорносотенці".

Та мені й без того все була на гадці мудра осторога російського старшини: „В Росії ніде, ніколи, навіть вночі як спите, не забувайте, що ви — в Росії".

Мене засипали градом питань про відносини й події в Австрії. Треба було важити слова, заки їх виговорилося; мені було ясне, яке це товариство. Та вони мене мали за „свою" людину, за одного з тих вірних наймитів, котрі, чуючи в Австрії небезпеку, воліли тікати під безпечні крила матушки. Їхні настрої були вже помітно побуджені алкоголем і зосереджувалися в щораз міцніших висказах проти Австрії і — „мазепинців"!

Відразливо й гірко було сидіти між тими клятущими ворогами нашого народу, прислухуватись до їх глузування й нестримної ненависти проти нашої батьківщини та покривати те все усмішкою. Та це було — в Росії — і в такому часі.

Піяцька кумпанія що-раз поширювалася, до гуртка все присідались нові людці. Вже кілька разів лунало піяцьке: „Боже царя храні". Бесідники загарячувалися в своїх промовах, розбивали в пух і прах Австрію, Ґерманію... Ставало моторошно, а то — й небезпечно. Я непомітно моргнув на Володимира Григоровича. Він зрозумів.

Глипнув на годинник і ніби прочунявся. „Змилуйтеся — пожалуйста" — каже до мене, вже добра година, як наші приїхали з Маріюполю, а ми тут засиділися. Гонімо, як що не хочемо „домашньої" війни, а така для нас страшніша за австрійську". В цей спосіб, хоча з трудом, вдалося пояснити розбещеному чорносотенному товариству і виправдати конечність нашого відходу, про що спершу й не дали собі говорити. Це були виключно

ділові знайомості Володимира Григоровича. Все ж таки, відпускаючи нас, взяли з нас обіцянку, що прийдемо на вечірню „сходку“ другого дня.

Ми обіцяли, але вже не бачились.

З ресторану пішли з Володимиром Григоровичом до нього домів.

Йдучи старався я ще раз охопити думкою це громове, ненадійне слово: — „Ультимат!“ В голові шуміло від безладних думок, а в душі знімався глухий докір, — пощо було сюди їхати?

Гостинний і добрячий Володимир Григорович зрозумів, мабуть, що діялося в мені, бо всіми силами старався мене розважити.

„Ви чужинець і наших відносин не знаєте — говорив він. — Ми тут до цього привикли, бо сливе щороку з весною переходимо таку бундючну війну“.

„А ультимат?“ — перебив я йому стурбовано.

„Він для нас страшний, але не для кабінетів. Вони з тим щораз мають до діла, і годі, щоб інакше було. По такому жахливому морді вже для самої поваги держави щось треба робити. Але до війни таки не дійде, хочби тому, що Росія — до неї ще не готова“ — закінчив Володимир Григорович півголосом.

Розміркувавши справу по своєму, ми вирішили, що війни не буде. Вдоволені тим вирішенням, яке покривалося з нашими побажаннями, ми зробили ще прогульку до пристані, а опісля повечерявши, поїхали на згадану вже вище і для мене дуже цікаву — „гуцульську вечірку“.

Стискав серце жаль, палив лиця сором, коли бачилося і слухалось оцю мерзку пописову гидоту запроданців.

Коломийський „антрепреньор“ мав пояснюючий виклад про гуцулів і Гуцульщину. Була це одна наруга й насміх над нашими ідеалами і святощами. Глум над нашими національними досягненнями та над заслуженими діячами. Не залишено в спокої ні імени митрополита Шептицького і його

послання до гуцулів з часів, коли ще був єпископом у Станиславові. Та ще більші громи ненависти кидав бесідник на Австрію, — едину — по його словах — спричинницю й виновницю всього „мазепинства".

Тоді уперше в житті довелося мені почути без обиняків, без обслони щире, відкрите слово з уст янічара. Він закінчив свою промову одушевленим окликом:

„Великая неделімая Руси! Подяремная доч твоя — Прикарпатская Русь — чаєт"...

Говорив препоганою московщиною. Саля заливалася гудінням і оплесками. З черги „гуцульський хор" відспівав низку російських і „малоросійських" пісень та — „малорусскій гимн" — Мир вам браття! В тому хорі добра третина „гуцулів", це були по гуцульськи переодягнені тамошні людці, — на що звернув мою увагу Володимир Григорович.

Болюче вражало, коли гуцул (його прізвища я не затямив) виголосив „малорусскую", жахливою тарабарщиною зліплену деклямацію. Її знову нагороджено ревінням, гудінням та рясними оплесками. Були ще дальші точки програми, однак мені було досить. Ми вийшли на свіже вечірне повітря. Жалем і соромом розпалені лиця раді були поринути в безвидній пітьмі, розплистися в ній.

Володимир Григорович переговорював мене на ніч до себе.

Але я був жадний спокою. В голові гуділо як у млині; враження дня: ультимат, чорносотенна оргія, гуцульська маскарада вовтузилися в безладі. Я рішуче відмовився; пішов „до себе" на Пантелеймонівський майдан.

Прийшла неділя 26. липня. Вчасним ранком зайшов я до кат. костела св. Катерини, на Службу Божу. Велика, простора базиліка-колеґіята, в котрій від 6 години ранку до полудня беззупинно правились Богослуження.

Сповідей слухали священики в ріжних мовах.

На кожній сповідниці було написане, якою мовою володіє даний священик.

В міжчасі родина Володимира Григоровича і мої знайомі вернулися з морської прогульки, несказано врадувані; це-ж була їх перша плавба по морю. Вістка про цей „зайвий“ австрійський ультимат до Сербії, яка на них на березі чекала, зразу чимало їх схвилювала.

Але — швидко заспокоїлися. Всі вони так були захоплені новими враженнями, що їх душі не допускали до себе ніякої журби. Всі вони серед ближчої рідні не мали тоді мущин, котрих би тенети війни могли захопити; отже не було непосередньо про кого лякатися. Те у жінок — найважніше.

Всі жінки, як одна, вирішили згідливо, що війни — не „сміє“ бути; а хтож править світом, як не вони?

Ще того ранку поїхали всі на „Отраду“.

До передвоєнної Одеси зїздилися на літо літники і лікуванці з усієї Росії, а не мало й з закордону. Ціле узберіжжя було всіяне віллями, пансіонами й купальнями, які згодом поклясувалися. „Отрада“ була пристановищем найнезаможніших гостей. Дальше чергувалися і степенувалися віллі й купальні на „Малому Фонтані“ — „Більшому Фонтані“, а найбагатіші зупинялися в „Аркадії“.

Всі оці прибережні оселі перебігав і лучив з Одесою електричний трамвай, крім безлічі звощиків і авт. Того дня в трамваях, ресторанах, садках, купальнях, — гуло! Всі говорили про австрійський ультимат і сербську відповідь!

На вулицях приставали прохожі з часописами, гуторили, міркували. Вся преса вдарила в дзвін тривоги і рекордувала в цькуванні, підливаючи оливи на незапалений ще костир війни.

Одначе в нас усе трималися віри в неможливість вибуху війни. За обідом у п. Р. всі силкувалися бути веселими й дотепними. Захоплювалися чарівною красою моря, плянували цікаві прогуль-

ки, тощо. Пополудні зайшов до них знайомий з останньої прогульки корабельний капітан лотиш з дружиною, і всі ми разом — критикуючи австрійський ультимат — пішли на „Куликово поле“, — одеський перегоновий майдан. Того дня з полудня пописувався там славний французький летун Пуаре.

Летунство було тоді новиною. Многотисячна товпа народу зібралася на „Куликовому полі“ і з помітним захопленням приглядалася карколомним продукціям славетного летуна. Нові враження виперли з уяви марево війни.

Увечорі весь наш гурток пішов до саду на Миколаївському бульварі. В Одесі нема кращої партії від того парку. А ще увечорі, коли безкрає море замерехтить роєм миготючих світел... По неділям влітку грали тут дві музики, навіть одна т. зв. „малоросійская“; тут найкращий ресторан у цілій Одесі й очевидно добірне товариство.

Наш гурток збільшився тимчасом на яких пятнадцять осіб, так, що треба було зісунути два столи. Знаменний був цей гурток; чути було в ньому пять мов: російську, українську, польську, естонську та німецьку. Як у „единій, недѣлімій“ Росії! До десятої години шуміло й гуділо розхвильоване недільне життя. Орхестри пригравали, люди бавились.

Нечайно між девятою та десятою годиною ввечорі донісся з вулиці буйний гамір, що зелектризував цілий розгуляний сад. На розі бульвару появилася і миттю в тисячі зросла людська сутолока з запаленими смолоскипами і транспарентами.

„Це демонстрація проти Австрії — говорено довкола. Цілий просторий бульвар заповнився людьми вщерть. Миттю зявилася по середині провізорична трибуна, а над нею величезний портрет царя. Орхестра вдарила царський гимн. Всі піднялися з місця, відкрили голови. Ледви прогомоніли звуки гимну, товпа заревіла, як збожеволіла, „ура“! На трибуну вступив — Пуришкевич. Підняв горі руку, товпа втихла, як зачарована. Тямлю почат-

кові слова, якими той чорносотенний демаґоґ розпочав свою промову:

„Коварная Австрія обявила нещасной Сербії войну!“ І тут зупинився.

„Далой Австрія!“ — закричала товпа. Ревіла, що годі її було втихомирити.

У вікнах і на бальконах камяниць, що в півколі окружають той бульвар, стовпилися цікаві. Тут на тому бульварі були житла одеського градоначальника і корпусного командантa. В тому дні гостювали тут, повертаючи із Петербургу домів, грецькі княжни. Через те одеська „чорносотня“ зготовила цю воєнну демонстрацію і замовила на неї Пуришкевича.

Його вся, грімким, заливним голосом виголошена промова до товпи була одним злочинним, демаґоґічним підбурюванням товпи до війни. І саме до війни — проти Австрії. А товпа, розпалена безліччю аґітаторів, вигукувала раз-у-раз: „Далой Австрія“!

Тут-же палили серед наруг і поглуму паперові карикатурні портрети Франца-Йосифа. Демонстрація протяглася за північ. Ніхто її не спинював, ніхто не перешкоджував. Вона-ж була на бажання уряду.

Нацькована товпа кинулась після промови з вереском на Чорноморську вулицю, де містився австрійський конзулят, і озлоблена, що туди її не впустили, кинулася зі співами, свистами й криками в менших гуртках на вулички, де були домівки відомих їй австрійських горожан та стала їх громити...

На бульварі стало спокійніше. Тоді ми нишком і мовчки почали перебиратися домів. Парк опустів. Але в місті бешкет та крики трівали — до білого дня.

Ці вуличні демонстрації під явною опікою влади не сподобалися і Володимирові Григоровичові. Його погідні настрої щодо війни дещо затьмарились.

Але надії не тратив. „Війни не буде“, говорив, прощаючись зі мною.

„Коли так, то навіщо дразнять вулицю?“ — запитав я, опанований чорними думками. Відповіді не було.

В понеділок 27. липня всі російські часописи, без розбору їх політичних напрямків, вдарили у воєнну трівогу. „Рознести Австрію на хамуз! Спасати нещасну Сербію“ — це був суттевий зміст і клич усієї преси.

Ні одного голосу розваги й опамятання! Я передав нашому товариству мої побоювання про війну; мовляв — чи не булоб вказане вертати — поки час — домів.

Зате стрінув мене з жіночого боку град докорів та обурення. Всі заєдно повторювали слова Володимира Григоровича: „Вулиця війни не робить. Чого наперед непокоїтися“. Теж льогіка, котрій — дарма — треба було підчинитися: Чого кришу направляти, коли ще дощу нема!

Сполудня ходив Володимир Григорович по якомусь ділі до градоначальства і приніс відти „автентичну“ вістку, що „вгорі“ — про війну нікому не сниться; а що вулиця трохи гуляє, це не вадить; нате вона вулиця“.

Ця „автентична“ вістка, якої джерелом мав бути сам градоначальник, перечистила в нас атмосферу, що дещо занеслася була воєнною мрякою. Вранці ходили ми до моря купатися; опісля до полудня возилися на човнах. Чисте, безкрає море лосніло непорушне, як сріблиста габа, в блиску соняшного сяйва. Найлекший вітрець не зворушував його дрімливого плеса.

Як у такий час думати про — війну?! Цеж безглуздя!

Під чарівним впливом моря наше жіноцтво раз на все заборонило бути війні на світі; а покищо вирішило, що ніхто з нас не сміє читати ніяких часописів, бо вони лише непотрібно викликають лячні настрої.

„Забезпечивши“ себе тим робом перед небезпекою війни, яка щораз непокоїла наше солодкомрійне вакаційне вдовілля, ми сполудня поїхали гуртом на лиман, де одні купалися, інші насолоджувалися пречудною красою моря; вечором усі пішли в кіно.

Висвітлювали якусь американську фільму.

І тут не обійшлося без „чорної сотні“. На екрані висвітлено відразливо-карикатурну картину цісаря Франца Йосифа з примарно жахливим обличчям, як він яструбячими кігтями хватає за горло сербського короля, — з підписом:

„Росіє, спасай Сербію!“

Саля заревіла: „Далой Австрія“. Вслід за тим — царський гимн.

І зрище йшло далі.

Після кінця я розпращався і пішов до себе на Пантелеймонівську. Тогож дня вранці я рішився наймити собі кватиру над лиманом. Але під впливом вражінь дня захитався.

Хоч як суворо було це заборонено нашим жіноцтвом, усеж таки вранці у вівторок 28. липня при сніданку я як найпильніше перелистовував всі російські часописи. Від сторінок віяло вже рішуче воєнним духом. „Там у Відні подиктуємо умови миру“ — писали „Московскія Новости“. Останній час — відрізати цій гидрі голову“. І т. і.

Я серіозно призадумався. Врешті потайки перед жінками таки рішив вивідатись в австрійському конзуляті про ситуацію. Конзулят берегла російська поліція. Від кожного, хто туди йшов, домагались легітимації. Народу в конзуляті застав я багато. Окремий цивільний урядовець записував всіх до записника. Цікавий був той „австрійський“ конзулят. За виїмком самого конзуля, всі урядовці говорили лише по російськи. Конзуль появився щойно в одинацятій годині. В такий час!

Чи могла бути ліпша познака, що з того цілого вуличного й часописного шуму нічого не бу-

де? Якщо сам консуль ставився до справи байдуже?!

„Австрія вчора перервала з Сербією дипльоматичні взаємини — говорив консуль — але, покищо, ніяких воєнних кроків не розпочала. Дипльоматична акція в самому розгарі, і є надія, що вибух війни таки вдасться спинити. У нас заряджено лише частинну мобілізацію до 36 року життя; найкращий доказ, що до якоїсь великої війни не дійде".

Така „офіціяльна" заява викликала в нашого жіноцтва бурю втіхи й до решти розвіяла воєнні баранці.

З найпогіднішими мировими настроями пустились ми до моря.

Та якби не місто!

Всюди, куди ми йшли, начеб нам на перекір тягнулися бендюги, навантажені всяким хламом і дрібницями літників, які гурмою покидали Одесу й вертали домів. Наші жінки цього не запримічували. Не інакше в купальнях. З вчорашнього дня всі чкурнули похапливо додому.

На „Катеринській" і „Арнаутській" зустріли ми великий воєнний похід всілякої потолочі з царськими портретами, прапорцями й таблицями — за війною проти Австрії.

Замітне, що все те було тоді звернене виключно проти Австрії. Про Німеччину — ні чичирк. Навіть малу шкільну дітвору ведено парами на Миколаївський бульвар і велено їй пищати — „Далой Австрія!" — Того дня мали ми з Володимиром Григоровичом розмову. Я зясував йому неспокій, який там дома десь мучить рідню наших пань.

Володимир Григорович признавав, що ситуація поважна, однак — надії на мир все ще не тратив!

Я звернув йому увагу, що кожний день, кожна година — може бути запізно! Чи не краще, не розумніше — тікати домів, поки час — хочби завтра?

Та він не добачав конечности такого наглого повороту, ані для жінок, ані для мене.

„Я тої гадки, що до війни з Росією не прийде. Але хочби навіть у найгіршому разі, то чи не краще вам тут перечекати ту всю громовицю? — говорив по щирості Володимир Григорович. — „Вас там стократь гірша чекає біда".

Про те я не хотів слухати. Та ці його віщі слова нераз опісля мені нагадувалися. Не до війни мене перло, це правда, але між своїх. Це-ж таке природне — у загальній небезпеці.

„Сяк чи так", — говорив добрячий Володимир Григорович, — Ви покищо переїдьте до мене. По якого біса вам каратися по якихось осоружних „меблірованих", коли в мене ще якийсь куток найдеться".

На те я згодився. Не так тому, що днівки в „меблірованих" приходилися мені задорого, як через те, що їх ґаздиня, кремезна огрядна жінка, мною „цікавилася", де я харчуюсь, чи надовго приїхав, тощо... так, що з трудом видобув я від неї назад мій пашпорт. Це-ж у Росії. А про винайм постійного приміщення серед тих подій, годі було й думати. Ще того самого вечора я переїхав до „компанії", до Володимира Григоровича.

Вночі надтягнула над Одесу громовиця з блискавками. Вив хуртовинний буревій; безнастанні лискавки серед протяжного рокотіння громів роздирали чорну темінь. Зі скиглявим шумом зринула на місто важка хлюща.

І море у пристані шаліло.

Проте ранок у середу 29. липня був свіжий і як-найкращий.

Це був день св. Володимира, імянини нашого коханого Володимира Григоровича! З того врочистого приводу ранок зійшов живо й настроєво. До обіду мали явитися гості. Між тим пішов я до міста — по часописи. Не міг втерпіти.

Ледви вийшов — всюди, на кожній вулиці, гуртками скупчувалися прохожі і з зацікавленням

ГОСУДАРСТВ. ПУБЛИЧНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА

вчитувалися в величезні білі оповістки. Я підійшов ближче...

По спині перебігли мурашки.

Мобілізаційний поклик усіх резерв — до 48 годин!

Усі російські резерви! Це-ж вже хіба не переливки!

В крамниці, де купували австрійські часописи, — а така була всього одна на Дерибасівській вулиці, — нині їх не було.

„Чому?“ — питаю.

„Не було нині пошти з Австрії“.

Російські часописи привитали проголошення мобілізації із звірячим захопленням.

„Прийшов час відплати проклятому ворогові й катові Словянства — зледащілій Австрії! — писали всюди. Натомісць Німеччину перестерігали в останній момент перед безглуздим рятуванням змиршавілої Австрії. Звеличували Францію і її президента, котрий саме тоді гостював у Петербурзі.

Цькували Анґлію, Італію, Румунію. Все — проти Австрії!

Майже одночасно появилися вполудні по вулицях міста, другі, менші обємом оповістки з приказом, щоб доставити впродовж 48 годин усіх коней перед назначені комісії. Я ще того самого дня побіг на Чорноморську, до конзуляту. Був переповнений схвильованим народом.

Але в самому конзуляті не було ніякого занепокоєння.

„Ніяких нових вісток нема. Положення те саме, що вчора. Дипльоматична робота оживлена. Відносини між Австрією й Росією без зміни. В Австрії мобілізація лише до 36 року життя. Хто хоче, може вертатися. Одначе причин до паніки нема“.

„То що в такому разі означає мобілізація всіх російських резерв?“ — запитав один з приявних.

На те конзуль відповів з усмішкою:

„Стара російська комедія! Це тільки натиск

на австрійську дипльоматію. Нічого нового; таке вже бувало!"

Так інформував своїх громадян австрійський конзуль в Одесі в дні 29. липня 1914 року.

Не дивлячись на всю врочистість іменин Володимира Григоровича, нинішній день був один з нестерпних.

Ще до обіду прийшло в нашому товаристві до живої суперечки. Я був тої думки, що треба негайно вертатися; жіноцтво цьому противилося. Чіпалися останнього стебла надії, що війни не буде, якщо конзуль так рішуче заспокоює.

Лише пригадка про дім, про рідню їх спамятувала і вказувала на страшну дійсність.

Плакали гірко, але вирішили вертатися, якщо „ситуація не виясниться".

Одначе — ні нині, ні завтра, бо — білля переться.

Дарма — жінки!...

Остаточно й невідклично вирішили ми їхати завтра, в пятницю, нічним поїздом.

Хоч „замирилися", то веселий і бадьорий настрій пропав безповоротно. Не повернули його ні смаковитий іменинний обід, ні добрі напитки, приладжені Володимиром Григоровичем, ні — гості. Гості — товариші Володимира Григоровича і знайомий корабельний капітан з дружиною — припізнилися.

Через — мобілізацію!

Ніхто їх вже й не надіявся.

Всі чотири мужчини, що були приявні, прийшли на іменини і — розпрощатися. Всі військові, відходили до своїх частин, всі взаїмно себе потішали, що без війни обійдеться, і всі — в те не вірили. Прикидалися байдужими до тієї справи, наче вона їх не торкалася.

Силкувалися на дотепи. За обідом і при доброму вині всі ми навіть розполітикувалися.

Дивне їм було наше рішення вертатися домів, бунтували жінок, щоб не їхали.

„Війни не буде, пізніше вернетеся домів спокійно, а не в такому веремї, як тепер".

„А буде війна, — також незабаром вернетеся домів. Це булаб коротка війна. Австрійський кордон, якщо не щезне зовсім, то посунеться далеко на захід — впевнювали гордовито.

Ця чванливість і самопевність покоробила амбіцію наших жінок.

„Такі войовники й завойовники, як римляни, говорили, що „вислід війни все непевний", — замітила одна з наших пань.

„Не з Австрією!" — козирився чванько.

„А Японія"?

Ситуація ставала докучлива й напружена. Виручив Володимир Григорович:

„Нехай над тим роздумують там у Відні, Петербурзі, Берліні — вони-ж не діти. Нам війни непотрібно. На здоровля й щастя всіх моїх коханих гостей!"

Вино влагіднило напруження.

За столом усі знали, що я фахівець з банкового діловодства. Вони були урядовцями в великому електричному заводі „Сіменс і Шукерт", з якого 50 відсотків службовиків дістало покликання до мобілізації.

„Це раз славно. Ми вас відсіля не випустимо", звернулися до мене захоплено. Напів жартівливо, напів поважно,

„Жартуєте добродію — відповів я. — Який же хосен малиб вони з мене, коли я з електриці повний ігнорант".

„Не в електриці діло, а в діловодстві. Їм саме таких треба".

Виявилося, що вони цю думку брали поважно. Стали мене намовляти.

„Вони вас з місця візьмуть з місячною платнею 300 рублів; так нині згодили одного чеха. Користайте з нагоди, Вам же не грозить тут ніяка війна".

Спокуса була велика.

І Володимир Григорович був тієї думки.

„Лишайтеся — ей Богу".

Жінки ставилися до цієї справи байдуже.

„Як уважаєте"...

Коби не душа! Її тут требаб викривити, як ці гуцули з Надвірянщини, що в суботу плювали самі собі в лице.

Я рішуче відклонився від цієї пропозиції.

Тоді вони зачали з іншого боку:

„Не хочете доброхіть, так схочете силоміць".

„Яким робом?" спитав я чимало здивований.

„Що зробите, коли Вас тут як австрійця інтернують на час війни?"

Я стрепенувся. Не міг ще вдуматися в нові категорії.

„Покищо війни з Австрією ще нема, а дасть Біг і не буде" — сказав я ніби смішком, хоча далекий був від байдужости.

„Дай Боже! І ми нічого іншого собі не бажаємо. А Вам бажаємо теж усього найкращого".

„Панове! — вмішалася одна з пань. — Залишіть бодай нині ці нестерпні воєнні міркування, котрих ми й так не вирішимо, а продумаймо краще, ради дня Володимира Григоровича, про яку прогульку".

„Вибачайте пані. Ми з усього і — з війни шуткуємо" — храбрився один з них. А однак це не були жарти.

Всі разом пішли ми на прогульку до пристані, де стояв на якорі вантажний корабель, що був під командою нашого знайомого капітана. Обличчя Одеси змінилося; це всі помітили.

Звичайний вуличний рух завмер. Зате військові вози і вантажні авта товклися всюди. Прохожі похапцем перешмигували налякані. В пристані була небудення метушня. Всі чужинецькі кораблі готовилися до відїзду. Австрійські та німецькі вже відчалили. Безупину ревіли й стогнали корабельні сигнали. З комінів вивалювалися склу-

блені вали чорного диму, який важкою хмарою стелився по мовчазній пристані. Море легко хвилювало. Гостинний капітан лотиш частував усіх на своєму судні солодким кримським вином і потапцями. Закінчили ми цей іменинний день на Миколаївському бульварі. Всі „козирилися", всі кепкували, бісики пускали, а душа кожного вити прагла.

„Що буде, те й буде; долі й бистрим конем не обідеш" — говорили добрячі росіяни — а нині, „ще наше".

„Многая літа — Володимирові Григоровичеві, многая літа всьому товариству".

Всі браталися, а завтра мали ставати в ворожі ряди!

На площі перед градоначальством походи й демонстрації також нині не вгавали.

Але марні, вимушені — плачені...

В четвер 30. липня вранці, коли жінки ще спали, ми вдвох з Володимиром Григоровичем пішли на залізничий двірець, розвідати, як їдуть поїзди. Була чутка, що порядкові поїзди вже припинені.

На стації інжинір Ж. — особистий знайомий Володимира Григоровича — сказав нам рішуче, що всі поїзди приходять і відходять пляново і ніяких змін нема. Також до Волочиськ. „А не знати — спитав його Володимир Григорович довірочно — чи заповіджені які зміни на нині, або завтра?"

„За нині — ручу до вечора. Що далі? — розвів руками.

„Тепер такий час, що за „завтра" ніхто з нас ручити не може".

Та за той час, що ми перебули на двірці, — розліплено на місті нові оповістки.

Одну — про загальну мобілізацію цілого ополчення!

Другу — величезних розмірів, — що Німеччина виповіла Росії війну!

„Германія обявила нам войну"! Фактично, не було це виповідження війни, лишень німецький ультимат. Та в Росії з розмислу оповістили це, як виповіджену війну.

„Може тепер вже наші пані не будуть перечитися, чи війна буде" заговорив я іронічно до Володимира Григоровича. „Погано: це вже погано", воркотів він більше самий про себе, як до мене. Тепер він мені зовсім не в жарт сказав, що начальник бугальтерального відділу в заводі „Сіменс і Шукерт", який в нього вчора гостював, цілком поважно має думку подбати, щоб мене інтернували в Одесі на час війни, тому, що хоче мене мати в заводі.

Я поважно затрівожився і вблагав Володимира Григоровича, щоб негайно поїхав туди до цього начальника і своїм впливом виміг, щоби цього наміру не здійснював.

А то, я був вирішений дременути — не вичікуючи пань, — аби й найближчим поїздом.

Добряга Володимир Григорович пішов теж і на поліцію (участок) підписати мій пашпорт і зголосити виїзд.

Я туди боявся йти в такому часі, бо до того всього ще й потаненько говорив по російськи.

Підпис на виїзд дали — як казали Володимирові Григоровичеві — лиш завдяки його особистій інтервенції і знайомості.

За той час я був ще раз в австрійському консуляті.

Як усе, так і нині, консуля не було; а сторони чекали і дорікали, доки явився якийсь „секретар".

Нічого більш не знав, що оноді.

На нашу заввагу, що в Росії розписана загальна мобілізація, здвигнув плечима. Така

дивна байдужість випровадила з рівноваги навіть ославлену австрійську терпеливість. Бо з виїмком двох чи трьох осіб з німецької аристократії, всі інші — це були ріжні торговельні аґенти й купці, промисловці. Стали поважно негодувати.

„Війна на карку, а вони нічого не знають"... „який це конзулят, що конзуля ніколи нема", — вигукувало всіляке. „Це московська аґенція, не австрійський конзулят".

Якийсь старший сивовусий німець, глузував з досадою:

„Ви хочете, щоби тут конзуль щось знав, коли в Петербурзі Палявічіні нічого не знає про мобілізацію в Росії. Його тепер на ловах забавляють"...

Такий був цей конзулят; ніякої ради ні відради. Роби, що знаєш.

Дома знову готовилась перепалка. Я — супроти війни вже тепер безсумнівної, настоював, щоб їхати сьогодняж увечорі, будь що будь, якщо хочемо дістатися до дому.

„Їхати, поки не зірвані всі мости з Австрією. Завтра може бути запізно, не то що післязавтра.

Пані цьому противилися. Зробився заколот. Вмішався втихомирювати Володимир Григорович та його дружина. І вони вже схилювалися до погляду, що війна неминуча. Нема що себе дурманити й інших, лише рішати: „або їдете, або остаєте". Вирішено ще раз „невідклично" — їхати завтра. Треба було й цьому вирішенню підчинитися. Володимир Григорович прийняв на себе нелегке завдання: поладнати всі пашпорти та залізничі справи, а пані стали цим разом уже серйозно готовитися до відїзду.

Вполудне щераз „на прощання" поїхали ми трамваєм на прогульку, приладивши перед тим усе до дороги.

Поїхали на „Малий Фонтан" разом з пп. Р.,

щоб останній день нашої невдалої вакаційної прогульки сяк-так собі осолодити, щоби день не довжився.

Вуличний рух в тому дні був дуже сильний, — йшла мобілізація.

Візників і авт не бачилось на лік. Їздили лише переповнені вщерть трамваї, вантажні авта та бендюги.

За Одесою кидався в очі військовий табор. На величезному просторі, з безліччю забудувань і бараків, — повнісінький війська.

Був це табор постійно призначений на щорічні осінні військові вправи. За виїмком осені, стояв він звичайно опустілий. Одначе в цьому році було „виїмково" інакше, бо від самої весни було в ньому повно війська.

Неодин дивувався і не знав, як це пояснити. Тепер було ясно. Мабуть вже з весною „передбачувались" у Росії події, що тепер здійснювались... Отже виходило, що війна яка надходила, не була наслідком Сараєвського вбивства, лише те вбивство було товчком, що спричинив приготовлений вибух.

А в Австрії тимчасом обманювали себе, що Росія не готова, що заки встигне змобілізувати, буде розторощена!

В „Малому Фонтані" застали ми теж самі пустелі. Ресторани і купальні, що ще вчора були відкриті, нині стояли вже позабивані дерницями.

Пані посоловіли; втратили охоту навіть купатися. В якомусь підрядному „кабачку" ми покріпилися і вернули домів.

Та який це був поворот?!

Перечекали більш десять возів — нас було 7 осіб — заки до одного причепилися. У возах був такий натовп, що люди просто душилися, здебільша самі змобілізовані робітники та їх рідня. Всі розярені, розжалені, спантеличені. Ліктями

і стусанами робили собі місце й дорогу, не зважаючи ні на кого. А вже найменше на жінок.

В ваґоні заносило їдким сопухом махорки й монополькы.

Один такий підхмелений бородач ждюгнув пястуком одну з наших пань і, витиснувши її з місця, сам засів на ньому.

В мені закипіло і я його вилаяв. Опісля каявся, — але запізно. Моя лайка — мені здавалося, — звучала по російськи. На ділі не була це російщина, а така собі „тарабарщина". Ще на біду дитина пані В. заплакала й заговорила.

Підхмелений бородач, мабуть що сам чи не перевертень, підхопив, що ми українці зза кордону. Як не скрикне озвірілий: „Малчі хахол! Бей! Ето австрійская хахлацкая сволоч!" І кинувся на мене прожогом. На біду найшов ще й прихильників; вони попіднімалися з місць й витрожували до нас пястуками.

Не було чого надумуватись. Щастя, що стоючі кругом мене пасажири не були з його товариства і, співчуючи з нами, негайно перепустили мене до виходу. Я вискочив з ваґону в їзді і пропав у бічних вуличках. Наші розказували, що підхмелений бородач і ще два „друзі" соромно лаючись — теж вискочили за мною. Та заки вони перетиснулися, трамвай уже був далеко.

А я окружними вуличками, обережно дібрався до дому.

В пятницю, 31. липня, став весь наш гурт ладитися в дорогу. Прасували, вязали, пакували... І поплакували.

Володимир Григорович вчасно вранці пішов до поліційного участку з паспортами пань і на залізницю по білети.

Вернувся на саме полудне, з невеселою вісткою:

„З нинішнього ранку всі пляновi поїзди

в напрямі Жмеринки-Волочиськ припинені! Йде лиш поштовий поїзд раз на добу, в годині першій вполудне. На нині ніяких білетів вже не видають. Цілий поїзд вщерть викуплений. Отже якщо хочемо їхати — можемо взяти білети до завтрішнього поїзду".

Сповістивши те, Володимир Григорович, увесь зіпрілий і втомлений, приляг на канапці. Ця вістка прибила нас окончено. Дружина Володимира Григоровича, — людина наскрізь щира й учинна, — відізвалася: „Видно така вже Божа воля, щоб Ви залишилися тут в Одесі. Та лишайтеся в Ім'я Боже; якось разом бідити мемо"...

Наші галицькі пані приняли це предложення мовчки. Мабуть нічого не мали проти того, щоби лишитися.

Я заявив, що їду сам. Першим поїздом, яким вдасться; хоча розумів своє безсилля супроти примх долі. Тоді відчув я уперше, що „воля" одиниць не має значіння. Наші пані знову стали розважувати й міркувати, — що робити. В сотий раз. І плакати, — як звичайно.

Одначе згодом перемогла розвага пані В. Вона була з малими дітьми. Ще раз „невідклично" вирішено їхати. І знову Володимир Григорович приняв на себе завдання подбати вже напевно про білети на завтра. З полудня сердега потеліпався на залізницю.

А ми всі знову поїхали на „прощальну прогульку", нині вже на лиман. Повернули до дому аж вечором.

Володимира Григоровича не застали ще дома. Вернув аж уночі, коли ми спали.

Та чимале було наше здивування і збентеження, коли ранком в суботу 1. серпня Володимир Григорович сказав нам, що закупив для нас усіх білети II. кляси з т. зв. „пляцкарти", але — аж на

неділю. І то лишень завдяки його близькій знайомості з начальником.

Нишком мені доповів, що „тепер“ без „хабаря“ далеко в Росії не заїдеш.

Підставлені мантачі викуповують на день-два наперед усі білети а опісля їх перепродують по казочних просто цінах. Діється те очевидно в порозумінні з залізничими урядовцями.

Ми були в розпуці.

По неволі, ще один день побуту лишився нам в Одесі.

Взаємини між Австрією й Росією все ще були незмінені — незірвані, хоча війна між Росією та Німеччиною вже розпочалася.

Нервові напруження останніх днів перетомили душу і заломили енергію. Нас охопила апатія. Беззвязні думки про щось велике, необняте, незрозуміле, що діється в світі, перевалювалися хаосом у голові і — мучили до болю.

На вулицях панував небувалий рух. На кожному кроці бачилось військові частини, всі в нових одностроях і нових жовтих чоботах. Йшли очайдушно, задиркувато і — співали. Прохожі приставали, — з вікон виглядали засмучені лиця. А по місті вешталися гурти „чорної сотні“ і вони одні підтримували воєнний настрій, вигукуючи хриплими голосами на команду своє розхристане „ура“!

Між цими наказними демонстрантами зауважив я й дітей. Багато цеї дітвори, понижче десятьох років, водили вулицями і казали їм вигукувати несамовите „ура“. Перелякані діти, збившись в отару, йшли за своїм ватажком як перелошені вівці і не спускали з нього очей. Час від часу давав він знак паличкою, і вони починали верещати. Їхні пискливі голоси дерли нерви до решти.

Вернувшися до дому, застали ми дуже милу

несподіванку — пошту з Австрії! Письма й листівки. Писали коротко й обережно. Як в такому часі і — до Росії.

„Чи ви здорові? Як маєтеся? Чому нічого не пишете? Коли вертаєтеся? У нас дома — нічого доброго". І так далі... Але ми вміли читати та розуміти скриті думки. Значило, що наші листи, — а ми писали кожної днини, — не доходили, пропадали; що нас вичікують, що в них мобілізація...

Те одно нас врадувало, що взагалі пошта була. Отже існує ще комунікація, ще можна вертатися.

Тимчасом російська преса писала, що на німецько-російському кордоні вже розпочались воєнні ділання. „Русская армія" — переступила німецький кордон і посувається наперед.

Ясно, що серед такої атмосфери ці листівки з Галичини піднесли охлялі настрої і побудили надії.

Вечором обговорювали ми всілякі можливості нашої дороги; вирішили шифри, котрими мали порозумітись в потребі з Володимиром Григоровичом на всі евентуальності.

Хоча ми вчасно лягли спати з огляду на тяжку дорогу, яка нас завтра чекала, — здоровий сон не приходив, а самі дивовижні маячіння, які ще більш втомлювали і роздражнювали.

В неділю 2. с е р п н я ми прокинулись дуже вчасно. Над усіми почуваннями верховодило вдоволення, що вже раз те непевне вичікування чогось... — покінчиться. Перед нами була мета — дістатися до дому. Але був і жаль, розставатися з добрими пп. Р. Хто зна, на яке майбутнє...

Надягаючи вранці на ноги черевики, вірвав я шнурівку і тимчасом довязав до неї кусок звичайного шнурка. Той шнурок нагадував мені опісля нераз цей останній ранок в Одесі.

Відвідали ми ще в останнє церкву св. Катерини і помолились.

Відїзд потягу був назначений на першу годину з полудня, але ми вже в девятій туди вибрались.

Найбільше лихо було з клунками й куферками, яких було аж чотирнацять штук.

В дорозі це велика завада; а в такій як наша тоді, — подвійна. Про послугачів ніхто й не думав. Двірець був так вщерть заповнений народом — переважно військом, резервістами й їх родинами, що треба було перш за все всю увагу звернути на те, щоби не розгубитися. Нас, відїжджаючих, було сім осіб і мали ми білети II. кляси з т. зв. „пляцкартами“ (нумерованими місцями). Але й те було б нінащо, коли б не заходи Володимира Григоровича. Він сердега — хоч піт з нього лився, бо день був гарячий, як ніколи, — досі метався по всяких канцеляріях, урядовцях і кондукторах, аж нас примістив в одному цілому відділі, до котрого придали ще лиш одно старше подружжя: сивобородого батюшку і його заплакану жінку. Вже дві години перед відїздом потягу ми сиділи в переділі заперті на ключ. Був це, як натоді, рекордовий осяг.

Володимир Григорович і його дружина ввесь час не відходили з двірця. Крізь сльози усміхалися вони до нас, ми до них.

Між нами було вирішене, поскільки змоги мовчати. Головно дітям наказано сидіти тихо.

Нашою найбільшою а то й непростимою провиною в очах розагітованої товпи було те, що ми з Галичини, з Австрії, а ще й „мазепинці!“ Те могла виявити, очевидно, наша мова.

На стації — як довга вона й широка — у всіх салях, коридорах, по всіх рейках, товпилось і кітлувалось одно кипуче море людських голов, оповите одним заливним шумом і гудінням пере-

мішаних людських голосів. Було враження, що поїзд не на рейках стоїть, а на людях.

Те саме, що при нашому, діялось і при інших, військових поїздах. Наш одніський був для цивільних, але й ним їхало багато ополченців.

Жовнірам подавали скрізь воду і лімоняду. З оповіщенням мобілізації заборонено в Росії продажу алькоголів.

Повно бачилося і чулося українських селян з Херсонської округи. Деякі дівчата в народніх вишиванках. Супроводили своїх односельчан-українців, котрих гнали на смерть за катів України!

„Чорна сотня" герцювала й тут. Майже при кожному військовому поїзді стояв на збитому в бревен і дощок підвищенні обвішаний лентами горлань і — сам безпечний — „загрівав православне воїнство" до хвальної смерти за батюшку царя і матушку Росію, за „обєднання" словян і — очевидно — на погибіль Австрії! І потрясали нервами дикі верески товпи — „Долой Австрія"!

Дивна психоза сліпої ненависти! З Німеччиною війна вже була; з Австрією ще ні. Однак ціле затроєне їддю вістря чорносотенної ненависти було звернене не проти Німеччини, а саме й виключно проти Австрії. Це були жнива довголітнього посіву чорносотенщини.

Біля нашого вагону стояла і балакала група російських старшин: „Здраствуйте, братцы! Будеть дѣло!" „Готовы?" — звернувся протекційно сивовусий полковник до вояцтва — в сусідньому поїзді.

„Здравія желаєм, Ваше Високоблагородіе! Готовы!" — відгукнувся потяг.

„Куда єдете??"

„На австрійскую границу".

Мимохіть нагадувалися вчорашні інформації в австрійському консуляті!

До нашого переділу добивалися безупинно пасажирі; байдуже, що було на ньому написано — „занято“. Ми поприслонювали вікна занавісками і сиділи мовчки. Говорили шепотом і переглядались нишком з Володимиром Григоровичем і нашими знайомими, що тепер душилися в товпі біля поїзду. Лише з дітьми була біда. Старший хлопчик ще знав підчинитися приказові і — мовчав наляканий. Але маленьке дівчатко щебетало заєдно невгомонно, а ні — то плакало. Втихомирилася аж тоді, коли старша, заплакана жінка сивобородого священика взяла її ніжно на коліна і приголубила.

Вони їхали обоє попрощати одніського сина, що йшов на війну. В розмові з нами не находили слів обурення на цю чорносотенну ревучу товпу. „Ця війна — це їхня робота! — говорила „матушка“. „Вони знищать Росію. Але себе вони зберігають, троюдники“, додав він. Нечайно стали добиватися до наших дверей нагально й галасливо. Доносилися з коридора голоси: „Буржуйська сволоч“. „Розбити двері!“ і т. ін.

Ставало моторошно. Спостеріг те все Володимир Григорович і метнувся до кондуктора, який вже заздалегідь був упереджений і „впрошений“, щоби нами піклувався. Кондукторові вдалося відвести увагу розбещених вояків від нашого переділу тим, що мовляв: „там больные“. Нарешті — в пятій годині зполудня — рушив з місця наш потяг. Останніми поглядами, крізь нестримні сльози, попрощалися ми з добрягою Володимиром Григоровичем і його милою дружиною Марією Олександрівною. З ним ще мені опісля довелося зустрічатись в житті; та серед яких скорботних обставин! З нею — ні. Нині вони обоє — вже покійні.

А проте неначеб камінь звалився нам з грудей, коли потяг рушив з місця. Всіх нас охо-

пила нетерплячка, щоби тільки чимскоріш добитися до кордону.

В Роздільній стояв наш потяг довше. За той час переїхало кільканацять поїздів, довгих безконечних, то з військом, то з военним лаштунком. Всі йшли на австрійський кордон.

В понеділок 3. серпня, по непереспаній ночі, приїхали ми біля полудня до Жмеринки. З ляком допитувалися та з втіхою дізналися, що взаємини з Австрією ще незірвані! До Проскурова мав відходити поїзд в третій годині. А там до Волочиськ і — Австрія! За останні російські гроші пішли ми де-чим поживитися. Йшло головно про дітей.

Та що зауважилося: довкруги Жмеринки — як око сягло — рівнина. І ціла вона, всі поля й оболоння, завалені були сотками й сотками зовсім нових авт, ріжних типів і ріжної величини, та літаками. І це називалося, що Росія до-війни непідготовлена!

Ударив перший дзвінок — до Проскурова. Ми заметушилися біля наших клунків. Їх позносити й поскладати при тім безголові, що тоді, не було легким ділом.

Підбадьорувала нас надія, що під ніч будемо на кордоні. Що там за Збручем, про те ми й не думали. Коби за Збруч! Одначе хотіло наше навісне лихо, щоби ми кордону в Підволочиських не бачили. За той час, коли я порався з клунками та поладнував на стації деякі орудки, а пані вже порозсідалися у вагоні, встрянула з ними в розмову якась чужа добродійка — полька і розповіла їм, що поїзди вже не доходять до границі, лишень до Проскурова.

Покликали збентежені мене. Потяг вже готовився до відїзду. Мені повторила ця пані те саме. Вона з Проскурова і знає певне, що далі за Проскурів потяги вже не йдуть. Повз наш вагон проходив саме залізничий урядовець; я його запитав.

„Да! Потяг їде тільки до Проскурова". І пішов далі.

„А дальше до Підволочиськ потяги вже не йдуть?" — кинув я йому на здогін.

„Ви хочете до Підволочиськ?" — всміхнувся іронічно якийсь військовий старшина на пероні; там вже й рейки розібрані („рельсы сняты").

На ті слова старшини мої співтоваришки подорожі, як їх було пять, занеслися плачем. Дві вискочили з ваґону. Счинилося замішання. Надійшов кондуктор.

„Всідайте, або висідайте; ми вже їдемо."

Розревілися й діти пані В., бачучи, що всі плачуть. Не було що діяти, ні з ким заходити в раду. Кондуктор і пасажири помогли викидати з ваґону наші клунки. Ми висіли.

Потяг відїхав. Ми лишилися в Жмеринці.

Все те сталося так нежданно і нагло, що коли потяг вже з овиду щез — ми ще самі не могли зрозуміти, в чому річ.

Попри ще всі пані збірно лементували, аж чужі люди посходилися й стали заспокоювати. Зацікавився нами й приступив до нас стаційний жандарм. Я йому розповів цілу подію, й він відійшов. Одначе за хвилину вернувся, переглянув наші пашпорти й знову відійшов. Врешті підійшов до нас втрете й заявив, що ми мусимо („Вы должны") найближчим потягом назад вертатися до Одеси!

Одним махом, так близько мети, збурені всі надії, — перекреслені всі пляни.

В голові гуділо, як у млині. Все пропало!

Ціла стація довкола була повна війська. Всі на нас зглядалися і — підсміхувалися.

Горе найтися в такому положенні у ворожій хоч своїй стороні. І серед военної метушні. Нікого запитати, нікого порадитись. Без знання приписів, звичаїв і — правди.

Бо правда була на ділі за нами. Потяг, до котрого ми всіли, доїздив справді тільки до Проскурова, але з Проскурова так того, як ще й другого дня, йшли раз на добу, рано, інші потяги до самої австрійської границі. Рейки ще не були розібрані, ще через цілі два дні не була комунікація з Австрією перервана.

На жаль, я про те все довідався щойно два роки пізніше. Тоді ми того всього не знали й не мали іншого вибору як послухати „ради" жандарма і — вертатися до Одеси.

Всьому виною — жіноча цікавість і нестримна балакливість. Коби не ця навісна розмова з тою полькою, булиб ми другого дня вранці переїхали австрійський кордон. А так...

А так — коли жінки дещо вспокоїлися, — пішли ми з пересердя до місточка надати телеґрами про нашу пригоду й її наслідки до дому до Б. і до Одеси до Володимира Григоровича. На залізниці приватних депеш не приймали. Стаційний жандарм з віддалі постійно слідкував за нами так довго, аж ми всіли до потягу на Одесу.

Дуже гіренький був той наш поворот до Одеси. Приходилося теліпатися другу добу без відпочинку, з розвіяними надіями, у ваґоні третьої кляси (бо грошей не стало) серед жахливого сопуху, гизкого диму і доволі розхрістаного товариства. Їхали майже самі ополченці ріжного віку й типу, здебільша п'яні, крикливі та брусуваті, так що діти на сам їх вид налякалися і розплакались. У ваґоні велись розмови й неслись дотепи, від яких вуха тріскали. Ми мовчали і прикидалися дрімливими, збиті в одному кутку.

А потяг хиботався, стугонів, волікся.

Враз один із тих шибайголов вліз у наш кутик і, грубо розштовхуючися, взяв дрімаючу донечку пані В. в свої медвежі лабети і — неначе клунок — поклав її угорі на полиці. А сам розтарабанився, на лавці. Його товариші зустріли цей

поступок розливним реготом. Дитина тимчасом пробудилася і розплакалася.

Мати взяла її на коліна і втихомирювала, як могла. Ми — ні словечка. Лиш переглянулися мовчки, шепочучи в душі: „Під Твою милость"... Вони надіялись мабуть якоїсь зачіпки; слідно було, що на те тільки чекали. Однак ніхто з нас не дав себе вивести з рівноваги. Зіпрілий і заслинений харциз, від якого несло монополькою, як з горільні, якийсь час висвистував що сили, спльовував крізь зуби байдуже в котрий бік, аж на щастя заснув.

Поволі сон звалив і його товаришів. Вони полягали, де хто міг, на лавках, на підлозі, і захропіли всіма голосами, аж шиби у вікнах дзвеніли.

А ми Богові дякували.

За нами була чейже хвилина, де не знали що робити: чи кричати, чи вискакувати хочби вікном! Поїзд волікся, дудонів, вистоював по стаціях безмірно, довго, безнадійно...

В сторону Жмеринки безупинно тягнулися довгі поїзди з військом.

Наші пані нишком молилися. І плакали.

Мені думки розсаджували голову. Я надіявся цю нічку перебути вже на тому боці, між своїми. А тепер?

Що буде далі?

Майнув перед заплющеними очима добряга Володимир Григорович і інжинір Ж. Нагадався завод „Сіменс і Шукерт".

За жінок я не побоювався. Вони могли спокійно перечекати хуртовину у своїх без небезпеки для себе. Так зле тоді ще і в Росії не було.

Але я? Допити, доноси... Себе й своє майбутне бачив я в найчорніших колірах. Проте, не диво. Чейже стільки чулося тоді, стільки читалося про російські „адміністративні порядки". В подразненій уяві ввиджувалася — Сибір! Поїзд

ліниво дудонів, звали диму й сопух дихати не давали, душили.

Нечайно блиснула в голові думка: З Роздільної веде чейже залізничий шлях до Румунії. Між Росією та Румунією нема ніякого загострення взаємин.

В мене пашпорт на виїзд до всіх держав Европи. А колиб так — спробувати через Румунію?...

Ця думка зродившись раз, вже мене не відступала. Шепотом звірився я з неї перед панею В. Вона її одобрила. Отже нічого надумуватися, або — або. Або передістатись до Румунії, або — завернути до Одеси. Я рішився.

Пані поскидали всі дрібні гроші, які мали ще в російській валюті, і дали мені. Самі лишились — без копійки. Але вони вранці мали вже бути в Одесі.

Свої дві валізки виніс я обережно на поміст вагону і в Роздільній, куди поїзд приїхав на досвітках, з ніким явно не прощаючись, вискочив із сліпого боку.

Перед тим умовили ми між собою шифри на випадок, як би треба і можна було порозуміти-ся. А все таки німий, їдкий жаль гриз душу, коли поїзд стогнучи й сопучи двигнувся в дальшу дорогу, а я лишився в Роздільній, сам-саміський. Кров молотом валила у виски. Світало. Ранній холод і роса віщували гарний день — вівторок 4. серпня.

Вичекавши обіч магазину, аж рух на двірці вспокоїться, наблизився я спровола до ярко освітленого стаційного будинку. Увійшов чимскоріш до буфетової салі і поскладав клунки в кутку. Я весь дріжав, але всією силою волі бадьорився.

Заставлений буфет нагадав мені голод. Всетаки спершу вивідав я про ціну білету, а щойно опісля рішив поживитися.

З вовчим апетитом проковтнув я славетні російські „щі“ з мясом. Двічі. При плаченні виявилося, що срібний рубель, яким я платив, був фальшивий. Таких тоді було багато в обігу. Мусів дати іншого. Платничий звернув мені при цьому увагу, щоб фальшивого рубля сховати окремо, бо можу легко попасти в халепу. Я так і зробив. Одначе тепер з черги вийшла нова біда. Не ставало вже на білет до Унґен. Моє положення було незавидне. Порятуватись нікуди. Були в мене що правда ще австрійські банкноти, але що з ними робити в Роздільній?

Хотів запитати буфетника, чи не виміняв би, але зацукався. Його хитрі балухи мені не сподобалися. Був би охоче заставив золотий годинник, але де, в кого? Дур брався голови — що робити?

Поїзд до Унґен мав відійти щойно зполудня.

Тимчасом безнастанно, що пів години, переїздили через Роздільну військові транспорти. Зупинювались на чверть години. Тоді саля наповнювалася старшинами, а буфет оживлювався. На голос сурми всі схоплювалися і нечайно, як являлися, щезали. Поїзд відїздив, а пів години опісля знову була тиша, хіба, що прислуга прибирала столи і приготовлювалася до чергового поїзду. Я заховався в кутку і сидів непорушно. Щось треба було видумати.

В коридорі була голярня. У відступах часу від приїзду одного до другого поїзду було в ній пусто; два помічники сиділи бездільно та позіхали. Голярі — це цікава порода людей. Я туди увійшов. Дав себе стригти і голити. Підчас того, як звичайно, почав зі стрижем розмову.

„Коли йде поїзд до Унґен?“

Він пізнав по вимові, що я чужинець.

„Вечором, але точно не знати коли; від учора нема плянових поїздів“.

З його розмов і вигляду годі було сумніватися, якої він раси.

„Ви їдете до Румунії?“ — цікавився.

„Так“.

„Ви воєнний? Роблять труднощі“...

Я відповідав, висмикуючись від ясних відповідей.

Поволі й обережно повернув я балачку на гроші і запитав його, чи не можна тут де зміняти грошей — австрійських, або румунських? Румунських грошей я не мав, але це додав умисно, для обережности.

„Румунські беруть у буфеті, а в Унґенах і при касі. Але австрійські... „нельзя“...

„В мене нема інших, лише австрійські“, — сказав я йому. „Сто- і пятьдесятькоронові“.

„Ви... може з Австрії“ — запитав він мене хильцем.

„Так“.

„І хочете дістатися до Австрії?“

„Так“.

Опустив у діл руки з ножицями і пильно в мене вдивлявся.

„Це трудно... це дуже трудно“, замітив тихше. „Якщо ви австрійський громадянин, вас не випустять...

„Одначе я чув, що туди через румунську границю дістаються“.

„Це важко... Ще два дні тому переїздили без труднощів. Від учора не пускають. Вчора завернули більше, як двацять осіб“.

Не була ще ніяка потіха, але — лід був переломаний. Ми стали розмовляти довірочно, по діловому. І добалакалися.

За стокороновий банкнот дав мені двацять рублів. Була це лихварська виміна, але дарма. Я мусів.

„Я цього тут не зміняю — говорив він — я мушу з тим їхати до Одеси, до банку.

Купивши білет, почав я переходжуватися

нетерпляче по коридорі. Я мав враження, що всі дивляться на мене і щось вже підозрівають.

Врешті рішився і викликав стрижія набік. Оконечно рішений зясував йому всю справу. Жидок слухав і настирливо в мене вдивлявся. Досліджував. Я зрозумів; показав йому свої папері, пашпорти, то що. Тоді в Росії роїлося від розвідувачів і доносників.

„Може знаєте яку раду, якби мені дістатися до Румунії? Ви-ж бачите, хто я?"

Спочатку жидок розводив безрадно руками. Та по довшій балачці таки найшов раду.

За пятьдесять корон дістав я від нього малу, олівцем по жидівськи написану записку. З нею мав їхати до Кишинева і зголоситися у тамошнього шевця Мордка С.

„Йому маєте сказати, що вам потрібні черевики з подвійними запятками".

„А що далі"?

Стрижій вишептав ледви чутно: „Він вам скаже, що далі".

Бо саме надійшли два офіцири голитися. Я вийшов.

Увесь час до поїзду тримався я свого темного кутка. І не мав спокою. За кожним разом, як відчинялись бічні двері, я здрігався. А ще як переходив жандарм, мене всього морозило.

Стрижій теж переходив кілька разів повз мене. Але помітно уникав всякої дальшої балачки зі мною. Яку я міг мати певність, що він сам не є шпигуном, а він, що я ним не є?

Цей день тягнувся безконечно. Сон ломив; позіхалося, дрімалось. Та нерви не давали заснути. Треба було бистро за всім слідкувати.

Згодом вийшов я на перон, бажаючи перейтися, щоб позбутися бодай впертого шуму в голові. Але й там увихались всюди жандарми. Треба було назад вертатися до задимленої ждальні.

Зполудня я ще раз зайшов до голярні. Шукав мого стрижія, але його вже не було. Його замінив якийсь інший помічник, що позволив мені, в темному ванькирі біля голярні, у фотелі трохи передріматися.

Поїзд до Унґен відіхав увечорі. Був майже безлюдний. В цілому вагоні II. кляси їхала якась пані і я. Вже в Унґенах зачув я, як викликували прізвища; ця пані була німкиня, графиня Б. Її перепустили з усією галянтерією. До Кишинева їхав з нами ще якийсь бундючний „чиновник". На одній каналі розвалився сам, на другій поклав свої чоботиська, — правда блискучі лякери, — не звертаючи при тому ніякої уваги на присутність дами. Та в тому напрямку Росія була ще за Уралом.

Всеж таки кондуктор завважив увічливо, шо канапа не для чобіт. Треба було чути з якою простацькою лайкою, в прияві чужинки, він накинувся на кондуктора.

„Я въ моемъ отечествѣ і дѣлаю себѣ удобствія, какъ мнѣ угодно".

Грозив кондукторові — фронтом...

Мусів здогадуватися, що жінка — чужинка. Вона натомість не сказала ні слова, тільки згірдливо всміхнулася. Це його очевидячки збентежило. Сердито забрав свою теку і вийшов на коридор.

„Такі в них усі" — сказала дама; „їх ідеалом — кнут!"

В Кишеневі я висів серед темніської ночі. Клунки залишив на стації, а сам казав себе малому жидкові провадити до міста, бо ніяких підвід не було.

По дорозі запитав його, чи в Кишиневі є який заїзд. Кивнув головою, пояснюючи, що саме туди мене веде. Нарешті дійшли ми до містечка.

Тут питаю його:

„Чи ти знаеш шевця Мордка С.?"

„Котрого? Їх є два".

„Того"... — я не знав що сказати. „Веди до цього, що має готові черевики".

„Вони оба мають... Але я вже знаю". Я дальше мовчав.

„Коли тепер ніч"... — заговорив жидок.

„Нічого, кажу, розбуджу його. Я на досвіті їду далі, не можу чекати".

Я мав враження, що натрапив на „свого". Прийшли ми в якісь темні сутки. Затрималися перед старим похилим домищем.

Жидок потримав до дверей. Ні чичирк! Добивання вночі до дверей ніде немиле. А що-ж у Росії?!

Від стукоту прокинулися і стали заїло гавкати пси на всій вулиці.

Я зиркнув за жидком, — щез.

Мені стало моторошно. Собаки дерлися і вили, як скажені.

Я вирішив тікати. Але куди?

Назад на стацію — і там чекати дня. Буде, що буде!

Враз ізза вугла висунулися два жидки; цей, що мене привів, і другий, ще менший.

Очі обох світили в темноті, як горіючі вуглики.

„Чого вам треба"? спитав один шепотом.

„Черевиків з подвійними запятками" — відповів я.

Жидок підліз до мене до віч і підзорливо приглядався.

Мовчки всунув я йому в руку карточку, з якою він митю щез.

Пси з усієї вулиці гавкали тепер ще завзятіше, одним збірним хором. Чути було чиїсь важкі кроки.

Я просто гинув з нетерплячки і ляку.

Тихесенько, що сам ледви зачув, відчинилися знутра двері, і якась таємна рука втягнула

мене до середини, у ще більшу пітьму. Згодом пси втишилися; вулиця замовкла.

Більш години купував я оті „черевики з подвійними запятками".

Торг був тяжкий і боязкий.

Вже білий день стояв на дворі, як я вийшов від Мордка.

В середу 5. серпня в шестій годині рано поїхав я далі. В ціліському вагоні їхав тільки я один саміський та узмістовлював собі, що ось незабаром вирішиться моя доля.

Або рідна хата — або Сибір; іншого виходу у хоробливо подразненій уяві я не добачав.

Ще раз повторював собі інструкції Мордка:

— Якщо перепустять — нічого. Якщо ні — маю вважати! До мене зголоситься румунський кондуктор в окулярах, з чорною, жалібною опаскою на рамени. Решту довідаюся на місці.

Ось такі були оці „черевики з подвійними запятками" за стопятьдесять корон.

І коли я всідав у Кишиневі до вагону, мені видалось, що до того самого поїзду стрибнув цей жидок з блискучими як жаринки очима. На полудне приволікся поїзд до російських Унґен. Були румунські Унґени (Ungeni) і російські; одні по цьому, другі по тому боці Пруту. Румунські поїзди заїздили до російських Унґен.

Скоро обгородили наш поїзд ланцюгами, відібрали від мене пашпорт і покликали до канцелярії. На допит. Випитував ротмістр жандармерії:

„Чого Ви їздили до Росії"?

„На Лиман до Одеси, лікуватися".

„Тепер, у воєнний час?"

„Коли я виїздив з дому, про ніяку війну й чутки не було".

„Это — невѣроятно" — сказав різко.

Далі висотував, що я в Одесі робив, де меш-

кав, де харчувався, з ким знайомий, чому через Румунію вертаю і т. ін.

На мою завважу, що між Австрією і Росією ще ніякої війни нема, він зареготав.

„Ви глузуєте; а нині зовсім не пора на жарти".

Серед тих допитів виявилося, що я знайомий з ґенералом Х. (власником дому, в котрому мешкали пп. Р.).

Це його дещо очуняло.

„Ви знайомі з ґенералом Х. в Одесі"?

Я несміливо потвердив.

„В який спосіб Ви з ним познайомилися?"

„У добродіїв Г.".

„Я те перевірю" — сказав вже чемніше і подався до телефону.

„Покищо ви маєте тут оставати; поза стаційний будинок не вільно вам віддалюватися".

Те саме повторив стаційному жандармові.

Може воно недобре, що я безпотрібно зачіпив те знайомство з ґенералом Х. — роздумував я. Раз, що я на ділі не так дуже то з ними знайомий, всього раз бачив у пп. Р.; а по друге, щоб якої біди не стягнути на Володимира Григоровича. Ну й на себе.

Але сталося.

Пішов я до буфету, тремтючи всіми нервами. Краплистий піт зрошував чоло.

По пероні, споглядаючи зашморгом, проходжувався попід вікна буфетової салі стаційний жандарм.

Я замовив собі обід а покріпившись дещо, вийшов на перон і сів на лавці.

Взяли мене горячкові думки та гадки.

А що, як ця умова з Мордком обман, або ей провокація?... — тривожно думав я.

На рейках, звернений паровозом до Пруту, стояв румунський поїзд.

Біля нього суєтилася прислуга.

Враз — дивлюсь...

Егеж. В окулярах, з чорною перепаскою на рамені, — з ліхтарнями, торбинкою та іншими причандалами, наближається до моєї лавки румунський залізничник.

Мене кинуло в жар і стало ніяково. Румунський залізничник підійшов ближче та преспокійно поскладав усе те своє приладдя на землі, біля моєї лавки і причикнув. Став наливати до ліхтарні оливи, порпати клевцем, вертюжити...

Я зиркнув у бік. Він упірливо водив по мені очима.

Жандарм зійшовся тимчасом з другим, і стали гуторити.

І ось до мого вуха донісся шепіт тихенький, ніби вітрець:

„Чи це ви бажаєте в Румунію"?

Я непомітно кивнув головою.

Він дальше стукотів і наладжував свою дробину біля моєї лавки. Я нахилився, спираючи голову на руках. Жандарм знов ходив. Спека була страшна.

„Я тепер їду отсим вантажним поїздом до Румунії. За годину буду назад"... — почувся знову шепіт залізничника.

Я стрепенувся. Мого рамени доторкнулась рука жандарма:

„Пожалуйста — зі мною".

Серце валило молотом. Повів мене до канцелярії.

„Те все, що ви подали, згідне з правдою" — відізвався ротмістр помітно лагідніше. „Однак нічого не вдію. Одеса велить вас назад туди завернути. Мусите вечірнім поїздом в осьмій годині вертати до Одеси і зголоситися в участку"..

„Чи вільно мені подати телеграфічну депешу до пп. Р." — запитав я.

„Обязательно, пожалуйста".

Я подякував.

На всякий випадок, думаю, не пошкодить попередити Володимира Григоровича про мій приїзд; хоч він його і без нього певно надіється.

Депеша відійшла ще в моїй приявності.

„Але пригадую, — додав ротмістр — що до відїзду не вільно вам віддалюватися поза стацію".

Я вклонився, вийшов назад і сів на моїй лавці. Румунський залізничник ще не перестав поратися.

„Якщо поїзд заїде, ви дивіться на ваґон ч... Я там буду. Уважайте: по третьому дзвінку, як паровіз загуде, ви прискоком одним стрибом будьте при ваґоні. Все дальше — моє діло. Де ваші річи?"

Я вказав очима через вікно.

Він поскладав своє приладдя і преспокійно позаносив все до поїзду. І мій куферок також.

Поїзд відїхав. На стації втишилося.

Тепер я старався думати з цілим висиленням мізку. Наближається рішаючий момент. Що робити?

Втікати, чи лишатися?

Має вдатися — краще втікати, малоб не вдатися — краще вертати до Одеси.

Всеж таки є якесь пристановище, знайомство, забезпечення.

Взяло мене зза плечей.

„Що тоді?"

В уяві бачив я кайданки, чув їх брязкіт.

При цьому нагадав собі, що рано в мене відібрали й досі не віддали пашпорту. Пішов до канцелярії.

„Вам повернуть його вечором у поїзді", пояснив мені ротмістр.

Значить, я так як арештований!

Сів я знову на своїй лавочці; а не находячи в душевному розладі іншої розради, — молюся. Нехай — щоби й не приїздив цей навісний румунський поїзд!

Але приїхав.

Майже просто моєї лавочки станув ваґон ч... Жандарм зупинився побіч і теж придивлявся. Тремтіння підкосило ноги.

Пасажирів, що приїхали, відведено звичайним порядком до контролі пашпортів. Паровіз обернули, і він заїхав перед той самий поїзд з другого боку, від Румунії.

З критичного возу ч... не висів ніхто і нікого в ньому не було видно.

Почали дзвонити. Стало виходити не багато пасажирів. Ударив другий дзвінок. Голова заморочилась, серце товклось. Піт лявся струмком. Що робити?!

І ось — вдарив третій дзвінок!

Я мав враження, що цей дзвінок загомонів у моїй голові. Жандарм проходжувався дальше по перроні. Пробую піднятися, ноги, ноги заклякли. Десь тріскають дверима... Чути наклики, голоси... В очах двоїться... в вухах дзвонить...

Повітрям продерся пронизливий гудок паровозу.

В імлі перед очима бачу, як здрігнули колеса... Поїзд двигнувся з місця. „Молитв наших не презри во скорбіх“... Усім зусиллям виснаженого тіла зриваюся з лавки і... перестрибую вітром через ланцюг...

Перед очима миготіє ваґон ч... біжать числа... Бахнули два короткі стріли.

Але піді мною дуднить; виразно відчуваю — дуднить... Якісь крики, — свист... Невже стримують поїзд?

І негайно слова наді мною: „Піднесіться добродію, сідайте; ми вже на Пруті“.

Підношу оловяно-тяжку голову, бачу нахиленого до мене румунського залізничника. Лежу на підлозі ваґону. Не можу сам піднятися, він мені допомагає. Сиджу.

„Ми вже в Румунії“ — всміхається.

„Коли вже поїзд рушив“ — розказував мені

румунський залізничник — ви щойно тоді кинулися до поїзду. „Але стрілою!“ — докінчує. Довідуюся дальше, що він з мене весь час не зводив очей, двері були незаперті.

Одна мить, двері відхилив і мене силоміць за шиворот втягнув до вагону. А до Пруту, ледве кілька хвилин їзди.

„Чи хто стріляв — питаю — чи мені перечулося“?

„Жандарм стріляв“.

„На віщо?“

„За вами“.

Я стрепенувся. „А як щоб був поцілив“?

Румунський залізничник розсміявся:

„Як міг поцілити, коли він стріляв поверх вагону“...

Росія!

„Ви незручно втікали — продовжував докірливо залізничник: „Треба було скочити тоді, як він (жандарм) ішов від вас відвернений. Але пропало. Буде малий бешкет“.

Я все ще не міг повірити, що я вже безпечний в Румунії. Ще не розвіявся ляк, коли вже груди розпирала втіха. За „черевики з подвійними запятками“ розплатився я з румунським залізничником окремо. Це вичерпало усі мої засоби. Куферок, що забрав, він мені звернув. Другий, на жаль, лишився в Росії — на віки.

Ще того самого дня з Яссів подав я до Одеси депешу умовленою шифрою. Значила: „Я щасливо дістався до Румунії, чекаю на Вас в четвер рано в румунських Унгенах“.

Солодкий спомин жаху й небезпеки, коли щасливо минулися.

Що наперед? — я тоді не думав. Був щасливий щастям моменту, безпосередньо після пережитої небезпеки.

Другого дня в четвер 6. серпня вранці ледве мене в готелі в Яссах добудилися.

Я казав себе збудити, щоб виїхати до румунських Унґен на зустріч нашим паням, якщоб вони вчора дістали депешу.

Але вони моєї депеші ні вчора, ні ніколи потім не дістали і не приїхали. Їм не трозила ніяка небезпека. Опісля без ніяких перепон вернули вони окружною дорогою на Ґалац домів.

Мені нічого було застановлятися, а чимскоріш вертати домів, на Батьківщину.

Як дуже мусів я бути виснажений і вичерпаний, коли ранком, прокинувшись у готелі, я побачив себе не в ліжку, а на канапі в черевиках, роздягнений до половини. Отже заснув роздягаючися.

В Румунії теж було помітне сильне понервування публичної опінії. Часописи зберігали що правда наказану розвагу; але загал гарячився і схилював відкрито свої симпатії в бік Росії!

Мої грошеві засоби вичерпалися. Друге лихо було, що я лишився без пашпорту. На щастя мав при собі метрику уродження і на неї дістав у консуляті посвідку австрійського горожанства; з тою посвідкою не треба було оплачувати залізниці. Ціла журба була тепер звернена на те, щоб чимскоріше дістатися домів.

З Ясс виїхав поїзд у полудне. На загальний причуд, не доїздив він до кордочу, як звичайно, лише до стації Бордуені.

Відси через границю до Австрії треба було йти пішки. Отже йшли ми — нас було більше — як на біблійних образках колись жиди до обітованої землі: що двох несли на дручках поперевішувані клунки й валізки, аж до Іцкан. В Іцканах наймили чвірками підводи, що по военному казали собі заплатити, і так дісталися на австрійський бік, до Галичини. В Галичині захопила нас ніч. Порозміщувалися на нічліг, де кому вдалося.

Я заночував не роздягаючись на лаві у якогось тамошнього німця Роша.

Тут дізнався, що Австрія виповіла Росії війну і що проголошено в нас загальну мобілізацію всього ополчення.

Дотепер я цілою напругою енергії і сил тікав перед небезпекою. Про ще я досі не думав. Інстинкт вказував мені підсвідомо рідну хату — Австрію.

І ось, переступивши щойно її поріг, я тут у Галичині уперше прозрів і зрозумів, що й тут забезпеки не буде: Війна!

Та все таки між своїми, близькими!

Дома!

II. В ТЮРМІ.

В пятницю 7. серпня вештались ми довго і безцільно в Гатні на залізничому двірці і ніяк не можна було вивідатися, чи в напрямі Черновець поїде який поїзд, чи ні. На всі запити відповідали нам одним все виправдуючим словом: „війна". Однак були між нами два віденські купці, які не дали збити себе з пантелику. Вони так довго депешували і телефонували на всі боки, аж добилися вістки, що в одинадцятій годині приїде до Гатни поїзд з Черновець, а в першій відїде з поворотом.

В Чернівцях, куди ми приїхали вже під вечір, треба було пересідати до іншого поїзду. Образ змінився. Двірець був повний війська, але австрійського. Око навикало до інших одностроїв та... інших вигуків. Позатим сумовиті картини, як і там.

До Станиславова їхали ми ціліську ніч. Довша зупинка була в Коломиї, де загатилися поїзди. Двірець був переповнений гуцулією. Виряжала гуцулія своїх синів на кривавий тан, проти нависної Москви! Пригадалася мені та троюдина „гуцульська вечірка" в Одесі. „Подяремная Прікарпатская Русь чает"...

До Станиславова приїхав поїзд у суботу 8. серпня досвітком. І тут залізничий двірець мав вигляд военний. Скрізь кріси і шоломи. І цілі юрби резервістів і ополченців. На наше щастя поїзд до Гусятина вже чекав.

Приблизно годину пізніше їхав я вже дальш і за 8 годин прибув до Тисьмениці. На всіх

стаціях по дорозі вовтузились люди, що може в останнє прощали своїх синів, батьків, чоловіків ополченців. Всюди смуток і плач; тим вразливіший, що чудовий був тоді час на нашому Поділлі. І в таку пору готовитись до різні! Смуток наліг на мене, як я думав про них і про себе; про темне майбутнє перед нашим народом.

До хати приїхав я в четвертій год. зполудня. І тут всюди видніли розліплені велитенські оповіщення про загальну мобілізацію до 48 годин. Передбачено у них важкі кари до смерти включно, якщо хто не стане в речинці. Було приказано зголошуватися в Станиславові. Я з місця зголосився в команді жандармерії, бо належав до загального ополчення. Комендант пор. П. радив мені ще сьогодня під ніч їхати до Станиславова і зголоситися в тамошній військовій команді.

„Їдьте негайно; він нині-завтра має відходити".

Діло в тім, що пор. П. дав мені запечатане письмо до полковника Б. (Blemer), який був комендантом збірної станиці ополченців у Станиславові. Воно значило для мене — на разі звільнення від військової служби! Годі було відкладати. Я вирішив ще сьогодні на ніч їхати. Тих кілька годин, що я був тоді в Б., злетіли лискавкою. Не було, часу, навіть трохи відпочати та хочби переодягнутися. Тільки всього був дома, що відвіз куферок, позабирав свої військові документи, спаскував у подорожню торбу, що найконечніше і попрощався, в надії, що завтра буду з поворотом. Тимчасом інакше судилося! Проте я найшов ще час відвідати пп. Р. та заспокоїти їх дотично пань, що остали в Одесі. Вони були сильно занепокоєні їх долею, але їхнього повороту тепер вже не сподівалися. Очевидно, тим менше надіялися мого приїзду! І по-правді всі дивувались, чому я так вперто сюди квапився. І там цьому дивувалися і — тут. Кілька

вечірніх годин, що оставали до відїзду потягу перебув я в тіснішому гуртку знайомих. Я був цікавий дізнатися про те, що тут по цьому боці Збруча діялося за останні часи моєї відсутности. Така невеличка річка Збруч, а розділює такі два непереєднані світи! Було про що балакати та не було коли. М. ін. дізнався я, що український загал зустрів цю війну з жахом, але й з надіями. До українського стрілецтва горнеться нарід масово, але австрійський уряд спинює. Довідався я дальше, що арештовано вже деяких чільніших москвофілів, яких мають інтернувати. Деякі знайомі з Б. вже вчора відїхали до своїх полків, між ними мій друг Левко Б.

З черги розповів я зібраним наскоро мої поміченя по тамтому боці. Були здивовані, а го й не вірили моїм спостереженням, що Росія підготовлювала заздалегідь цю війну, та що з мобілізацією вже готова! Тут загально говорили, що заняття Люблина й Київа австрійською армією є справою кількох днів! Заки Росія зможе перевести, а то й покінчити мобілізацію, німецькі та австрійські війська вже будуть у Варшаві, Київі, Одесі. Так міркували тоді в Галичині і в цілій Австрії.

Одначе час тікав і я мусів спішитися в дорогу. Дальшу балачку й міркування про це й те ми собі заповіли після мого повороту.

Деякі товариші відпровадили мене у вечорі на двірець. В десятій годині я відїхав. На зустріч — своїй долі.

До Станиславова приїхав в неділю 9. серпня досвіта. День заповідався гарний. Хоч вчасна година, в станиці ополченців роїлося. Все подвіря і сумежні вулички були вщерть забиті юрбою ополченців. На брамі показав я десятникові письмо до полковника Б. Мене перепустили.

В просторій кімнаті, де урядувала комісія, не зважаючи на ранну годину, був страшний стиск; гаряче було, як у парні. З трудом перетискаюся до переду. За барієрою урядувало кількох

старшин, між ними полковник Б. Протоколянти відбирали й записували документи та видавали інші. Я найшов нагоду передати письмо. Полковник Б. його швидко перечитав, сам відібрав мої папері і подав якомусь поручникові. Пів години пізніше я вже виходив з запискою в моїй військовій книжочці „derzeit enthoben" („тимчасово звільнений").

Врадуваний, що спала мені з голови бодай покищо найбільша турбота, пішов я на сніданок. Через мобілізацію молочарні й каварні вже з вчасного ранку були відчинені. Я був собою так вдоволений, що призабув навіть на поїзд. Глипнув враз на годинник! Може ще захоплю. І чимскоріш погнався на стацію.

Одначе поїзду вже не застав. Всього кілька хвилин, як відїхав. Іншого не було; аж знов другого дня вранці. Щоби дістатися до дому, була одна рада: брати візника і здоганяти поїзд. В Тисьменици, а найдальше в Палагичах був би я напевно його дігнав.

Та про це я чогось не подумав. Натомість вирішив: Поїхати візником до Ямниці біля Станиславова, відвідати мого друга Левка Б., котрий, як я в Б. довідався, був приділений до охоронної частини при мості на Дністрі в Ямниці; вернутися, пообідати, опісля покластися спати до другого дня ранку. Потреба довшого відпочинку сильно в мені обзивалася. Вертатися домів вирішив я другого дня. Куферок лишив у переховальні на стації, а сам пішов до міста. Згодив візника туди і назад з одногодинним постоєм в Ямниці. Ще написав кілька пильних листів та карток і — поїхав.

Стара, поломана дринда гуркотіла по камінних вибоях і немилосердно товкла мною на всі боки. А в голові туділо: війна!... Я ще не розумів її; не чув, що вона вже є, що вже торощить все, що під її колесо попадеться. Дотепер я думав про себе. Тепер думка стала поширюватися

я вглиблюватися в суть тієї війни. Що вона принесе? Яку долю готує вона нам?

„Куди маю вас завести в Ямниці?! — запитав мене візник.

Хіба я знав?

„Не знаю“ — кажу. „Я там ще ніколи не був і Ямниці не знаю. Хочу відвідати двох знайомих старшин, що є приділені до куріня при мості на Дністрі. Там на місці дізнаємося, де вони“.

Розхитаний візок котився тимчасом по нерівній дорозі, кидаючи мною на всі боки. Та я весь пірнув у думках, час до часу глипаючи на околицю. Жнива заповідалися на причуд гарні.

Їхали ми якої пів години, коли знечевя з правого боку пільною доріжкою до нас наблизилася драгтива однокінна бричка з двома військовими. Вони зїхали поспішно на гостинець в мент, коли ми їх минали.

Підігнавши коняку, зрівнялися з нами і один з військових, старшина, заговорив до мене по польськи:

„Ви куди їдете?“

„До Ямниці“.

„Будь ласка, заберіть нас з собою. Нам спішно по службі, а ця шкапка ледви чи доїде“.

„Прошу панове, сідайте“.

Вони пересілися. Я хотів їм залишити заднє сидження, а сам присісти на лавочці спереду, але вони на те не погодилися. Натомість старшина сів біля мене, а його товариш, резервовий десятник напроти, на лавочці. Розмова не клеїлася.

„Ви з Ямниці? запитав мене старшина.

„Куди, — кажу — я там ще з роду не був“.

„Так чого?“

„Я приїхав нині рано з Б., зголоситися як ополченець. Зголосився, та припізнив поїзд до дому; а іншого нема аж завтра вранці. Тому я рішив відвідати мого товариша з Б., котрий тепер стоїть в Ямниці. Може вам знайомий, четар Б?“

„Не знаю такого“, — перебив старшина.

„Ви властиво звідкіля?“

„З Б.“

І знов затих. Я віз зі собою в руці якийсь часопис. В ньому вже описувались подробиці перших сутичок на кордоні.

„Вже розпочалася війна, пишуть“...

„Нас це не обходить!“ — відрубав старшина. „Ми жовніри, маємо слухати і кінець“. В той мент навпроти нас появилися навантажені і повкривані плахтами вози трену. На кожньому з них сиділи вояки. „Перепрошую“, — сказав нечайно старшина. „Я маю до них маленьку орудку“.

Візник затримався.

Старшина спинив махом руки перший фургон і казав двом воякам злізти.

„Bajonett auf!“ скомандував. Вони застромили баґнети на кріси. Тоді він моментально добув шаблюку з піхви і звертаючись до мене гукнув „Im Namen Seiner Majestät des Kaisers, ich verhafte Sie!“ („В імени його величности цісаря, я вас арештую“).

В цю мить десятник напроти мене приложив до моєї груди відведений револьвер — „Hände hoch“ („Руки до гори!“).

Веліли мені висісти на дорогу. Я підняв руки до гори.

„Є у вас який револьвер?“

„Нема“.

Десятник тримав при моїх грудях револьвер, оба жовніри схилили в мій бік баґнети, а старшина весь блідий і тремтючий став нишпорити в моїх кишенях і витягати, що тільки в них було. Я не міг очунявшися зрозуміти, що сталося...

„Чого, панове, хочете від мене?“ запитав я нарешті.

„Schweigen!“ (мовчати!) — гримнув десятник.

Мені веліли сідати, як передше, а візникові приказали навернути. Біля мене сів старшина. Напроти на лавочці — десятник з відведеним ре-

вольвером і один жовнір з готовим до удару багнетом. Другий жовнір, теж з наїженим багнетом, сів біля візника. Ми їхали назад до Станиславова! Все те склалося і впало на мене так нагло й швидко, як у сні. Як блискавка... Однак це була грізна дійсність. Австрія — розпочинала війну.

Привезли мене до стаційної команди. („Stationskommando"). Тут списали мій родовід, приналежність, стан і т. д. — і зробили спис всього, що при мені найшли. Найбільше тішилися найденими в мене білетами. В мене є така звичка, що в дорозі, аби їх мати все під рукою, я переховую залізничі білети в камізельковій кишені. Там вони їх і найшли: з Одеси до Жмеринки, до Проскурова, з Жмеринки до Одеси, з Роздільної до Унґен, далі до Ясс. Крім цього чимало трамваєвих білетів з Одеси. І цього фальшивого рубля, котрого в Роздільній не хотіли брати. Як вони, сердешні, тими нахідками тішилися! Якщо би те вирішало вислід війни.

„Гарного горобчика ми вхопили!" говорили заєдно і вказували рукою на гак від лямпи у стелі... Відібрали в мене портфель, гаманець, золотий годинник, усі папері, одним словом все, що я при собі мав. Те все завинули в мою хустинку від носа і дали одному з жовнярів тримати. Не приймали ніяких пояснень. Не позволили нічого говорити. Коли я хотів відізватися, прискакував до мене в цю мить озвірілий десятник, і погрожуючи відведеним револьвером верещав: „Schweigen!" („Мовчати!"). Найшли в мене м. ін. ключики від торби. Я сказав, що моя торба і плащ є у переховальні на стації. Зараз післали по них жовнірів. Списали й те, що там найшли, й дали нести другому конвоєнтові. Опісля відрядили ще двох (!) жовнярів з наїженими багнетами і казали їм всім чоторьом відпровадити мене до „Platzkommando". Згодом я дізнався, що оба ці храбруваті войовники, що з такою обережністю

тоді мене арештували були, резервовий старшина — правник, а десятник — канцеліст з М-к.

В Команді пляцу переняв мене дижурний старшина, який, прочитавши списаний тамтими протокол, прибив печатку, похитав зловтішно головою і наказав мене відпровадити до військового дивізійного суду.

Було це в неділю, в саме полудне. Обома боками вулиць, якими мене вели, товпився тисячами цікавий народ, приглядаючися до проходячих військових частин, обозів, безлічі авт та возів.

Таке незвичайне явище, як один сірий цивіліст, ескортований аж чотирьома озброеними жовнярами, звертало загальну увагу. Люди приставали і заглядалися. Були між ними й знайомі. Стрінувся добрий і старий знайомий д-р П-кий. Ішов у старшинському одностроі. Зауважив мене і — пізнав, але відвернувся. Аж тоді я зясував собі, що я арештований. Як злочинця, ведуть мене під баґнетами... Я неначеб прокинувся зі сну. Хотілось, щоб земля піді мною розступилася. Люди відвертаються від мене!

У військовому суді переслухав мене припадково сам військовий авдитор. Я йому представив по правді весь хід подій від самого початку, як я з Б. поїхав на відпустку до Одеси аж до останнього моменту. Покликався на свідоцтво всяких військових і цивільних чинників. Авдитор мене запитав:

„Отже що ви їздили до Ямниці"?

„Тому, що спізнив поїзд до Б. А не мав що цілу добу робити, тому рішив скористати з нагоди і відвідати товариша поручника Б."

„Візник зізнав, що ви його допитували про міст на Дністрі в Ямниці"...

„Це нікчемна брехня!" — спаленів я. „Я йому виразно говорив, що їду до товариша, якого туди приділено. Але де він, цього я саме не знав, чи біля мосту, чи деінде".

„Це буде провірене! — сказав авдитор. —

Як те все, що ви кажете, правда, то будете звільнені."

Ще додав:

„Тепер війна. Не пора на відвідини товаришів".

Опісля велів відставити мене до карного заведення на т. зв. „Дуброві".

Одначе його приречення розбудило надію в моїй переляканій душі. Бо щож на ділі лекшого — думалося мені — як те все справдити...

По дорозі на „Дуброву" спостеріг я, що моя подорожня торба, гроші, годинник і все інше, що мені відібрали, лишилося у військовому суді, я звернув на це увагу моїх конвоєнтів. Та їм не хотілося вертати.

„Вам те все передадуть". — сказали; лиш шкода, що не сказали „коли"?

Була третя година зполудня, як за мною з грюкотом зачинилися вязничні двері в келії ч. 32, переповненій „військовими" і „політичними". Всі зацікавились новим товаришем і стали допитувати „де", „коли", „за що"?...

Але я не був охочий до розмови, як рівнож і не спосібний до думання. Кинувся колодою на тапчан і не відзивався до нікого. Побачивши, що з мене нічого не добудуть, залишили мене в спокої. А я шалів безсилий, якась жахлива, підсвідома трівога стрясала мною. Голова тріскала з болю. Я ніяк не міг второпати, не міг з тим погодитися, що мене вкинули в тюрму.

За віщо? І хто на мене доніс? Бо звідкіля ці два полазники могли знати, що я саме їду до Ямниці?... Чи не візник?... Чи по те я з таким завзяттям, з таким трудом, серед наруг і небезпек перекрадався з того боку кордону до — Бать-ківщини?!

З жалю й болю — реготати хотілося. Скавуліти! Руки мимохіть обмацювали тверду вязничну прічу, заялозену і смердячу, та від каміня твердішу підкладку під голову. В келії стояв такий

сопух, що спирав віддих у грудях і млоїв до безтями. Я здіймив піджак і обгорнув ним голову, щоб не бачити й не чути того, що довкруги мене діялося, щоб забути, де я. Та воно не вдавалось.

З коридорів доносилися крики і тріскання важких кованих дверей. В нас у келії безупинно про щось сперечалися. Я хотів слухати, але нічого не розбирав. У голові ломотіло сотками клепал. Лиш одна думка розпучливо й цупко чіплалася одніського стебла надії — приречення авдитора: Буду звільнений, скоро перевірять чи правда це, що я подав. А це ж така проста, така легка річ! Колиб він тільки не забув!...

Колиб він не забув!... Наспіла ніч, перша ніч, а з нею удушлива, томляча безсонниця... Щойно вранці заснув я коротким, гарячковим сном.

Почавши з понеділка 10. серпня, жив я одним тривожно непритомним вичікуванням волі. Свідомість, що я увязнений на рівні з ренегетами, з перевертнями, відбирала мені притомність розуму. Скільки разів забрязкотів ключник під дверима, я здрігався й чекав. Ось, ось покличуть...

Але не кликали. Зневіра стала підкрадатися в наболілу душу. Та все таки жив я непохитною певністю, що за день-два непорозуміння вияснить ся, і я вийду на волю. Завелика була в мене пошана для прокураторського слова, щоб я у неї зневірився. Найтяжчою хвилиною дня була третя година зполудня, бо до того часу урядували в суді. З ударом третьої години на недалекій вежі кінчалася для мене надія дня. Треба було терпеливо чекати знову чергового ранку — чи не покличуть. На ніч я ніколи не роздягався; лише обкутував голову піджаком, стараючися не зважати на їдкі слова і балачки, якими кишіла келія.

Погану їду доносили звичайні вязні у вязничних сірих одностроях. Рано й вечором юшка, в полудне ще якась каша, фасоля, тощо. В неділю — кусок мяса. І арештантське бохоня хліба

на день. З того харчу я їв дуже маленько, решту доїдали за мене вязні. Не міг. Одного тільки чаю бажав. Вязні виносили теж щоденно „параску". Від неї розходився нестерпний трйлизий сопух.

Високо в келії находилося закратоване вікно, яке виходило на обведене високим муром подвіря. За тим подвірям був військовий суд. Підходити до цього вікна було строго заборонено. Харчі подавались нам напів зігнилі, а всякі жалоби були голосом вопіючого. Хто мав гроші, міг за солену ціну через дозорця купити собі ковбаси, хліба, молока й чаю. У мене не було ні сотика. Зрештою тоді про те не дбав. Чекав звільнення...

Першою людиною, яка до мене наблизилася, був студент права Б. Арештували його в Тисьменици на злобний донос з особистої пімсти. Тоді то всякі падлюки, — неначе шакалі в нетрях ночі, — поладнували в цей спосіб свої особисті обрахунки.

Ми звірилися перед собою зі свого горя й взаїмно потішались до останку. Від нього я дізнався, що вязниця вщерть заповнена „політичними", яких щоденно масово доводять. Жнива довголітньої австрійської політики, яка власним заходом старанно плекала цей діявольський посів Москви, були обильні. Арештовані москвофіли в тюрмі дещо присмирніли, але між собою тішилися й горді були на свое увязнення.

В тюрмі не було вільно читати ніяких часописів; не були дозволені ніякі проходи. Проте порозуміння між вязнями було. Йшло воно вязничними способами й дорогами. Головно через „етатових" вязнів, котрі приносили їду і виносили „параску". Дозорці й ключники не ставились до „політичних" надто гостро. Про війну кружляли найжахливіші, найбільш дивовижні сплетні. Одного дня австрійці розбили москалів у пух і прах над Збручем, другого дня москалі вже були під Львовом. Кому що було миле, вірив і те поширював. На коридорах панував нестримний і безна-

станний рух з уміщуванням і переміщуванням вязнів. Одно крило величезної вязниці опорожнили від кримінальних вязнів для „політичних". Та незабаром виявилося, що й ціла вязниця була замала на приміщення всіх тих, що їх тягом довозили.

У нашій келії Ч. 32. теж стан безупинно змінювався. Була це мала келія, призначена для 6 вязнів. В дні мого увязнення було нас тут вісьмох, а в дні 11. серпня піднісся стан до дванайцятьох. Були це:

1. Банд Василь, юрист з Тисьмениці, 2. Билинкевич Н., нафтовий вертлюжник, 3. Акерман (жид), учитель з Копичинець, 4. Влад Н. жовнір, 5. Григорович Н. учитель, 6. Коропецький Михайло, міщанин з Галича, 7. Лайчак, селянин зі Свистільник, 8. Маковський Василь, канд. нотаріяту й директор „Праці" з Б., 9. Оробець, гімназійний ученик зі Залуча, 10. Попель, властитель реальности з Галича, 11. Сегін, міщанин з Галича, 12. Засядволк, міщанин з Галича.

Наша келія містила вдвоє стільки вязнів, як могла мати. Ще гірше було в інших келіях.

Цей чисельний стан — з деякими переминами, які не переводилися тут ніколи, — лишився до кінця. Зміни все були. Був якийсь час у нас низький чоловічок, називався Кошка. Між ним і Сегіном виробилася така обопільна ненависть, що не було дня, не було години, щоби вони не сварилися, лаялися, ба — билися. Дійшло до того, що вони грозили собі „закатрупленням", так, що треба було цілу справу представити профосові і він ворогів розділив. Всі, за виїмком Влада, були „політичні". Влада увязнено за військову „несубординацію". Він як ополченець зголосився до війська. З того самого села служив при тій самій четі його земляк, але земляк був „паном капралем". І цей земляк збиткувався над ним та дошкулював як міг. Особисті порахунки зі села. Коли Владові все те надто допекло, не ви-

терпів і гримнув „пана капраля“, як сам казав „поза вуха, що ногами накрився“. За те чекав його тепер воєнний суд і — мабуть розстріл. Одначе він тим ні трішки не журився. „Все одно, яка кулька — говорив — московська чи австрійська“. Лишень все був голодний і все, що хто лишив, він зїдав. І — все невиспаний.

В середу дня 12. серпня пішла зранку чутка, що нас мають відсіля забирати. Принесли її „етатові“ вязні, котрі прийшли винести „параску“ і позамітати келію. Тріскотню й галас на коридорах чути було цілу ніч. В тій душевній пустці, яка тоді всіми оволоділа, притьмарила трівога уми наче густою імлою. Будь яка, найдикіша сплітка, всі її радо приймали, вірили їй.

Колиб яка зміна! Яка небудь, щоби зміна!

Але був тоді між нами в келії один товариш — назвища не тямлю, мабуть Кульчицький, — машиніст. Він „мешкав“ із нас усіх найвигідніше. Мав власну постіль, подушку, ковдру, доносили йому власний харч, словом — справжній „буржуй“. Зі своїми симпатіями для „матушки-освободительки“ зовсім не таївся. Але був чоловяга учинний, „товариський“. Цей, зачувши про цю новинку, заклопотався.

„Мені лячні всякі зміни. Зміни на ліпше ніколи нема. Я зараз підписався би сидіти тут рік, два — аби йно не було зміни“.

Годі заперечити, що його думка була дуже влучна, хоч чутка про наше перенесення чи перевезення виявилась тим разом брехливою. Натомісць настали зміни. З тим же днем забрали з вязниці звичайну службу й сторожу, а дали військову. Прийшло правління — безоглядне. Всі послуги, які дотепер сповнювали кримінальні вязні, як ношення їди, води, замітання, виношення „параски“, наливання й чищення лямп, мали від того дня виконувати ми самі. Жовнярям було гостро заборонено заходити з вязнями в будь яку балачку. Про всі свої бажання вязні мали

складати доповідь десятникові—жидові, людині хитрій, а щойно він мав право з вязнями розмовляти. Його боялися загально; говорили, що це переодягнений детектив-провокатор.

З того дня життя стало ще більш нестерпне, харчі ще гірші, як були. Були заборонені походи, читання часописів, писання всяких листів, курення. Заборонили надалі й жалуватися, хоча й досі з усіх тих жалоб не було ніякого хісна.

Зате радо всі йшли з „параскою", по воду, по їду, то що. Це була одніська можливість зійтися з вязнями з інших келій і крадьки дещо вивідати. Не всюди траплялася однакова сторожа. І між ними були люди й люди. Заміну сторожі пояснювали загально — успішними наступами російської армії. Про те мало говорилося; але бачилося з поведінки вояцтва і вязнів.

Перед вечором занеміг нагло в нашій келії Попель. Зімлів, ледве його відтерли. Дали знати через решітку воякові. Прийшов десятник, обіцяв, що покличе лікаря. Цей прийшов за дві години. Попель блідий вже сидів у ліжку. Лікар оглянув його поверховно ще й накинувся з лайкою та погрожував рапортом, як що його кликатимуть „для жартів". А до блідого й знеможеного Попеля (це був старець поверх 70 літ) закепкував: „Візьміть теплу ванну, опісля компрес, напийтеся доброго вина — а мене для таких дурниць більше не кличте".

Я дальше чекав надаремно. Прийшов четвер 13. серпня. У всіх келіях товпилися вязні до вікон, щоб зиркнути на полонених російських старшин, які на подвірї військового суду під сторожею проходжувалися. Було їх який десяток; між ними один генерал з червоними закотами. Їх поява в австрійському полоні викликувала ріжні міркування. „Такий він і генерал, якщо дав себе захопити в австрійський полон!" — глузували нишком „русскіє"...

Від тогож дня всі роботи виконували ми

самі. Під баґнетами. В полудне на обід була фасолянка і пенцак, але все таке затухле, що ніхто — навіть Влад — не хотів, не міг цього свинства їсти.

Вирішено пожалуватися і показати цю їду дижурному старшині. Взяв до рук їдунку, але зараз відставив. І на віддаль годі було до цього наблизитися. Цей жахливий сморід викликав помітну відразу на його обличчі. Але здвигнув тільки раменами: „Дарма, що є в магазинах, те й вариться. Зрештою, — додав згірдливо, відходячи, — для вас і цього шкода!"

Дні... що тепер чергувалися, були найтяжчі. Через вязничні мури доходили погані вісти про війну. Військові старшини і підстаршини були помітно подразнені. Це проявлялося у знущанні над вязнями, яких часто побивали нагаями та тростиною. Вину австрійських боевих невдач звалювали... на вязнів.

В нашій келії побоїв на щастя не було.

Життя в келії плило одноманітне і нетовариське. Від арештованих москвофілів відділилися ми згірдливим муром мовчанки. Проте не обійшлось без глузувань з їхнього боку. Тямлю напр. злобний висказ одного з них на нашу адресу: „Якщо Австрія арештує — „русских" — це для мене зрозуміле; але чому вона арештує „українофілів", цього ніяк не второпаю".

На те відрубав йому горячий українець, студент О.: „В Галичині Австрії нема. Нас арештують ваші опікуни, а вас — військо".

Мене все ще не кликали. Значить, прокуратор забув.

Я попадав все більше у стан повної душевної депресії. Це зауважили всі в келії. Одного дня підійшов до мене добр. Б.: „Чого так похнюпились? На це тепер не пора. Треба думати, як з цього пекла добутися. Тут при кухні є один мій знайомий вояк, земляк з Т."

Ідучи нині з „басом" (це великий деревля-

ний піднос на їдунки) за стравою він з ним в кухні стрінувся і говорив. Обережно, щоб ніхто не замітив. Обіцяв передати письма де треба. „Це певна людина, йому можна сміло завірити. Я вже написав. А ви — ось вам клаптик паперу й олівець — зараз сідайте і напишіть. До кого напишете?“

„До д-ра П. і до фотографа Е. — відповів я. — Це мої добрі приятелі“.

Б. записав собі адреси.

„Адрес на письмах не давайте. Небезпечно. І пишіть обережно, щоби — якщоб який зловісний припадок тицьнув їм письмо в руки, — нічого з нього не розібрали“.

Я написав два короткі письма. Про ніщо не просив, тільки про інтервенцію у військового прокуратора М. і сповіщував їх коротко про моє дивне увязнення.

Вернувши в полудне з обідом, Б. шепнув мені, що наші записки завтра будуть доручені. Нині цей жовняр на службі. Ми не сумнівалися в успіх.

Передавши в цей спосіб листи, ми були певні, що найдалі до трьох днів наші справи будуть вирішені. Завтра попадуть наші записки куди слід, завтра або післязавтра відбудеться інтервенція, а далі переслухання, перевірка дійсного стану річей, а найдалі до 3—4 днів ми повинні бути звільнені. Такими передвоєнними категоріями ми тоді думали і для нас не було нічого пильнішого ні важнішого над наше звільнення. Тоді, коли у панічному страху серед масових арештувань вирікався брат брата!

В суботу 15. серпня приніс В. вістку, що дотичний вояк записки дійсно доручив, за винятком мого листа до д-ра П., якого в Станиславові тоді не було. Почалося наївне, надійне вичікування.

В нашій келії показалися — воші. Запустив їх згаданий вояк — Влад. Він з ними вже з кадри сюди прийшов. Зголосили ми це десятникові.

З відразою стрепенувся. При тій нагоді пригадав я йому про мої річи, які тоді лишилися в військовому суді. І про гроші! Обіцяв і обіцював надалі щоденно.

В неділю 16. серпня вночі і вранці наспіли до вязниці такі великі транспорти „політичних", що аж тюремна військова влада бісилася на це безглуздя.

„І пощо тую наволоч сюди зганяють, замість попросту випровадити над ріку під кулемети" — верещав на подвірї якийсь озвірілий майор.

Ціліський день до вечора переміщували давніх та розділювали нових вязнів. Нам дісталося нових двох. Оба дезертири. Привели їх скованих і до крови побитих. Втекли з війська і перебиралися через румунську границю, але туди їх не впустили, а наші жандарми переловили. Були в нас дві доби. Одначе вже третього дня прийшли по них і знову закованих повели. Куди?...

Тимчасом ми все ще чекали на успіх наших листів. Моя надія на „слово" прокуратора розвіювалася, як сонна примара... В понеділок 17. серпня змінили у вязниці сторожу. Дали сюди ополченців, а резервістів забрали. З ними пішов і наш знайомий вояк, і вже ми про нього більше не чули. Аж два роки пізніше я дізнався, що мій знайомий Е. передав йому саме того дня важну для мене записку і двадцять корон. Ні одного, ні другого, ні цього вояка я вже ніколи не бачив. Коли ми довідалися про зміну сторожі, розприснули всі наші надії.

Газети — хоч строго заборонені — діставалися до вязниці і потайки передавали їх по келіям. Між їхніми рядками можна було вичути, що війна не з добром для Австрії почалася. Навіть військо те потверджувало, розчароване у свому переконанні про російське непідготування до війни.

„Котрому з отих наших співвязнів не погляну в очі — говорив до мене Б. — всюди добачую втіху і глум"...

У вівторок 18. серпня була на „Дуброві“ нова суєтня, що тривала з вечора 17. серпня через цілу ніч до ранку.

Ніхто в келіях не спав. Причиною була поголоска, що вночі нас усіх відси заберуть. Хто мав які речі, спакував, повязав і сидів на них. Знали ми вже з досвіду, що як кого переміщували або забирали, то не давали навіть повязати та поскладати тої бідненької мізерії, що її дехто з вязнів мав зі собою. Шум і гамір по коридорах та на подвірі не вгавав до ранку. Але з нашого крила нікого не забрали, а навпаки, ще додали.

Ранком ми дізнались, що вночі вивезено зі Станиславова всіх вязнів, що відсиджували тут свою кару. Їх мали порозвозити до інших вязниць в глиб краю, а частину відібрали до війська.

Треба було глянути нагій правді в очі. Москва на ділі займає Галичину! Наші надії, наші бажання розбились об тверду стіну дійсности. В келіях перешіптувались, що російська навала прямує на Львів.

Погода стояла прегарна. Дні теплі, соняшні, ночі ясні, зоряні. В нашій келії стали дошкулювати воші. В нікого не було свіжого білля. Жалоби не мали ніякого успіху. Мої особисті сподівання розвіялись оконечно, а їх місце заняла безпорадна неміч. Вже три листи передав я крадьком на світ і ніякої познаки, щоб вони мали хоч найменший успіх. Я дотепер все ще наївно чекав, що як не сьогодні, так завтра мене повідомлять, що я вільний. Цю надію підтримував у мені наш наставник — десятник, до котрого я щоденно звертався за своїми річами; там-же було білля та гроші.

„Ви й так нині завтра підете відси — говорив до мене заєдно — тоді й річі собі заберете; вони у військовому суді. Навіть обіцював навести справку, що в моїй справі зроблено. Він собі глузував з мене, а я вірив.

В середу 19. серпня зарядили дезинфекцію. Цілими келіями по черзі гонили нас до парні,

а одяг і білля брали до дезинфекції. Яке це білля було, можна собі уявити хочби по мені; останній раз зміняв я його ще в Одесі, проходивши в ньому спеку і довгу поневірку. Практично, з тієї „військової дезинфекції" не було ніякого хісна, хіба що знищено людям одяги. Воші не вигубились. Після дезинфекції дістав кожний з нас вязничне чисте простирало і торбинку („пішву") на підкладку під голову. З нагоди дня уродин цісаря Франца Йосифа відбулося в каплиці Богослуження, на котрому була частина вязнів. Я не був, бо саме тоді наша і сумежна келія була в „очищуючій купелі". Тогож дня дали нам дозвіл на одногодинний прохід на вязничному подвірі. Довкруги і посередині подвіря стояли жовнярі з наїженими баґнетами. Між ними стояв все якийсь старшина або десятник, слідкуючи уважно, щоби вязні не зупинювалися, не купчилися та не гуторили. Треба було йти довкола не зупинюючись, неначе в кераті, гусаком один за одним, або що найбільше — удвійку. Того дня був я уперше від десятьох днів на свіжому воздусі. Ці одногодинні проходи вже так і залишилися. Їх не заведено ради цісарських уродин, а через воші і хвороби, які стали ширитися. Говорено про три випадки смерти. Хоч було гостро заборонено порозуміватися чи то між собою, чи з вояками в часі тих проходів; хоч сторожу вязнів раз по раз змінювали, тактика порозумівань згодом таки виробилася. Ті самі жовнярі, що сторожили, доносили нам потайки харчі, налитки, часописи, тютюн і посередничили у переписці. Розуміється, за „солені" гроші. Говорили, що наш ославлений десятник був першим проводирем цеї військової шайки посередників, а рівночасно шпиком і донощиком. Горе було тому, хто йому „впав в око". І вязневі і жовнярові. Чимало жовнярів пішло через нього у диби! До мене він прикидався підлесним і учинним, а навіть приніс мені кілька разів чаю, хоч я не платив, бо не мав чим.

„Нічого, нічого — говорив — як вийдете, буде час розплатитися". І все мене заспокоював, що моє діло „в роботі" і нині-завтра буде вирішене. Проте я його боявся і в розмові з ним був дуже обережний, бо він усім цікавився; найбільше тим, що в келії роблять і говорять. Крім того, закралося в мені підозріння, що він про мої гроші і річі дещо більше знав, ніж говорив.

Вже другого дня, в четвер 20. серпня, прийшло підчас обовязкового проходу до більшого заколоту. Один з жовнярів передавав письмо якомусь вязневі, але так незручно, що десятник це побачив. Кинувся туди прожогом та хотів вихватити письмо, яке вже було в руках вязня. Почали вовтузитися. Десятник підняв крик, прибігла варта. Вязня закували та відпровадили. Але письма десятник таки не дістав. Вязневі удалося в суматосі видерти його й кинути в юрбу, що збіглась зі всіх сторін. Письмо пропало. Арештованого й закованого вязня побив ще старшина тростиною, вигукуючи погрози про „кульку в лоб!" Вслід за цим пішли особисті ревізії, але також даремні. Жовняра відведено під багнетами, а вязням оповіщено, що на випадок найменшого хочби спротиву з їх боку зарядженням тюремної влади, варта має право з місця стріляти.

В пятницю 21. серпня був я у вязничній каплиці уперше від місяця на Богослуженні. Це було Богослуження на інтенцію нового папи. Церква була переповнена вязнями; але усміхи і поведінка більшости їх в часі проповіди і відчитування епископського послання виявляли проречисто їхні настрої та відношення до папства.

Тогож дня, по виході з каплиці вдалося мені передати третє з черги письмо до Б. Один з десятників приобіцяв вкинути цього листа до поштової скриньки. Я опісля справдив, що дійсно його вкинув. Одначе я від нікого ні на одно письмо не дістав тоді ніякої відповіди. Боялися...

Загальний прохід того дня скасували за вчо-

рашню бучу, а в тюрмі ставали крики та побої все частіші. Я силкувався достроїтися до вязничної атмосфери, та ніяк не міг. Я хотів зрозуміти і пояснити собі те варварське насильство і безправство як самозбережний відрух держави проти ворожих їй починів, але це не вдавалося. Моє ціле єство бунтувалось проти такого дикого, а при тому зовсім безцільного варварства.

В суботу 22. серпня робив у нас дижурну службу якийсь дуже завзятий жовняр. Все йому було не до ладу. До всього придирався, на кожного лаявся.

Відколи всі роботи перейшли на самих вязнів, в келіях настали безупинні суперечки й сварки, хто має йти по воду, хто „параску" виносити і т. д. В нашій келії без того обійшлося. Ми завели порядкове чергування і цього порядку всі трималися. Лише що старий та хворий Попель був від усяких робіт звільнений.

За мене, сам і добровільно, робив усе Влад, а у відплату поїдав мої харчі. В той же день рано саме на мене прийшла черга виносити „параску". Та коли до тої „роботи" зголосився Влад, жовняр його брусувато відштовхнув, а мене потягнув сердито за рукав і казав нести. Я повинувався. На коридорі стрінули ми нашого встивого десятника. Велів пристанути.

„Хто вам казав це нести?" — звернувся до мене.

„У нас запроваджений черговий порядок до всіх робіт" відповів я.

І було би на тім скінчилося. Але конвоїр у своїй ревності сам доповів:

„Цей паничик не зважаючи на чергу не хотів кубла брати, за делікатні ручки має до параски. Я приказав".

„А я приказав раз на все цього добродія до такої роботи ніколи не брати; розумієте?"

Десятник велів мені вертатися до келії, а до „параски" покликав мабуть, що п. Г. З цього при-

воду був на мене ропіт, мовляв, я жалувався перед десятником; хоч я зясував дійсний хід справи, а мій товариш від „параски“ потвердив, як на ділі було.

В неділю 23. серпня не то що позволили писати до дому, але ще й видали кожному по дві листівки. Цей призвіл видали не з гуманности. В цілій вязниці, у всіх келіях, без огляду на позірну дезинфекцію, сильні кинулися воші. З малими виїмками, ніхто не змінював білля, бо його не мав. В такій тісноті, спеці і в такому бруді — не могло й бути інакше. І ось тюремна влада впала на дотепний помисл: — позволити вязням писати до дому, але виключно по білля, одяг і гроші. Писати про щонебудь інше, навіть про здоровля, було гостро заборонено. Під загрозою посту (!) і темниці. Писати можна було тільки по польськи.

Годі не признати, що ця гадка була дотепна, якщоб не запізна. З дозволу писання всі скористали. Нехай хоча знають, що я тут.

З нашого коридору відставили в тому дні чотирьох закованих москвофілів, — ми бачили їх крізь віконце, між ними одного священика, — до ґарнізонового суду. Вони мали вислављювати Росію і тішитися з розгрому Австрії, про що загально говорено. В нашій келії посклонники кнута перешіптувалися все нишком. При ліжку К. була все вечором їхня збірка і шушукання. Голосних провокацій не було ніяких. Натомісць з нудьги, втоми і пересердя зачалася особиста сварня та гризня.

Знову вдерся в темінь душі малий промінь надії, коли в понеділок 24. серпня десь коло девятої години, покликано до військового суду старого Попеля і вчителя (жида) Акермана. Наш десятник підморгнув до мене значучо і шепнув:

„Зачинають переслухувати в суді; либонь і ви прийдете на чергу“. Як потопаючому стебельце, всміхнулася мені зірниця — надія. Попель вернувся перший. Прокуратор обіцяв йому (як і мені)

перевірити його оборону і звільнити. Повернувшого до келії всі стали допитувати.

„Завіщож вас, добродію, арештували? — запитав і я, дійсно запікавлений, бо це був уже згорблений, зівялий старець.

„Завіщо?“ — промимрив він безрадно — „я казав прокураторові, — за те, що я з Галича...“

Галич був до війни одним з головних бастіонів галицького москвофільства. Натомість Акерман вернув відразу звільнений! Влетів врадуваний лише, щоби забрати свою вязничну мізерію і попрощатися. Ох! як ми йому завидували волі! Дарма; він же був сином народу, який серед найскрутніших обставин все найде для себе і для своїх поміч та раду. Він, хоч боявся якоїсь ревізії, проте позабирав від нас листи на почту. Окремо прирік Б. і мені, бути ще нині в наших справах і обіцяв нас через одного з вязничних урядовців повідомити. Мабуть на тому приреченні його інтервенція й покінчилася. Ніякого повідомлення, хоч як ми на нього чекали, не було.

В ночі з понеділка на вівторок 25. серпня коло десятої години приказали негайно у цілому будинку погасити світла. Вганяв по келіях оторопілий десятник з вояками і гасили світло, гостро заборонюючи світити чимнебудь. Над Станиславовом показалися російські літаки. Тріскотня скорострілів тривала цілу ніч. Крім того, в нічній тишині чути було виразно глухе дудоніння далеких гармат. Ніхто не спав. Всі одягнені, лежали непорушно на прічах. Один Влад хропів так, що заглушував своїм хропінням і гомін скорострілів і дудоніння гармат. Досвітком все затихло.

Вранці помічувалось загальне поденервування військових. Лячно було до котрого з них щонебудь промовити. Від того дня став обовязувати воєнний стан облоги і розпочали своє урядування наглі воєнні суди. Проходи вязнів в той день припинено. Зполудня, менш більш о пятій годині, вдерся до нашої келії з подвіря жахливий крик:

„Змилуйтеся!.. рятунку!..“

Ми всі здрігнулися. Деякі метнулися до вікна. В цій хвилині грянула крісова сальва. Це був перший присуд воєнних судів! Сполошені стрілами ластівки, лячно цвіринькаючи, стали скоро кружляти понад місцем екзекуції, залитим теплим промінням сонця. Від тоді не було вже й одного дня, щоби не чулося кілька, а то й кільканадцять таких зловіщих сальв. А за кожною розпливалося у вічності одно людське життя. Завіщо?...

Забилося знову живіше знеможене серце, коли коло девятої години ранком у середу 26. серпня забрязчали під нашою келією ключі й увійшов підстаршина з військового суду. Будуть когось переслухувати. Але з ним увійшли до келії два вояки з насадженими багнетами. Взяли нашого Влада. Наложили на руки кайданки і повели. Куди?... Вже йдучи, ще жував рештки свого хліба.

Нині знову виганяли на прохід. Дослівно — виганяли, бо добра половина не ходила на ці ганьблячі проходи, що ніколи не обходилися без стусанів, торгань, лайок і побоїв. Нині всіх примусово виганяли, цим разом на небуденне видовище. По середині подвіря поставлено два стовпи з кружалами і шнурами, на котрих підвісили („anbinden“) двох „злочинців“ за злочин... куріння! Відчіпили їх зовсім зімлілих. Підчас того всіх вязнів обганяли довкруги стовпів, — називалося це: на прохід, — юрби приглядалися тортурам нещасливців.

Від кількох днів — харчі не до їдження. Воші жруть. Ще гірше за це плюгавство жре непевність ні дня ні ночі. Ніч у ніч чути чимраз ближче дудоніння гармат. Там провидіння — пише історію. Там Україна керавиться... А ми тут — у вязниці. У безнастанному вичікуванні правди! А ця „правда“ що день там на подвірі військового суду, тріскотить сальвами... В такому задубілому вичікуванні черепашиною ходою йдуть дні, серед на-

руг і побоїв, а ночі серед безсонниці і жертя насікомих. Прийшла пятниця 28. серпня, а з нею нові події. Негайно після „зупи“ казали всім вязням із усіх келій виходити на коридор і ставитися в ряди.

Відчитали списи, посправлювали безчисельні похибки і відтак стали ділити на дві категорії: А і Б. Кількох старшин і підстаршин перепроваджувало оцю дільбу. Значіння тих категорій: „А“ і „Б“ — ніхто не знав. Лише чутка була, що до „А“ записували більше, до „Б“ менш обвинувачених. Мене зачислили до „А“. Одніського з цілої келії № 32.

Те читання, ділення і записування тягнулося до полудня. В часі того зявився на коридорі авдитор. Той самий, що 9. серпня мене допитував у військовому суді і прирік мою оборону справдити. Я вирішив за всяку ціну з ним говорити. Не міг діждатися кінця цеї таємної дільби. Не скінчивши її, по короткій нараді старшин, приказали нам всім вертатися до своїх келій і готовитися на завтра — до виїзду! Значить, поголоски про побідні наступи московських військ були правдиві.

Я скористав з хвилевої метушні та підступив до авдитора. Нагадав йому свою справу і його приречення. Кинув на мене сердитий погляд і сказав піднесеним голосом: „Seien Sie froh, dass es damals noch kein Standrecht gegeben hat“. (Будьте вдовільні, що тоді не було ще наглих судів)!

„Ich bin doch ganz und gar unschuldig“. („Я-ж нічогісінько не винен“) — замітив я покірливо.

„Das können Sie sagen jemandem anderen! Ihr angeblicher Kamerad, Reserveleutnant B. wurde sofort, am dritten Tage nachher vernommen und — wissen Sie, was er unter Offiziersehrenwort gestanden?“ („Це можете говорити кому іншому! Вашого нібито товариша, поручника резерви Б. переслухано зараз третього дня опісля і — знаєте, що він під офіцирським словом зізнав?“)... Стою, наче

вкопаний і слухаю: Dass er Sie weder kennt, noch je in seinem Leben gesehen hat". („Що він, ані Вас не знає, ані вас ніколи в житті не бачив").

„L u d e r!" („Стерво!") кинув згірдливо в мій бік і злющий, відійшов. Підімною неначе запалася земля. В голові піднявся шум як наглий вихор, в очах замиготіли іскри. Я заточився, близький омління. В цю хвилину я радше бажав би собі смерти, ніж таке почути: — Коханий Левко... відцурався!.. Під словом чести, що мене — не знає! Свідомий, що мені може грозити!.. Я відходив від змислів.

Ми-ж з гімназії ще не то знайомі, але товариші. Другами собі були. Другами!.. А він „слово чести", що мене не знає! Сльози хлинули з очей. Прибіг до мене занепокоєний і зацікавлений Б. Я йому все розповів. Звів плечима. Завузькі були рями наших міркувань, щоби міг в них вміститися такий нікчемний упадок людини! Мною струснув невисказаний біль. Я кинувся лицем до чорної прічі і захлипав спазматично. Всі в келії зглядалися зачудовані. Я чув на собі їх їдкі, насмішливі спогляди, але не міг себе перемогти. Аж сон це вчинив.

По втомляючій ночі, повній гидких примар і снів, встав я в суботу 29. серпня зовсім прибитий і на все вже збайдужілий. Втім чую над собою голос: „Ви зібрані?" питає мене Б.

Нам приказали — збиратися до дороги. Я мабуть мусів дуже гірко всміхнутися, коли Б. замітив:

„Чогож ви на мене сердитесь, яж не мав ніякої лихої, поганої гадки".

Де мені тоді думалось про яку обиду! Я попросту — крім кальошів і парасолі — нічогісінько не мав. Надів кальоші на ноги, взяв в руку парасолю і — був готовий. В цілому будинку, на всіх коридорах, у всіх келіях — гомоніли крики, голосіння, прокльони.

Йшла Божа пімста...

Ми всі в нашій келії ч. 22, як один, як на команду, впали на коліна і тремтючим півголосом, аби не дразнити жовнярських вух, затягнули крізь сльози: „Под Твою милость“...

Прощалися. Куди нас мали везти, ніхто навіть з військових не знав. Тхнуло одним: — загальним „безголовям“. Посередині нашої молитви-пісні, струснув нами всіми роздираючий душу, жахливий крик з тюремного подвіря: „Мамуню... татуню!“...

І гримнула крісова сальва. Стало тихо. Лиш ластівки сполохані цвірінькали...

Хвилину пізніше всім нам приказали виходити з річами — на коридор і уставитись в ряди. І знову почали ділити на категорії „А“ і „Б“. Так ділили до другої години зполудня.

В неділю 30. серпня не було вже навіть того марного сніданку, тої юшки, що звичайно. Нам веліли зійти на вязничне подвіря, обставлене довкруги озброєними вояками. Подвіря зароїлося заляканим людом; переважала інтеліґенція. Не вільно було голосно говорити, ані з гурту виходити. Ті, що перші це заризикували, поплатилися важкими побоями прикладів. Наруга й лайки не вгавали. Серед невиносної спеки, голодні та спрагнені перестояли ми повних пять годин.

Після третьої години пополудні перепровадили нас на подвіря військового суду. За той час на вулиці за залізною огорожею зібралася величезна товпа міського шумовиння. Самих сливе недорослків, всі до сімнадцяти літ. Коли нас випроваджували, понеслись на зустріч нам скажені свисти і ганьблячі вигуки. На наші голови посипався град каміння. Конвоюючі вояки ні вусом не моргнули. Одночасно на боці під муром гримнула знову сальва. Може сота з черги. Що значило тоді людське життя!

Черговий розстріл зустріли приявні старшини і підстаршини злобним насміхом: „Це на „ура“ цареві, — говорив з них один біля нас. — Вам усім належиться таке „General de charge“!

Витримавши нас так без їди й води до пізної ночі, загнали нас врешті до військових келій, супроти яких келії на „Дуброві“ були раєм.

Сморід та задушливий сопух запирав віддих. Очі заходили імлою і слізми. Люди попросту омлівали. Нас 89 душ зігнали в одну келію; мущин і жінок разом. Скрізь по цементовій долівці і попід стіни нечистота і вогкість. Від ранку до ночі не дали нічого їсти, ні пити. І купити не було дозволено. Про будьякий сон не могло бути й гадки. На тапчанах, та клунках, на долівці в нечистоті, де хто міг, де було місце, де хто стояв — там падав і куняв. Одні на одних. Велика була ласка дижурного підстаршини, що після кількох випадків омління, по загальних криках і зойках „змилосердився“ і — як казав, проти виразної заборони — позволив ґрупами по 6 осіб, під штиками піти до уступових місць. Та ніч була безконечна.

Вночі чотири особи нагло захворіли, що ледви дожили ранку. На наші нагальні крики і ковтання до дверей, ніхто зі зовні не відзивався. Рано, напів неживих, винесли їх на ношах. Казали, що до шпиталю.

Ранком, в понеділок 31. серпня, вигнали нас усіх на те саме подвіря і обставили вартовими. Вночі привезли цілий великий транспорт „політичних“ з Коломиї, і долучили його до нашого відділу. Вполудне розносили страву і давали по кусневі хліба. Відтак повідбирали все „казьонне“ начиння. Оголошено, що зполудня відїдемо. По подвірі крутилися ріжні продавці з хлібом, ковбасою, сірниками, содовою водою і т. ін. В кого були ґроші, надбав дечого на дорогу; в кого ні, приглядався всьому байдуже. Мені вдалося перемовити якогось капраля, щоби пішов до канцелярії розвідати про мої річи та ґроші, бо декотрим повіддавали. Вернув з нічим, мовляв: всі річи будуть передані конвоєві.

Сонце вполудне палило вогнем, а захисту не було ніякого. Я закривався парасолею. Яким чу-

дом ця парасоля і кальоші лишилися при мені, годі второпати. Це було ціле мое подорожне майно, яке я вивозив з краю. І те, що на мені. Літній одяг та соломяний капелюх („маринарка"). Навіть власної хустини до носа не мав. На мої три письма, вислані з Дуброви до Б. не було ніякої відповіди ні помочі.

На подвірі, в забудуваннях та на вулицях, що прилягали до військового суду, була метушня та гамір не до описання. Військові частини воліклись одні за одними, без кінця. Пересувалися цілі валки авт і возів.

Розстріли не переводилися. З тим найбільше спішилися. Тряскіт сальв у жахливому кутику смерти між „Дубровою" та військовим судом не вгавав — від ранку до ночі. Здалеку неслось і все більше наближалося дудоніння гармат.

Одинцем і групами, закованих і вільно, спроваджували з усіх сторін арештованих. Старшини, що зустрічались з таким відділом, плювали вязням у лице, били канчуками... Якийсь скаженілий майор вештаючись по подвірі, верещав: „Пощо цяцькатися з тою голотою! Стріляти як псів!..." Але це вже не робило на нас враження. Нехай! Лиш, коби те все вже раз покінчилось.

О четвертій зполудня рушив наш похід під ескортою 50 ополченців на залізничу стацію. Цей похід годі забути.

Ми йшли вісімками. Всіх було 634 люда, мущин і жінок ріжного стану і віку, від знемощілих старців до дітваків. Старого Попеля з келії ч. 32. залишили в Станиславові. Командантом нашого транспорту був підстаршина Е. Крижанівський. Вулична юрба, яка мабуть на нас тільки чекала, підняла з ментом нашого виходу нелюдський просто вереск та свист. В одну мить побачили ми себе окруженими безчисленою юрбою озвірілої голоти.

Град каміння сипався безупинно на наші голови; з багатьох спливала кров. Серед диких вересків і гидких вигуків забігали до нас з ріжних

боків і били камінюками, пястуками, кастетами, а то й було — ножами. Найбільше діставалося тим, що йшли зкраю. Ескортуючі вояки хоронили нас, що правда, скільки могли, — бо цеж були наші ополченці. Але що значила їхня жменька супроти тисячної юрби здичавілого шумовиння?... Наш похід посувався поволи, бо вулиці були вщерть завалені військом, автами, артилерією, обозами та юрбою. Що кілька кроків треба було приставати, а то й відступатися у бічні вулички. Переїжджаючі старшини жестами і словами цькували і заохочували розярену юрбу до побоїв. Тому й не диво, що мало хто з нас прийшов на стацію ненарушений; деякі важко покалічені. Арештований професор Т., як резервовий старшина, йшов в старшинському одностроі. До нього мала вулиця найбільший розгін, а його старшинська шапка була засипувана камінням. Мусів її сховати, а окровавлену голову завязав якоюсь позиченою хустиною, бо інакше хто зна, чи був би дійшов живий на стацію.

Я йшов у гурті другий зкраю, біля мене з самого краю селянин — гуцул. На нього, як на селянина, юрба найменше визвірювалася. Натомісць мені впало на голову кілька камінюк, але тверда „маринарка“ стала охороною. Лікті мав я схрещені, щоби хоронити груди. Всежтаки якийсь харциз вискочив нагло з юрби і так мене хвиснув „боксером“ в ліве рамя, що рука повисла безвладно; ще по трьох місяцях чув я в ній біль і не міг випрямити її вгору.

Чим ближче стації, тим більший був стиск і натовп. Ціла стація в проміні двох кільометрів була буквально в облозі. Всі рейки були завалені ваґонами. Переповнені вщерть поїзди відїздили безупинно, але лише в двох напрямках: на захід і на південь, в напрямі Мадярщини.

Далека канонада не вгавала. Стація гуділа й шуміла, а це гудіння і клекотіння пронизували, жалісливі як зойки, гудки і свисти паровозів. За-

лізничий двірець обложений людьми. Це була — евакуація Станиславова.

А дорогою від Тисьмениці, всіми ровами, стежками, полями, пішки, на конях та на возах, здорові та ранені, відступало австрійське військо. Знеможене, збайдуже...

По ровах сиділи ранені, бліді як смерть. Одні одним перевязували рани. Інші лежали горілиць і спочивали, дехто з них може вже й на віки. Говорено нишком, що це жертви погрому під Нижневом.

Наш споневіряний і побитий транспорт відведено за магазини, до худобячих рамп. Варта обступила нас довкруги.

Одначе скоро пронеслась по двірці чутка, що це привели „московських шпіонів, зрадників — москвофілів"... Серед юрби закипіло: „Смерть лотрам!" — залунали вигуки. Вгору піднімались грізно затиснені пястуки. Одна лише непереможна глота не позволяла їм виконати своїх погроз.

Втім висунулися наперед золочівські улани, яких теж евакуували на Мадярщину. Ще нині годі без жаху згадувати ці страшні хвилини; безсильний й безпомічний ляк параліжував все моє чуття, коли я глядів на те, що тепер діялося.

Розярені і підбехтані юрбою улани порозумілися зі собою, частина їх познімала з плечей свої короткі кріси і дала їх тримати товаришам. Самі повиймали з піхов шаблюки і з набіглими кровю очима, стали крізь товпу перепихатися... До нас!..

Їхні заміри були ясні. Одначе запримітив це також комендант нашого транспорту — Крижанівський і в цю мить закомандував: „B a j o n e t t a u f!" („Наложи багнет!").

І вояки з нашої ескорти з наїженими багнетами повернулися проти уланів. В цю грізну ситуацію вмішалися офіцири. Командант Крижанівський зясував справу якомусь вищому старшині, а він викликав інших. Видали прикази. Уланів спинено.

Мусіли повстромлювати шаблюки назад до піхов і відійти. Зробили це негодуючи.

Проте вдалося в суматосі якимсь іншим воякам побити аж до крови дві інтеліґентні жінки з нашого відділу. Командант нашого транспорту вдержував охоронне поготівля аж до відїзду поїзду.

Після цього виступу „хоробрих" уланів приказали нас заваґонувати.

Наближався вечір. Над стацією ваготіла хмара куряви й темні звали диму. Якийсь старенький священик з нашого транспорту зімлів і впав на землю. Його віднесли на лавку, але годі було зімлілого відтерти. Гадали, що вмер; його так і полишили. При ньому осталася якась молода жінка, може донька, може внучка. Її силоміць відтягали від старця, але вона мужньо не давалась і розпучливо кричала, тримаючись всіми силами лавки. Побачили, що нічого не вдіють і її нещасливу оставили також.

Крики, голосіння, наклики команд, гудки паровозів, вся тодішня божевільна метушня, зливалися в сутінках ночі в один неперервний, страхітливий гомін.

Чимраз виразніший гук гармат нагадував, що Москва за плечима. Нас — 634 людей, — столочили в сімох товарних ваґонах, повних гною та бруду. В мому ваґоні містилося рівно 101 людей, мущин і жінок, не рахуючи клунків. Годі було засунути тяжкі двері, а проте треба було це зробити, бо град каміння ще й тепер летів до наших ваґонів. Всі тремтіли, як тровлена й осаджена собачнею звірюка. Вояки з наїженими баґнетами сторожили наших ваґонів аж до відїзду. Внутрі всї стояли, збиті в одну живу масу. Сморід був вбивчий; та всетаки він був ліпший від каміння.

На стації заблиснули електричні світла. Наш поїзд пускався їхати кілька разів, але все його спинювали. Були пильніші. Нарешті коло девятої години вечором рушили ми в дорогу.

Перший ваґон за паровозом був заповнений полоненими російськими старшинами, тими, що ми їх на „Дуброві“ крізь вікно оглядали. В двох дальших ваґонах їхала частина тих геройських уланів, які мали таку охоту до масакри безборонних людей. Решта їх поїхала окремим поїздом. За ними йшли наші вози, за нами службові й вантажні. В безконечно довгий поїзд вставлено три чи чотири паровози.

Неначеб страшну скелю відвалили з грудей, неначеб гострі кігті звільнили гортанку і вдерся в груди жмуток оживлюючого повітря, коли мерехтіючі світла станиславівської стації розплилися і зіллялися в одно з нічною теміню. Наш поїзд прямував в напрямі Надвірної, Делятина. Пекло лишилося за нами. Що перед нами? Тим ніхто не клопотався. Коби тільки звідсіля!

По всіх стаціях або стояли, або миналися перевантажені поїзди.

Весь час дороги дошкулював нам сильний голод, та ще страшніша спрага. Нічого не бажалося, лиш — пити. Води й води! Від безупинного вистоювання через дві доби збучнявіли ноги; жінкам з плачу попухли очі. Знемощілі старці та хворі сідали і лягали — в гною. Ці, що стояли, спиралися взаїмно на себе, більш автомати, як живі люди. В переїздах між стаціями вільно було відсунути дещо двері ваґону, аби люди не подушилися, але все тоді біля засув стояли вояки. В кого були гроші, міг через вояків купити дещо їсти. Та це було підрядне. Всі хотіли лиш — води! Куди їдемо — ніхто з нас не знав. Запитаний про це наш комендант Крижанівський вказав тільки очима на небо. Тишина пречудної зоряної ночі та вечірній цілющий холодець прохолодили дещо наші розпалені голови та розбурхали уяву. Всі складали вдяку Богові, що поїзд їхав, колеса дудоніли. Аби якнайдалі. Десь около півночі добилися ми до Микуличина.

Тут довше чекали, бо минало нас кілька по-

їздів. Всі на Мадярщину. Всюди на постоях були вже влаштовані амбуляторії і чайні. Подавали до військових поїздів воду, чай і хліб. Послуговували жінки, з перепасками червоного хреста на рамені. З інтеліґенції і з простонароддя. Цеж було перше патріотичне захоплення війною!

„Кому води?“

Зі всіх поїздів і ваґонів, отже й з нашого, жадібно простягалися десятки рук. Діпхався і я до відхиленої засуви і простягнув руку — по воду. Переходила молода гуцулка зі знаком червоного хреста і з ведром води та подавала пити. Повернула руку з горнятком в мій бік. Горнятко повне свіжої водиці, аж вилискувалося у місячному сяйві. Лиш взяти... Нагло — потемніло мені в очах. Гуцулка хлюснула цілим повним горнятком води мені в лице і в очі. „Геть, Юдо!“ — нахмурилася злюче, — „тобі трутки, не води! Ти зраднику народній! Через таких як ти, ця війна!!“

І відійшла мерщій.

Не тільки вона одна. Всі, — хто лиш подавав воду, — відійшли від наших ваґонів. Як від прокажених. Спершу мали вони нас за втікачів і спочували з нами, доки їм не доповіджено, що в тих сімох ваґонах їдуть самі „московські запроданці“.

Ці улани в передних ваґонах всюди, на кожному постої, вважали за свій патріотичний обовязок освідомлювати всіх, що позаду їдуть „шпіони і зрадники“. І це моментально змінювало настрої. Така психоза мас. Я забув про спрагу. Пообтирав лице рукавом і пірнув без чуття в кут ваґону. Гірше грані палили мене слова нашої українки-гуцулки: „Тобі трутки не води, ти зраднику народній!“... Вони ще й тепер гомонять мені в ухах. Нагадалася мені „гуцульська вечірка“ в Одесі. Вона-ж, ця гуцулка, їх рідня сестра, кість з кости!.. „Подяремная... Прікарпатская Русь чает освобожденія“... скавулів на тій вечірці платний московський наймит. І знову: „Тобі трутки не води, ти зраднику народній!“...

Пронизливий біль стиснув серце, горло здавила обида. Я осунувся на долівку. Мною струснув такий нервовий плач, як тоді, коли я дізнався, що мій „друг“ — Левко — мене не знає...

Вівторок 1. вересня вчасним ранком були ми в Ясіні (Керешмезе). Тут приказали нам пересідати. Багато не в силі були самі вилізти з ваґону. Треба їх було знести; так попухли їм ноги. На двірці робили військову службу польські леґіонери.

Повчені уланами „хто ми такі“, вони теж не жаліли ні лайки, ні стусанів. В поїзді, яким ми мали їхати дальше, призначили для нашого цілого транспорту (634 людей і 50 конвоентів) всього 6 ваґонів.

Наш командант вперся і не дозволив нам всідати. Тимчасом подав телеґрафічну депешу до А.О.К. („Armee-Ober-Kommando“), що везуть під відповідальністю 634 хорих, виснажених політичних вязнів, котрим вже два дні не дають нічого їсти, а до дальшого транспортування призначили всього шість (!) ваґонів. Витворилося гостре напруження між командою двірця і леґіонерами з одного, а нашим комендантом з другого боку, — яке тревало більш як дві години, заки прийшла телеґрафічна відповідь з А.О.К. з приказом: видати всім їсти і додати нормальне число ваґонів для їзди. Станційні представники військової влади в Ясіні були цим вирішенням очевидно згіршені; але дарма — приказ. Видали всім чай та хліб, а обід і ваґони замовили телеґрафічно в Сиготі. Це мали ми виключно завдячити людяности й енергії нашого коменданта Крижанівського.

В Сиготі (Marmarosz - Sigeth) видали обід і причіпили до поїзду потрібну кількість ваґонів Одначе й тут не обійшлося без погроз, лайок і стусанів товпи та вояцтва, якого всюди було повно.

Крім цього ще в Ясіні якась злобна рука на кожному з наших ваґонів виписала крейдою „Spione aus Galizien“ („шпики з Галичини“). Ці

написи сам комендант Крижанівський в Сиготі позатирав. Але вони все наново появлювалися, як довго їхали з нами улани.

Дальша їзда з Сиготу була вже лекша. Ваґони були вантажні, але чисті. До кожного дали пересічно по 30—35 людей. Крім цього для хорих і старців були призначені два особові вози. Комендант Кр. примістив в них кого міг зі старших й немічних інтеліґентів, безогляду на їх „політичність". Завдяки йому і я дістався до особового ваґону. Ця часть дороги зі Сиготу до Дебрецина була для нас передишкою. Ніхто не доскулював — хіба що по стаціях, — бо й конвоенти в ваґонах були свої, українські ополченці. В тому відділі, де я їхав, був конвоентом Микола Харецький, виділовий „Міщанського Брацтва" в Б., котрого я був головою. Ще один доказ, як ролі в житті часом по чудацьки чергуються.

Це була перша ніч за три добі, з першого на другого вересня, — що зломлений перевтомою орґанізм пірнув у невигідний, але камінний сон. Говорив Х., що не міг мене добудитися, коли я у сні звалився з лавки на долівку.

До Дебрецина приїхав поїзд ранком в середу 2. вересня. На наше превелике горе змінено конвой. Наш комендант і ополченці, що без відпочинку — сповняли службу зі самого Станиславова, валилися з ніг. Тут дали приказ їх замінити. Вони пішли до своїх возів на відпочинок, а на той час дали нам мадярських гонведів. Мадяри конвоювали нас аж до Прешбурґу.

Був це найжахливіший етап нашої дороги. З виїмком одного капраля-жида, котрий говорив по німецьки, цілий конвой розумів лише по мадярськи. Вже те одно давало приводи до непорозумінь і знущань. Годі було вирозуміти, чого такий дикун хоче, чого верещить. А вони верещали як божевільні і побивали то прикладами, то пястуками — без милосердя. Сніданку того дня не

було ніякого. І нікому він не був на думці. Всі тремтіли вилякані...

В нашому відділі їхали дві інтеліґентні жінки. Одна підвелася до вікна й хотіла спустити шибу. За те звірюка-мадяр так її жбухнув пястуком, що заточилася і впала на підлогу. А верещав, як навіжений. Навіть коли всі мовчали, ніхто не ворушився, цей звір бісився, як скажений. А хто тільки рушився, вже до нього намагався з прикладом.

Те саме діялося у всіх ваґонах. Били. З ваґону кроком не вільно було поступитися; а людські потреби наглили. Капраль — жид, що розумів по німецьки, відвертався з глумливою насмішкою і посвистував, коли в нього просили помочі. Дійшло до того, що нещасні жертви людського звірства мусіли поладнувати свої конечності в ваґонах, при всіх. Подумати! В Европі, в XX. столітті!

Якраз був це день св. Стефана-короля, патрона угорського королівства. Всюди залізничі станції, державні а то й приватні будівлі були замаєні, всюди маяли прапори. І всюди було повно народу. Та на якій би небудь стації зупинився наш поїзд, спокійні й святочно настроєні — переважно сільські — люди в один мент перемінювалися в стадо бішених вовків. Грозили, лаяли, верещали; а кінчилось камінням.

Конвоєнти-мадяри не то, що не хоронили транспорту перед напастями, але навпаки! Підюджували. По стаціях — ніби то в ціли перевітрення — веліли відсовувати двері ваґонів, щоби товпа мала легкий доступ.

На одній стації малощо не дійшло до проливу крови, а то й убивства. Як всюди, так і тут приказали нам повідсовувати двері. Стація була повніська народу; супроводили ополченців. Коли пішла вістка, що це їдуть „москвофільські шпики та зрадники", — бо це тепер оповіщували не лише улани, але й конвоєнти, — юрба вмить захвилюва-

лася й кинулась до поїзду. Посипалось каміння. Одначе само каміння не заспокоювало їхніх звірячих інстинктів. Побачили на стації поукладані в стоси метрові дрова. Пігнали прожогом туди й кожний, вхопивши такий одноме тровий брус, пустився з ним до поїзду, до наших ваґонів. Счинилася метушня, піднявся тривожний крик вязнів. Вояки злорадно підсміхувалися.

На щастя зауважили чи зачули це також наші ополченці у своїх ваґонах. Миттю вискочив на перон комендант Крижанівський і з усієї сили скричав на вояків: „Bajonett auf!" А всеж товпа не подавалася, а ставилась вороже й грізно до коменданта, так, що він мусів добути револьвера. Щойно тоді явився наш новий комендант, мадярожидівський десятник, капраль, а згодом вийшов навіть сам „пан Stationskommandant".

Прийшло до бурхливої суперечки між ними всіми. Мадярський десятник верещав, що він тут комендантом транспорту й ніхто вмішуватись до його справ не сміє. Наш комендант, блідий і збентежений, вказував на грізну поставу юрби та потурливу байдужість мадярського конвою і грозив докладом вищій команді. А юрба бісилась і ревіла мов скажена.

Стаційний комендант був по боці мадярів, але таки мусів інтервеніювати. Він закінчив подію тим, що дав приказ нашому поїздові негайно відїздити.

Серед виття, проклонів, писків, свистів, під градом каміння, яким обкидувано наші ваґони й повибивано всі шиби в особових возах, двигнувся поїзд зі стації.

Та відїхавши яких три кільометри — зупинився. В часі побуту поїзду на останній стації людиска скористали з появи стаційного коменданта та підняли загальний зойк і репіт, що нікого не випускають на ніякі потреби. Мадяри зашварґотіли між собою і начальник стації оповістив, що задля того поїзд окремо затримається в полі. То-

му тепер поїзд зупинився, але не в полі, як було сказано, а на насипі. Приказали всім вилазити: мущинам з одного, жінкам з другого боку високого і стрімкого насипу. На насипі стояли вояки. З насолодою приглядалися цьому видовищу і дотепкували. Щастям — по мадярськи. І як звірюки верещали і понагляли.

Соромно і погано те все згадувати, як щоб воно не відбувалося багато поганіше, як описано. Лише уявити собі кілька соток людей різного віку і полу в такій прикрій ситуації, розсипаних по обох боках стрімкого насипу. Неодному старшому гірко було сходити, ще гірше влізати до гори. Люди подавали собі руки і помагали взаїмно. І таких кілька гуртків, що витягали себе взаїмно під гору, ці озброєні звірі в людській шкурі, з розмислу і для загальної втіхи розбещеного вояцтва, здрулили з насипу вділ. Сивоволосі священики і світські інтеліґенти, здрулені нагальною силою мугирів, попадали, деякі дослівно скотилися аж вниз. Дикий регіт вояцтва товаришив цьому „дотепному" вчинкові. Здрулені бідолахи, потовчені, змучені, виваляні, ледве видряпалися до поїзду, бо машиніст понаглював. Одному мужикові від удару прикладом, трісло тоді ребро. Кільканацятьох обтирало кров з носа і рота. Для більшої забави і втіхи скидували хоробрі вояки людям капелюхи з голови, щоби мусіли за ними лазити на долину.

Так забавлялися мадярські вояки знущанням над безборонними людьми дня 2. вересня, в день свого національного свята.

Обід — юшку з пенцаком і по кусникові хліба — давали того дня в Сольноці, в шестій годині вечором. Кожний вагон зокрема йшов парами до шатра з кухнею, де куховарі начерпували з казана страви до їдунок. Хто їх не мав і не мав де позичити, — не їв. Мені звичайно позичали їдунок наші конвоєнти; та нині їх не було. Одначе й я мусів ставати до ряду й при парі з іншими. Не віль-

но було лишитися за той час у ваґонах. Щоби хто не втік!

Будапешт переїхали ми ніччю. Наші сердешні земляки — улани висіли перед Будапештом. Здрімалися також кати — конвоєнти. Таким робом вдалося нам переїхати й перебути довший постій в Будапешті „неспізнаними". Мали нас за втікачів.

В Будапешті я не спав, а найтихішим шепотом, щоби не розбудити дрімаючого в кутику на лавці мадяра (того самого, що вдарив в груди одну з наших пань), розмовляв саме з тою панею. Вона мала якісь давні цукорки й почастувала мене. Ми помилялися. Мадяр не спав, лише прикидався дрімаючим. Бачив, як вона мені давала цукорки, як я звогчував хустинку скропленою на шибі парою й витирав собі пекучі очі...

І ось він нечайно піднявся. Ми стрепенулись і затихли. Але чомусь вже не лаявся й не штовхав, а став тільки нишпорити в своїм військовім хлібнику. По хвилині виняв відти дві булки, ковбасу..., дав одну булку цій пані, другу мені й по кусневі ковбаси.

Ми оторопіли й не знали, що робити. Але він насильно встромив нам у руки булку й ковбасу; а по рухах і тоні його мови ми зрозуміли, що він просить, аби ми взяли... Стрепенулась в нім людяність. В Сольноку він бачив, що ні оця пані, ні я, нічого не їли. Опісля вийшов і приніс нам в бляшанці води. Ще виходив кілька разів по воду й для інших. І вже до останку не гулюкав на нікого. Та це була одиниця!

Цей незабутній мадярський конвій провадив наш транспорт аж до Пресбурґа, де поїзд приїхав в четвер 3. вересня у вечорі. Довга нестерпно спекотлива днина 3. вересня не ріжнилася в нічому від попередньої. Лише в нашому ваґоні, виїмково, конвій злагіднів.

В інших ваґонах знущалися й збиткувалися аж до останку, аж до Пресбурґа. Тут мадярські

вояки уступили; нас перерахували й виявилося, що ніхто не втік, а конвойну службу перебрали наші випочавші ополченці й комендант Кр. У всіх було враження, начеб їх знято з тортур. І світ кращий видавався й повітря миліше і тиха зоряна нічка солодша.

В Пресбурзі пішли дві чутки; одна, — що нас везуть до Терезину на Чехах, друга, — що до Берна на Моравах. Вояки нічогісько не знали, а комендант мовчав. Фактично, дістав він тут приказ їхати з цілим транспортом до Відня і там чекати дальших приказів.

В пятницю 4. вересня, на досвітках, ми заїхали до Відня. Тут нас ніхто не напастував. Цілий поїзд відсунули на бічні рейки й вичікували приказу, що з нами далі робити. В супроводі конвоєнтів вільно було з поїзду виходити, але не дальше, як в обсягу стації. Очунявши від мадярських знущань і розважуючи себе, всі заспокоїлися. Чули, що воєнна атмосфера лишилася десь там за нами, позаду. Це безперечно треба було завдячувати людяній поведінці нашого конвою. То були старші ополченці 20. (станиславівського) полку Краєвої Оборони. Вони, що нас ескортували, властиво нам услугували в дорозі, доносили їсти, пити, а то й гроші давали.

В семій годині прийшов приказ везти нас далі, до Ґрацу; в осьмій поїзд відїхав. У Відні дізналися ми правди — про безупинні поразки австрійських, а наступи російських військ, які вже мали наближатися до Львова. (Ми від тижня ніякого часопису не бачили). Наші „росіяни“ тими вістками помітно радувалися. „Нічево! Незабаром будемо вертатися“. У Б., в мене та ще в нас кількох була бунтівнича гадка в Відні чмихнути з транспорту. Відень ми знали, знайомих повно. Треба було тільки незамітно висісти і згубитися в вуличках. Одначе перемогли розважування і — ляк. Розважування оберталися довкола двох то-

чок: перша — брак яких небудь легітимацій, друга — ополченці.

Ні в мене, ні в інших не було при душі ніяких документів, зокрема військових. Всі папери й річи були на руках коменданта транспорту. Та що в тому часі тисячі народу приїздило до Відня без ніяких особистих легітимацій, не приходило нам тоді в голову.

Також мучила нас гадка, що наших добрих ополченців, яким ми завдячували може й життя, які нас боронили, кормили, доглядали, довірювали, — колиб ми втекли, їх чекала велика відповідальність і кара. Тому ми піддалися дальшій опіці Пресвятої Діви і понехали гадку у Відні дременути.

Жахливий терор останніх днів притупив нашу енергію; ми нічого не бажали лише дрібки спокою, хочби такого як у станиславівській тюрмі. Обідати дали нам в Вінер-Найштадт.

Очунявши від звірств мадярських конвоєнтів і себе взаїмно розважуючи, всі замітно вспокоїлися. Настрої поправились. Безперечно діялося це під впливом людяної поведінки з нами наших ополченців. Ті, що нас ескортували як арештованих, поправді нам послугували, а то й гроші давали. Ополченець Микола Харецький, член „Міщанського Брацтва" з Бучача, ділився з нами своєю „менажею". Це були ополченці-українці 20-го станиславівського полку Краєвої Оборони. Ця вдячна згадка нехай їм буде від нас усіх, без ріжниці переконань, заплатою за їх людяне добре серце для людської недолі, яке вони тоді виявили.

В пятій годині з полудня станули ми в Граці. Тут готовилися висідати, бо говорено, що нас розквартирують у Стирії по селах і приділять до різних занять. Та нам було байдуже. Ми бажали лише кінця тієї поневірки. Одначе в Граці чекав на нас новий приказ: — відставити всіх до Талергофу. Назву тієї місцевости, що мала стати сумно історичною, ми тоді почули вперше. В найкращих спо-

діваннях їхали ми туди. Дві стації за Ґрацом, в Абтіссендорфі, поїзд зупинився, а нам усім приказали висідати. Тут нас дочікувала ціла чета ґрацького 27. полку піхоти зі сотником. В цю мить обкружило нас військо з наставленими штиками.

Почалася передача транспорту, що мені чомусь-то пригадала, як я ще дитиною уявляв собі, — „Страшний Суд".

По одному боці стояла розставлена сотня ґрацького полку зі своєю командою а з ними й комендант нашого транспорту; по другому ми вязні, в окруженні конвоєнтів з настромленими баґнетами. Комендант Кр. тримав у руці список і відчитував імена арештованих. Кожний з нас викликаний мав відізватися й з річами переходити на другий бік під опіку ґрацьких баґнетів. Не бракувало ні одного. Були всі 634! Комендант наших ополченців Кр. впорядкував свій відділ чвірками і — наші добрі ополченці відійшли. Слізними поглядами ми їх на прощання провожали. Хвилину пізніше окружила нас сотня ґрацького полку. Їх комендант, сотник, людина кремезна, нахмарений станув обіч і крикнув:

„Ruhe!" (Спокій!)

Гамір затих.

„Ihr verbüssenen Hunde — Vaterlandsverräter!" (Ви заїлі пси — зрадники вітчини!) — привитав нас як навіжений. Всі оторопіли, задеревіли. І почалося. Що тільки їдка слина на злий язик може піддати поганій людині, все те було в тій його першій до нас промові. Найогидливіша лайка й погрози посипались на нас.

Скаженілий сотник у своїх вигуках заперечував нам всі права до життя, до „затроювання чистого повітря нашими трійливими, їдкими видихами, поглядами". Цю свою вступну славетну промову закінчив він врешті зворотом до жовнярів:

„Merkt's euch Burschen! Sollte sich einer dieser Hunde erdreisten was dreinzureden oder sich wiedersetzen, sollt's ihr solchen sofort niederschiessen. Habt's ihr verstanden?“

(Затямте те собі, хлопці! Якщоб котрий з тих псів посмів щонебудь відповісти або противитися, маєте такого як стій застрілити. Зрозуміли?) „Jawohl — Herr Hauptmann.“ (Так, пане сотнику) залунало дико в сутінках спадаючої з альпейських кряжів ночі, у тихій підгірській талергофській долині, під чистим стирійським небом, дня 4. вересня 1914 року.

Таке було наше перше привітання у далекій чужинецькій стороні.

Нам приказали уставитися в ряди. Миттю, як при муштрі. І йти. Сутеніло.

Похід двигнувся. Замучені, знеможені старці, жінки, дітваки — всі ледви волочили ногами, мокрі з утоми — з клунками, куферками й усякою мізерією, котру мусіли самі двигати й достроюватися до ладу, до команди: „Eins, zwei, eins, zwei“... (раз, два, раз, два...).

Бо K. und K. Infanterieregiment № 27. жарту не знав. Вояки — як їм їх храбруватий сотник приказав, — наглили, верещали і... били.

По добрих двох або й більше годинах такого хресного походу валки „небезпечних для держави злочинців“, нас зупинили. В чистому полі, на сранці.

III. В ТАЛЄРГОФІ.

Це був Талєргоф!

Сонце давно скрилося за тьмаві кряжі Альп, землю вкрила своїми темними крилами холодна нічка. Загоріли навкруги смолоскипи. В їхньому сяйві вояки повбивали в землю приладжені палики й похапливо обтягнули їх кільчастим дротом. Для людських „потреб“ відмірили невеликий чотирокутник, котрий теж обтягнули дротом. Табор був готовий!

„Alle — nieder!“ (Всі долів) — заверещали вояки. Де хто стояв, мусів лягати. Ніхто нікуди не важився йти. Бо ще гаразд не піднявся, ще не поступився, як окаянний вояк ревів уже „nieder“ і мірив з кріса.

Тих, що були ближче краю, смагали немилосердно шкіряними канчуками. Не диво, що безталанні людиська свої „потреби“ полагоджували на місці.

Ще того самого дня прийшов другий, чисельніший від нашого транспорт „політичних“ із львівських „Бриґідок“. І так вже цієї першої ночі було в „таборі“ яких дві тисячки народу, хоч приміщення не було ані для сотки. Але чи тії, що справляли туди транспорти, про те питали чи дбали?... Хтось, хто мав „право“ а не мав „відповідальности“, видав приказ — до „Талєргору“. І — шабаш!

У війську, а ще в війні ніхто не питає й ніхто не сміє сумніватися, що прикази можуть бути невикональні, або безглузді. Мусять бути викональ-

ні! Ми оба з Б. трималися купи. Нас споріднило горе ще в Станиславові, в келії ч. 32. І тут на звогчілій талергофській оранці ми себе не попускалися. Йдучи сюди, мали ми ще гарний пайок хліба — з „ліпших“ часів, обгорнутий в папір. Цей пакетик підчас походу випав і покотився в придорожній рів. Б. за ним скочив. Але його не приніс. Ще не зігнувся по нього, як стягнув його вояк гарапом по плечах. „Marsch!“

У нього був маленький клуночок і нагортка, яку мав на собі при арештуванні. У мене — крім парасолі й кальошів не було нічого. Привезені зі Станиславова річи й клунки повидавали. Їх багато не було. Не було й моїх, ні річей, ні грошей. Соромно, жалко й смішно згадувати, як ми оба потупцювали й втоптували собі мокру землю на ніч-ліг. Зовсім як звірі, як собаки, обкрутилися ми на місці в колісце кільканадцять разів, заки осунулися „nieder“, лягли на сирій, рапавій груді, в літніх одягах. Він підсунув під голову свій клуночок, я свій... соломяний капелюх, вложивши в нього камінець, і притулилися до себе плечима, щоб хоч дещо огрітись. Бо ночі стирійські у вересні — зимні. Ми ще не звикли до них і теліпалися цілу ніч, як у пропасниці.

Над нами іскрилося темне, пречудне зоряне небо. Шум у „таборі“ не вгавав. Звідусіль доносилися затаєні хлипання, зітхання, плач... І безнастанні хоркаві крики: „Nieder“ — „zurück“ — „marsch“...

Про голод і забулося. Душа омлівала, надія пропадала.

„Ой тверда ця свята землиця“, зітхнув Б.

„І холодна, як мачуха“...

„Наша мякша“.

„І тепліша“...

Нагадалися мені слова коханого Володимира Григоровича в Одесі: „Вас там стократ гірша біда чекає, ніж тут“...

Хіба не вищі вони були?

В суботу 5. вересня ще не світало, а в таборі вже шуміло. Не спали. Годі було нагріти перемерзле тіло. Холод пронизував кості. Не давав здрімнутися. Їдкий сопух людських відходів змагався за кожним подувом вітру зі свіжим запахом раннього повітря. Проклонами, зойками та плачем зустріли ми грядучу днину.

Та між нами були й такі, що спали на коцах, подушках, під ковдрами та кожухами. Це були ті, яких влада попередила, що будуть інтерновані. Деякі з них мали зі собою ціліські виправи. Між ними — українців не було! Тими щасливими були самі москвофіли.

Ледви що стало сіріти на дворі, як по таборищі пронеслась лячна вістка, що нічю вояки прокололи двох селян. За те, що... „втікали!"

Сіроманці йшли за потребою. Це зобачив вояк. Зверещав, як ранений звір, і пустився до них прожогом. Селяни не розуміли, — налякались і „втікали"... На зустріч смерті. Жовняр допав їх і не зважаючи на їх одчаяний вереск, який було чути на весь табор, проколов обох на смерть. Нещасливців на досвітках закопали. Чи цьому вякові що за те було, — ніхто не дізнався.

Це були перші жертви Талергофу, оба з Жидачівщини.

„Чотирокутник людських потреб" роївся ще з ночі від людей. Бідні були жінки. Взаїмно себе заслонювали й крили перед безсоромними й соромніцькими вигуками розхрістаного вояцтва.

Найгірше дошкулювала спрага, бо в день була нечувана спека. Воду довозили людьми. Одним возом і одною бочкою. Та що значила одна бочка для двох тисячок народу. При воді діялися нечувані речі. Люди билися, штовхали, лаялися, відривали собі взаїмно воду від уст. Вояки канчуками й прикладами робили у тім натовпі... лад! Як це виглядало, можна собі уявити.

Дантейські сцени діялися також при роздаванні їди. І тут люди глотилися й билися. І їх били.

Одначе все це перетримували, бо голод сильніший від болю. Забігали одні перед одних, брали по кілька разів, — за це найбільше били — але люди голодні й спрагнені на те не зважали. Аби тільки їсти.

Важке лихо було з посудою. У кого була їдунка чи інша посуда, той їв. У кого не було, або не мав у кого на час собі її визичити, того при розділюванні минали. Б. найшов порожню пляшку. Відбив шийку і їв з черепка. Студент М. згорнув листок якогось лопуха і з нього їв. Всі були мокрі. З утоми та спеки. Сонце заливало таборище буквально вогнем. Одна жінка дістала заблуду й нервового шалу. Танцювала і реготалася. Її збили канчуками як „симулянтку". Проте вона заєдно танцювала й реготалася. Били її страшно.

Після сніданку, — я й Б. притулилися до напареної сонцем землиці й гарячкували небилиці в хворій уяві.

„Там над Дністром — фантазував Б. — ріша-ється доля держав, народів і — нашої України, Галичини! — а ми тут... Як зрадники, шпіони!!! В нарузі, ганьбі, серед побоїв!..."

Над вечором появився знову — виродок некла, „наш" сотник. Почувши його хрипливий голос, всі стрепенулися. Як безсила худоба в стайні, коли на неї з порога гримне злючий пастух.

Доповіджено йому, що вночі захворіло важко кількадесять осіб, які ніяк не можуть оставати на вільному гострому повітрі. Перше його слово було:

„Krepieren sollen die Bestien!" (Нехай здихають тварюки).

Між увязненими найшлося двох лікарів: д-р Могильницький і д-р Галяревич. Їм приказав врешті сотник занятися недужими і — перевірити їх стан. Найважче хворих і знеможених мали перевезти до клуні, що стояла подальше, біля летунських гангарів. (До війни був у Талергофі військовий летунський майдан "Flugfeld").

Обід розносили перед вечором. Давали горохову зупу. Сам її запах млоїв мене виголоднілого, а тут ні посудини, ні хочби якогось черепка. Та біда на те, щоби сама радила. Зрештою бачив я, як роблять селяни. Отже обернув мою соломяну „маринарку“ горі дном і підставив під страву.

Спасибі! Дістав її повний капелюх. Не знаю, чи коли — не дай Боже — буде мені яка страва так смакувати, як оця гороховяна зупа тоді...

Наслідком приказу сотника, хворі після обіду вечором дісталися до клуні. А попри них, нібито як хворі, кількадесять душ з інтеліґенції, вже „за протекцією“ лікарів. Очевидно всі зі — „своїх“.

„Вони“ з самого початку старалися захопити і забезпечити собі всякі кращі „позиції“. Хоча ця „елекція“ хорих до клуні відбувалася обережно й потайки, всежтаки викликала вона відрух обурення.

Того першого дня не передістався „під кришу“ ніодин „мазепинець“. Зрештою до клуні відійшла всього яка сотня народу, не більше. Всю решту — около дві тисячки, — перепровадили в полі на інше місце. На давньому нечистота і сопух затроювали повітря.

„Новий“ табор теж обведено дротом на паликах. Увязнених поділили на чети по сто людей. Кожна чета мала свого провідника і трималася купи. Коли перевели цей поділ і позначили чети, запав вечір. Запалали смолоскипи, залунало зловісне — „нідер“. І знову де хто стояв чи сидів, там ночував.

Ще до вечора помер один селянин з Буковини. На другому кінці „табору“ між мужицькими четами. Ця смерть дала геройським воякам притоку до нового подвигу. Прийшли два „пости“ (вартівники) в табор поміж інтеліґентів зі запитом, чи е серед нас: „Russische Geistliche, nicht katholische“ (російські священики, некатолицькі), бо двох таких негайно потребують до якогось

вмираючого буковинця. Зголосилися два православні священики. „Пости“ взяли їх між себе і пішли.

Годину пізніше вернулися оба священики, багрові від утоми, а піт стікав з них струмками! Уриваними словами переповіли, що з ними робили: жовнярі запрягли їх до возу з бочкою і веліли їм возити воду, підганяючи прикладами крісів. Вмираючого навіть не бачили. Він вже тоді не жив.

Винесли його під недалекий смерековий лісок і закопали як пса. Це була перша могила під тим ліском.

Пізно ввечорі впав дощик і змочив нашу постіль — сиру землицю. Ніч була погідна, ясна, але ще холодніша, ніж попередня.

Змучені зимном і безсонницею, підвіяні, захриплі, були ми заскочені й здивовані, коли в неділю вранці спостерегли, що табор стережуть босняцькі вояки у фезах. Таку зміну заряджено „згори“; а саме — через одну добу мали сторожити вояки 27. п.п. а через одну босняки, що теж були стаціоновані в Ґраці.

День заповідався прегарний. Б. вибрався з ранку на розвідку, чи і які є між увязненими в таборі українці-інтеліґенти. Я сів на камені і водив очима по лоснявому краєвиді. Розлога, плодюча долина — перевал, в далині мерехтючий синій кряж альпейських сточищ. Долиною котить свої хвилі ріка Мура.

Денеде вилискує на сонці брудна стерня, денеде чорніє свіжа оранка. Поза тим — луги й луги. Мерехтять розкинені людські оселі. Сям і там дрімучі ліси, — березники і чатинні переліски. Це — Талєргофська долина!

Її перетинає залізничий шлях, одна з найважніших артерій Австрії, що лучила її з Адрійським морем.

Прегарна закутина ця долина. Військова влада вихіснувала її та влаштувала тут майдан для

літаків. Три величезні ганґари, нині випорожнені, здвигнені для захисту літаків.

І саме цій миловидній, спокійній закутині судилося вплестися незабутнім терням у вінок терпінь українського народу.

Б. вернувся з розвідки. Стрінув досить українців-інтеліґентів, головно молоді, але є й священики, учителі та інші. Одначе всі вони супроти загалу увязнених творили ледве марну частинку, порозкидувані по цілому таборі. Всеж таки треба буде нам себе відшукати й порозумітися над власною обороною.

„Нам з нашими „русскими" не по дорозі, — каже Б. — Вони тут почуваються в перевазі. Є враження, що вони гордіють, що увязнені".

Жінка, що вчора нервово захворіла, ходила по таборі, вся в синяках від побоїв, з заложеними на плечах руками й — співала. Хоч було гостро заборонено й били, селяни пленталися по цілому таборі — за хлібом.

Голодні. Майже всі в полотняних сорочках і штанах, більш нічого. Як були при роботі й ґаздівстві, так їх забрали, так їх сюди привезли. Інші й без капелюхів.

Нині з самого ранку йшла далі „елекція" недужих і немічних. У мене ствердили горячку повище 38 степенів, тому й мене призначили до клуні. Б. — ні. Мене мучив біль у плечах, у ногах і боліло рамя ще зі Станиславова. Коло полудня я перейшов до клуні.

Була це стара, миршава будівля, призначена на склад сіна й соломи. Тепер стояла порожна, хіба що вчора й нині привезено дещо соломи на стілку. В подовгастих стінах були напроти себе дві брами. Крізь стіни просвічувало з надвору, покрівля затікала.

Все таки, був це бодай хоч сякий-такий захист. Всі інші ще третю нічку ночували в чистому полі, — на сирій оранині. В полудне я зголосився слухняно до „поста", що стояв у брамі, за дозво-

лом піти до табору по обід. „Пост“ — зареготав і... не пустив. З полудня, майже до самого вечора, можна було любуватися оглядинням своєрідних сцен. При неділі й пречудній теплій погоді, зароїлося навкруги нашого таборища від гостей з Граду та інших осель, жадних вражінь з оглядання „шпіонів і зрадників“.

Елеґантні дами, чепурні панове, військові старшини, густим вінком окружили табор і з насолодою хижак приглядалися нещасним жертвам злоби й насильства.

Селян не зачіпали. Навпаки: кидали їм папіроски, булки, а то й дрібний ґріш. Бо сотні „мозолистих“ рук простягалися зі всіх сторін до цікавих видців.

Зате супроти інтеліґентів, головно священиків, не щадили слів злючої наруги. „Schufte“ — „Kanaillen“ — „B e s t i e n“ — „Russische Knechte“ і багато, багато інших, ще кращих квіток соковитого німецького слівника кидали в наш бік. Інші кланялися з ґалянтерією в бік пань, показуючи рівночасно на шию і — плямкали губами, ніби щось зашморгуючи.

Цілі десятки фотоґрафічних апаратів були звернені на табор. Фотоґрафували пані й панове, військові та цивільні. Найбільше, знать, любувалися видами з уступових місць, — „лятрин“. Таке видовище, без ніякої перепони чи заборони, з боку команди табору, відбувалося ціле пополудне. Перед вечором — ще сонце високо стояло над Альпами — нас загнали до клуні і заперли на колодку.

Внутрі, крім кількох маленьких отворів, не було ніяких вікон. Колиж браму заперли, ми найшлися нагло в сутіні, як в курнику.

За солому було трудно. Ніхто на іншого не зважав; дбав лише про себе. Кожний старався, з привезеної соломи загарбати як найбільше для себе. Дістався й мені клаптик.

Яка роскіш, коли я на ціло простяганувся! Думав про сердегу Б., який на полі лишився... Але

він, бодай молодий, здоровий... Нарешті я вснув. Еґоїзм — найкраща нянька. Була це перша ніч від часу, як виїхали ми з краю, що я її переспав твердим, кріпким сном. Таким, що не чув у ночі ніякого гамору. З клуні в ночі добувалися ці, що потребували вийти. Вояк не хотів відчинити брами так довго, доки не зібралося щонайменше чотирьох. Тоді відчиняв і провадив. При тій нагоді побив прикладом двох, при чому о. Д. так, що ціле його рамя було опісля в синяках. Вдарені прикладом уперше закричали „рятунку", але це вояка ще більше озвірило й він побив їх без памяти. В клуні побудилися, репетували, я те все переспав.

Браму відчинили щойно в осьмій годині ранку. До того часу ми порались біля себе, а то й лежали в сутінках. В клуні гуділо, як в улику. Всі обмірковували дальше майбутнє.

Нас, українців, було в клуні ледви кількох. Галицька „тарабарщина" й жахлива „російщина" з безупинними „ґаспада" — „пожалуйста" й „пока-что" — кололи вуха, як зикання ос. Пригадалася мені одна знайома галицька пані — полька, що була в Одесі на лікуванні в санаторії д-ра Якимовича. Я її тоді відвідав і запитав принагідно, чи багато навчилась російської мови.

„I owszem" — сказала — „пожалуйста". „Tylko nie wiem, gdzie to należy używać".

Таке враження робила на мені оця „російщина", якої я в клуні наслухався.

В понеділок 7. вересня вдалося мені добути їдунку, й це була перша реальна підстава мого істнування в таборі. Ранком дали нам воєнну юшку, що називалася „чорною кавою". Принесли її в кітлі до клуні і тут розділювали. В „Grazer Tagblatt"-і з того дня появилася поважна стаття про галицькі увязнювання й талергофський табор. Говорилося там, що галицька адміністраційна влада арештує кого попало, без розбору, часто людей не то невинних політичних переконань, але гаря-

чих приклонників Австрії. Це шкодить інтересам держави й понижує її авторитет тут і за кордоном. Змальовано жахливе положення увязнених в Талєргофі, між якими в суміш мучаться заєдно й вороги й прихильники Австрії — українці. Стаття накликувала центральну владу, щоби негайно вглянула в ці осоружні відносини й спонукала в першу чергу звільнення всіх приклонників держави, а далі наказала гідну поведінку з іншими вязнями, яких там трактується гірш розбишак. Одночасно докорювано всім тим, що попереднього дня негідною поведінкою при оглядані табору, фотографуванням, тощо, дали свідоцтво своєї некультурности.

Це число часопису доставили нам боснійці. В клуні загуло. „Єдіно-недєлімих" розхвилював розподіл вязнів на ворогів Австрії та її „прихильников" — українців. „Тут нема ніяких ворогів Австрії!"... „Тут нема ніяких винуватих!"... „Тут нема ніяких українців!"... Цілиський день шушукали, нараджувались, обговорювали...

Очевидно, що згадана стаття пішла на рахунок „мазепинців". „Русскіє" вибрали комітет, якому доручено обміркувати та зладити відповідь на оту статтю. Чи її зладили?... Чи її вислали?... В „Grazer Tagblatt"-і її не було.

В полудне приїхала з Грацу мішана комісія на оглядини табору, під проводом краєвого маршала Стирії. Був з ними й наш капітан; верткий й услужливий, як не той чоловік.

Обійшли ціле таборище. Оглянули ганґари, що їх веліли віддати для вязнів, — були й у нас, у нашій клуні. В таборі на „полі", зустрів їх один загальний зойк, плач і ропіт. Краєвий маршал був слізно зворушений тою неймовірною картиною й обіцяв зробити все можливе для полегчення долі вязнів. При тій нагоді й наш український гурт, що таборив у чистому полі — без огляду на неохоту й спротив о. К., який тоді вже мав себе

за отамана, — добився авдієнції в маршала. Були це: о. Савойка, о. Метелля та інші.

Наш виступ викликав очевидно загальне обурення „єдінонеделімих", які назвали це навіть донощицтвом. На ділі були це перші кроки для нашої конечної оборони.

„Ми українці!" — говорив о. С. до маршала. — „Нинішня Москва, що твердим чоботом поневолила наш кількадесятьміліоновий нарід і зазіхає у цій війні ще на його останки в Австрії, де маємо ще будьякі умовини національного розвою, — є куди більшим ворогом для нас, як для Австрії. Посуджувати українців у зраді або шпигунстві в користь Москви, це так, якби їх посуджувати в божевіллі! Це страшна помилка держави"...

Маршал вислухав цих слів дуже уважно, але не відповів нічого, тільки подав руку о. С. і о. М. Це був перший український протест проти самоволі і безправства сліпої Австрії. При тій нагоді, не зважаючи на приявність сотника, натякнули промовці на жахливе положення вязнів, яке само собою кидалось в очі та на зажерливу поведінку й знущання вояків. Про москвофільство, „москвофілів", їхні ідеї та стремління, не було не тільки бесіди, але навіть натяку.

У висліді оглядин комісія вирішила поділити нашу клуню на три переділи: для родин, для старців і для хорих. Всіх інших мали поселити покищо масово — в ганґарах. Крім цього з комісії був ще той хосен, що обід того дня був кращий, з мясом — і — розділювано його без лайок і побоїв. Бо комісія заглядала, пробувала. Негайно після відїзду „високих гостей" і „рапорту" сотника в таборі, нас загнали знову в клуню й заперли. На ціліську ніч до 8. год. ранку. Всеж таки оповістили, що в ночі „пост" є обовязаний браму на жадання відчинити й відпровадити за потребою лише тоді, коли зголоситься разом не менш як чотири, не більш як шість осіб. І не вільно нічого говорити.

Та лише тверда, неухильна конечність приму-

шувала людей добиватися серед ночі до брами, коли варту тримали німці. Бо не було випадку, щоби один такий вихід під їх сторожею обійшовся без лайки й побоїв. Ще жахливіша була доля тих, що таборували в полі. Гірша — заляканих звірят. Знать, що в тих стирійських німців, що понадягали на себе однострої 27. полку, з тою хвилиною людське серце завмерло.

Щойно у вівторок 8. вересня перевели табор з „поля" до ганґарів.

В ганґарах поділили наново всіх на відділи й назначили в кожному відділі верховника („Zugskommandant"). Таких відділів і начальників встановлено 37.

Головним наказним отаманом цілого табору назначив сотник о. К., людину проворну та влізливу. В нас у клуні став комендантом інженір Е. М. Родом з Буковини, він переселився ще до війни до Канади й набув тамошнє горожанство. Приїхав відти до рідні у відвідини, саме під цю війну. Його теж арештували й сюди привезли. Але він мабуть тому, що мав англійське горожанство, займав між нами усіми виїмково можливе становище.

Завданням всіх тих „начальників" було подавати до відома команди всі жалі й потреби табору, а до відома табору всі прикази і розпорядження команди та дбати про їх виконання. Це йшло за посередництвом і через руки головного наказного отамана о. К., який теж сам предкладав назвища кандидатів на начальників, яких сотник опісля „іменував". Між ними, очевидно, не було ні одного „мазепинця".

Кожного дня передполуднем були визначені лікарські оглядини військовим лікарем.

Начальники відділів мали списувати занедужавших і передавати списки о. К., а цей подавав їх лікареві. Лікар сам зазначував, кого слід викликати до оглядин. Начальники відділів мали також дбати про правильну роздачу хліба й харчів, та про „хатні" порядки.

Крадіжі почалися з першого дня, з першої ночі. Ще на „полі" викрадено одному священикові з куферка, на якому спав, все, що в ньому було. Крадіжі хліба та взагалі харчів, — без уваги на варварську кару „anbinden" — не переводилися ніколи. Навіть коли зловили злодія за руку, як крав хліб — переважно селянина — не було в нас серця і відваги, подавати його за це на такі тортури.

8. вересня було в клуні 167 осіб, з дуже рідкими виїмками, самих інтеліґентів. В тому числі було „мазепинців" не більш десятка. — „Numerus clausus" був заведений.

Хворі, яких визнав лікар, діставали квитки з дозволом купувати за свої гроші в кантині молоко та булки. Очевидно, що багато було званих, мало ізбраних. Всі старалися про ті картки. Але мало хто їх діставав. Найбільше жіноцтво й тії, що вміли йти під лад...

Спочатку, так молока як і булок у кантині не доставало і здорові часто вибирали стільки, що для справді хворих не вистало. Це обурювало.

Панове начальники, чи як вони себе звали „Zugs"-команданти, — самі „свої", — швидко зорієнтувалися в ситуації. Лихварська перепродажа розцвіла („паскарство") зараз, з першого дня!

Навіть ті, що мали „картки", не сміли й не могли самі йти до кантини й купувати; тільки через посередників, якими були ті „команданти". Хто їм був не в лад, не міг нічого дістати, навіть за добрі гроші.

Заборонено теж під гострими карами занечищувати клуню всілякими відпадками. Заборона теоретична. Ціла клуня була одна велика нечисть, а ще тепер, закидана вся стухлою соломою. Скоро появилися воші.

З полудня зявився в нас заступник ґрацької фірми „Lechner et Co" яка дістала дозвіл на продажу в таборі білля, одягів, обуви, мила, тощо.

Фірма продавала лише за готівку. Вязні мали

її досить, — не було грошей тільки в українців. Зараз з першої появи заступника фірми в клуні, виступили як посередники: наш верховник М. і один православний священик з Буковини, Т. Оба вони захопили згодом виключне посередництво на весь табор, взяли собі ще кількох помічників, зосередили цілу торговлю в своїх руках. Вони роздавали замовлений товар, відбирали гроші і лише через них вільно було крам замовлювати. Безпосередних замовлень заступник фірми не приймав.

Того дня при криниці стрінувся я припадково з Б., який під конвоєм враз з іншими, прийшов по воду для ганґарів. Хоча під загрозою побоїв не вільно було розмовляти, всеж таки Б. шепнув мені, що є в II. ганґарі, і що є їх в купі кількацять українців. Казав, що в ганґарах одно велике пекло. На селян не ділає ніяка просьба ні погроза своїх, лише лайки й побої вояків. Нині одному від удару нагаєм виплило око. На те запротестував відрухово весь ганґар, і треба було „бунт" втихомирювати — прикладами. Все таки нинішнього дня відібрали вартовим нагаї.

Перед вечором привезли нам знову дещо соломи. Дерлися над нею і билися між собою самі „свої". Обмінювалися без розбору найогидливішою лайкою і стусанами добували для себе як найбільше соломи. Навіть такі, що її не потребували. Одному з вязнів, який мав бараницю з собою, ковдру, подушки а нестерпно рвав для себе солому, зробили заввагу, що є старші від нього, схорілі, що її більше потребують. На те він, нелюд, весь розгорячений, заверещав:

„Вам — куш — до того, що я маю; мені так само належиться, як іншому!"

Такі були перші орґанізаційні початки табору в Талєргофі.

Ніч на вівторок 9. вересня перевів я погано. До психічного пригноблення долучилися ще й фізичні болі в плечах і ногах, які мучать мене від кількох днів.

До лікаря всетаки не зголошуюся. Боюся. Від нині інший лікар. Полковий лікар відійшов, дали на його місце якогось молодшого („Oberarzt"-а). Загально на нього нарікають, що брусуватий і непривітний. Мусить хтось справді валитися з ніг, аби він його признав хорим, або видав картку на молоко. З недужими поводиться грубо і з насмішками. В ночі прибув до Талергофу з Галичини свіжий транспорт „політичних" з Добромиля і Стрия.

В таборі заметушилося. Обносять всілякі вісті. Виходить, що у війні Австрії не щаститься. Те й слідно з поведінки військовости і наших „русских". Одні бісяться, другі радіють. Вбіг нині до клуні задиханий студент Р. — він між тими, що в гангарах — і багровий з захоплення та бігу. крикнув з порога на всю клуню:

„Господа блистательно! Цѣлая наша родина ужъ в русскихъ рукахъ!"

Його миттю окружили і втягнули в середину, вказуючи тихцем у наш бік. Раділи очевидячки.

Цьогож дня прийшли майстри і стали ділити клуню, — як сказано, — на три части. Через те позволили нам бути на вільному повітрі цілий день, до пізного вечора.

Під вечір сповістили нас, що від тепер вільно вже писати й висилати з табору відкриті переписні карточки. Їх треба було писати тільки олівцем, по німецьки, не згадуючи очевидно нічого про умовини нашого життя в таборі. Вся кореспонденція йшла щоденно до цензури.

Цей дозвіл використав я негайно й писав ціле пополудне. На всі боки, в першу чергу до посла Володимира Бачинського, з яким я був особисто знайомий.

Тогож дня вдалося мені визичити дві корони! Був це невеликий капітал, та тим трудніший його розподіл. Кінець-кінців, — купив я за них мило, малий рушничок, дві поганенькі хустинки до носа, а за решту олівець та воєнні листівки.

Писав не тільки я; писали всі довкола, як і де хто міг. Писалося на дворі, під ласкавим теплим промінням сонця, що благовійно заливало наші зболілі і поранені від насікомих плечі. Уява несла нас райдужно там, між своїх; тут лиш зомліла рука тремтючим, незугарним почерком силкувалася скрити в малозначних висловах, цілий одчайний крик душі — рятуйте!

Враз, загальний гамір звернув нашу увагу на дорогу з — „Abtissendort-y". Здалеку бачилося, що це наш транспорт. Справді. Та був це іншого роду транспорт, не вязнів. Це були „добровільні" втікачі (біженці), яких тут тимчасово привезли. Їх примістили напроти табору, в окремих шатрах. Йдучи, переходили повз нашу клуню. Зазирали чи нема кого знайомого, здоровкалися. Виглядали справді жалюгідно. Дижурний старшина, що робив в таборі службу, сказав згірдливо в наш бік:

„Masst euch nicht an! Ihr seidt Schufte und das sind Ehrenmänner!" (Не міряйтеся з ними. Ви є підляки, а це люди чести!)

Тії слова дуже заболіли „русскую" братію, як взагалі всяка заввага, що ставила в сумнів їхню політичну чесність. Негодували до самого вечора з цього приводу і, підсміхаючися глумливо, кепкували з втікачів, перекручуючи слова старшини: „Смотри, — „das sind — Narenmänner" (це є дураки).

Ще пізним вечором, коли нас вже заперли в клуні на ніч, йшла між ними тиха гутірка на теми неуспіху австрійського оружжя і тягнулася до пізна.

„Гаспада, спіте; ужъ поздно", відізвався один з авторитетних.

„Ничего, братецъ!" відповів йому другий. „Новый годъ мы ужъ привѣствуемъ у себя дома, на русской православной землѣ".

„Спокойной ночи".

Ми з о. Майковським з Княждвора, тільки

мовчки штовхнулися ліктями. Ми лежали біля себе. Обіч нас не було вже нікого з „мазепинців".

Лежучи на клаптику соломи, ми нишком шептали й радили над тим, якби з цього пекла добутися. Бо не так оці насікомі, що нас жерли по цілому тілі, як саме ці бесіди, робили наш побут в таборі просто нестерпним.

Найважчі були ночі. Дні, на причуд гарні й теплі. Але ночі холодні. А тут нічим себе прикрити, ні на чому покластися. Зимно відбирало сон. Дошкулювали насікомі. Докучав голод. Рано тепла забарвлена вода, звана „чорною кавою". Під вечір обід. Зупа, одного дня з рідким стухлим рижом, другого з таким самим пенцаком. Двічі в тиждень плавали в ній, — як кому попалося, — клаптики кінського або баранячого мяса. І пів бохончика хліба на день. Вечері ніякої. Хліб був предметом торгів і крадіжей. У кого були гроші, продавав свій хліб селянам, які гуртами вештались по таборі, а сам через „Zugskommandant"-ів купував булки („Milchbrot").

На щастя, хоч час був тоді гарний. Через цілий день, наслідком робіт в клуні, ми мусіли перебувати на дворі. При тій погоді, що була, була це розкіш і насолода, сидіти хочби на землі, але в сонці. Куди гірше було в негоду. Але її славити Бога майже не було.

В ночі зі середи на четвер, 10. вересня вартовий німець у ганґарах заколов баґнетом на смерть якогось сіроманця — кравця зі Станиславова. На площі перед ганґарами видно було кількох завішених („anbinden") за крадіжі й бійки.

Довкруги них товпа їх земляків — селян приглядалася байдуже їх мукам. Зі самого ранку лаялися вояки, підганяючи людей до роботи. Двигали трами, дерлиці та возили каміння і цеглу до ганґарів. Тачками і возами.

Всупереч забороні писати більш як дві листівки на тиждень з огляду на брак сил в цензурі, ми всі висилали листи куди частіше, бо була на-

года скрито передавати на почту через спочутливих і вирозумілих для нас вояків босняків.

І тогож дня прибіг до нас Б. Він добровільно зголошувався в ганґарах носити воду, щоби при тій нагоді бачитися і порозумітися з нами в клуні.

„Маєте готові листівки? давайте! Мій Пранкевич (босняк) має нині в нас службу."

Що було готове, те ми йому й передали.

„Ах, колиб ви знали, як вони (босняки) ненавидять Австрію! Там у них у Босні те саме діється, що й у нас в Галичині, якщо не гірше! Мені Пранкевич таке розказує, що кров стинається..."

„На ділі ця війна через них", — кинув я думку.

„Воно не так мої панове! — перебив о. М. — Їхня ненависть до Австрії, для мене зівсім зрозуміла. Вониж серби! Але в нас в Галичині — москалів нема! Лиш московські наймити!" Про нас українців вони нічого не знали. Знали те, що чули від наших „русских", що ми всі — „русскі".

Від кількох днів показалася в таборі червінка. Сильно недужих повибирали й перевели до окремих шатер, „ізольованих" так, що їх обведено колючим дротом та названо „Lazarett".

Тимчасом напроти клуні в тому місці, де ми в перші дні голотіч таборили, стали класти перші бараки. До помічних робіт призначили цілу сотню селян.

З полудня 10. вересня повели з табору поверх сотню народу до Ґрацу до військового суду на переслухання. Цю подію зустріли ми з великим вдоволенням. Отже щось робиться і хтось про це старається. Наші „русскіє" загально пояснювали це, як успіх викликаної ними інтервенції італійського уряду!

Очевидно, чи була якась дипльоматична інтервенція — ніхто не міг знати. Одначе факт є, що італійські часописи підняли великий шум у справі безприкладних знущань по таборах політичних вязнів із Босни й Галичини. Один такий

часопис перепачкували босняцькі вояки до табору. Навіть зі світлинами.

Пополудні тогож дня приїхала до табору мішана військово-цивільна комісія. Урядували при столиках, на дворі. Викликували гуртками всіх таборитів. В першу чергу з ганґарів, опісля з клуні. Допитували і записували, хто які має школи, яке знає ремесло, взагалі, — хто до якої роботи спосібний. Через те пішла поголоска, що нас розсилатимуть на ріжні роботи. Більш за все втішилися тою чуткою виснажені голодом і холодом селяни, яким безділля найбільше дошкулювало.

При тому „перегляді" трапилася немила для команди табору пригода. А то — попередньої ночі в ганґарах знову проколено баґнетом двох увязнених, нібито за непослух. Такі „домашні" події замазувалися дотепер командою, без ширшого розголосу. А тоді саме один з тих, проколений в руку, відкотив рукава й показав комісії. Комісія збентежилася помітно й мусіла його вислухати. Він жалувався, що возив цілу днину тачками каміння. З голоду, спраги та перевтоми впав і не міг заразже двигнутися. Щоби примусити його встати, конвоєнт побив його прикладом, а як те не мало успіху, вхопив розлючений за кріс і проколов йому рамя.

Сотник зі свого боку вияснив, що селянин кинувся (!) на вояка, а цей обороняючися, проколов його. Чи повірила цьому комісія — невідомо... Досить, що урядувала далі. Посписували, поїхали й — діло скінчене.

З огляду на все зростаючі крадіжі, вирішено в нас нікого чужого на майбутнє до клуні не впускати. Вже й одіж, обува та інші річи стали пропадати, — не тільки харчі. Назначили чергових, що мали пильнувати, — тим паче, що в клуні від ранку до ночі працювали столярі та теслі і вештались безупинно чужі люди. Інше діло, що в мене нічого було пильнувати. Кальоші й парасолю все брав я зі собою на двір.

Від двох днів правився в нас в одному кутку клуні сірим вечором — паракліс до Пр. Діви Марії. Я радо брав участь у цьому культі Богоматері, а ще коли правив старенький пралат о. Дольницький Ізидор. Аж сором палив лиця за ту владу, що мала нахабну сміливість увязнити як шпика й тут запроторити девятьдесятьлітнього старця — пралата, за те, що втікав зі Словіти з монастиря перед наступом російського війська.

Це байдуже, що ним тут „заопікувалися" й афішувалися приклонники кнута. Він сам ніколи ним не був.

Після параклісу відбувалися ще звичайно в одному кутку клуні довірочні наради „своїх" над положенням. Ночі були для мене дуже прикрі. Я їх просто боявся. Холод, а то й болі в ногах відганяли сон, хоч який я був перетомлений. Звичайно скидав я зі себе літній піджак і ним обтулювався. Задурював себе, що так тепліше. Але й те не помагало. Холод добирався аж до костей. Тоді я вставав і в сутінках ночі — цілу клуню внутрі освічували всього дві малі гасниці — кружляв поміж ряди сплячих, щоб розігріти перемерзле тіло. Бувало, — куняю до ранку, аж встане професор Г. Тоді він давав мені свого коцика і я клався, аби хоч трохи загрітися. Бо спати вже було годі. День вязня — не для спання. Так було й тієї ночі.

Таксамо, одного разу, вночі, коли я саме ходив перемерзлий по клуні, трьох старших священиків мусіло вийти. Не мали приписаного четвертого. Щоби допомогти їм, я сам, — без потреби — зголосився на четвертого. Добровільно. Службу мали тоді німці. Треба було легко й смирно стукати та чекати терпеливо.

„Sind viere?" (Є вас чотирьох?) донісся врешті голос зза воріт.

„Jawohl". (Егеж).

Відчинив браму й ми пішли. Очевидно, один баґнет попереду, один позаду: нас чотирьох посередині.

Прибувши на місце, я чекав на товаришів і щось при тій нагоді до них заговорив. Це так розлютило звірюку-вояка, що з усієї сили жбухнув мене пістуком в плечі. Я заточився й впав в нечистоти.

„Was wollen Sie von mir?“ (Чого хочете від мене?) сказав я до нього, збентежений його напрасним нападом.

„Hund! Schweigen!“ (Собако! Мовчати!) заверещав як скажений і шпигнув мене баґнетом в ногу. Як виявилося, проколов мені жижку наскрізь.

Я обмураний гидкою грязюкою, проколений баґнетом, товариші мої побиті прикладом, — отак вернули ми до клуні.

Один зі священиків, що я з ним ходив, дав мені клаптик полотна, яким я зробив собі провізоричну перевязку, та змагаючись з болем душі і тіла, ляг в солому.

„Под Твою милость“ — шепотів я нишком.

В пятницю, 11. вересня досвітком, прибув свіжий транспорт „політичних“ з Вадовиць і Хшанова. Дали їх усіх до ганґарів. Тимчасом вістка, що одного з клуні в ночі проколено, поширилася швидко. Ранком навідався до мене сам, некликаний, д-р Могильницький і перевязав та вичистив рану. Проколов поганець ногу наскрізь. Очевидно, що годі було дізнатися, або спізнати, котрий це був жовнір.

В десятій годині зголосився я до військового лікаря і йому все, як було, розповів.

„Schwein“ (свиня) сказав і обіцяв повідомити про те сотника. Чи повідомив, не знати. Для мене тим справа покінчилася. Лікар наложив нову перевязку і велів що два дні приходити до оглядин.

Передполуднем відійшла нова „партія“ до переслухання до Ґрацу. Між ними були вже й інтеліґенти, як н. пр.: о. Чубатий, Дудик та інші.

З українців — не покликали нікого. В нас усі ті покликування пояснювали, як вступ до звільнень. Надіялися.

До полудня тогож дня покінчили перерібку клуні. Зробили в ній три відділи, при брамі та одні спільні сіни. Все таки не дали ніодного стола, стільчика, ніодної лавочки.

З полудня приказали всім з клуні повиходити. В прияві сотника й лікаря — стали сортувати на відділи. До першого пішли самі жінки (з інтеліґенції), до другого старі, знемощілі та хворі, до третього всі інші. Крім того лікар переселив і виміняв кільканадцять людей з ганґарів сюди, а з клуні до ганґарів.

Був ропіт, були плачі. Та вовчі балухи сотника всіх тихомирили. Проколений, дістався я до другого відділу. Зі мною й професор Ґ. з Перемишля. Його енергії і поставі завдячував я, що при розбірці свіжої соломи, яку саме привезли, дісталася солома і йому і мені. Хвора нога не позволяла взяти мені участи в зівсім правильній бійці, що за цю солому знялася. Стару солому, а властиво потерть з неї, веліли виносити руками на фіри і повезли її (людьми) під лісок палити.

Тимчасом у таборі лютувала дальше пошесть червінки й черевного тифу. З огляду на неї всіх добровільних збігців („Ehrenmänner") вивезли зі шатер до Любляни, а всі шатра по них пішли під хорих. Відпровадили туди теж і студента Оробця (з котрим ми разом були в Станиславові в келії № 32), що захорів на тиф.

Крім пошести, — сотки людей знемагали на всякі інші недуги, як рак, нирки, чахотка, ломець, ядуха, викиди шкірні, порухи; — але для них окремого місця не було. Вони в купі зі всіми мерзнули по ночах і голодували.

Як лише покінчилися роботи в клуні, скінчилася й наша „свобода" побуту на дворі. В парі з тим оповістили, що виходити на проходи вільно лише між 6—7 ранку і 4—5 у вечорі.

Харчували нас дальше погано і в неточних відступах часу. На обід давали звичайно рідонький жур з конячим мясом, бараниною, тощо.

А скільки при тому лайки, стусанів, сорому!... Коби не це марне бажання життя!...

Ми з проф. Г. спостерегли згодом, що до ношення обіду все зголошується повно добровольців і, — що „Zimmerkommandant“ М. призначує для цеї „роботи“ самих своїх, йому любих. Скоро вдалося нам виміркувати, чому це так.

Ті, що ходили по обід, діставали від кухарів якісь мясні облишки. А мені здавалося, що спільна недоля і неволя повинні в людях виробити почуття солідарної спільноти. Отож ні! Чим більше горе у загалу, тим сильніший егоїзм у одиниць!

З полудня 19. вересня було — „велике прання“ на майданчику перед клунею. Понаносили ми в шафлики води і жмякали білля руками, без мила. Тимчасом, сонце нагрівало голі плечі, — бо сорочки на зміну в нікого не було. Те саме було й зі мною. Ще як в Одесі не змінював я білля і можна собі уявити, як воно виглядало. Не краще було з іншими частинами мого одягу. З черевиків, завязаних все ще тим самим шнурком, яким я в Одесі наштукував шнурівку, вилазили голі ноги.

Колись ясне, літнє вбрання, заялозене й замащене, — теж розлазилося. Ніякого плаща, ні загортки, ні коцика, ні подущини. А тут нізвідки помочі! Хоч я майже щоденно висилав листи на всі боки! Чи повимирали, чи бояться, чи письма не доходять!

Найпевніше, що — „моя хата з краю!“ Бояться...

Ночами зимно не дає вснути, в ногах ломить. А тепер ще й ота колена рана дошкулює... Пече й ятрить.

Більш за все щемить душа. Не хочеться вірити, що те все дійсність; все подобає радше на жахливий сон.

В суботу 12. вересня, стоючи в гурті перед будинком, де була амбуляторія для хорих, та вичікуючи приходу лікаря, був я свідком екзекуції — „anbinden“. „Злочинцям“ — було їх чотирьох,

самих селян, — вяжуть ззаду руки і засилюють шнур до гори, на кружало (бльок). Жовнір підтягає поволі доти, аж жертва цього середньовічного звірства чуть-чуть пальцями ніг дотикає землі. Тоді оставляють його так на пів години, годину, або й дві. Багато залежить від ката (жовніра, що підтягає і привязує). Коли людяний — привяже легко. Переважно, були це нелюди і привязували так, що найсильніший чоловік не міг години витримати. Синів і млів. Тоді відвязували. Були випадки, що кров пускалася нещасним із носа й устами, або показувалася під нігтями. Так карали за бійки і крадіжі, хоч це не відстрашувало.

Поведінка лікаря з хворими була простацька, брусовата, так, що треба було справді відваги, щоби йти до таких лікарських оглядин. Лікар виходив усе зі заложення, що всі хворі „симулянти".

В шестій годині тогож дня, (була неділя), вигнали нас усіх на обовязковий, одногодинний прохід перед клунею.

„Alle heraus!" — (Всі виходити!) Нікому — за виїмком хворих — не вільно було через ту годину оставати в клуні. Годину пізніше нас назад загнали до шопи й шопу заперли. В півтемній норі, пересиченій порохом зі соломи, серед духоти і випарів, примусили нас через ціліську днину сидіти в заперті. Це значило лежати на землі, — куняти; бо сидіти не було на чім. Очевидно, не обійшлося без частого запирання і відпирання брами, бо люди час до часу мусіли виходити. Тому й через цілий день не вгавала тяганина, що дошкулювало й самим воякам. Під вечір лишили врешті браму відчиненою, лише нікого не випускали. При брамі внутрі шопи товпилися безупинно люди, щоби хоч крізь щілину надихатися теплом і свіжим повітрям. Кожний, хто тільки виходив, не виключаючи панів „Zugskommadant-ів" і самого наказного отамана, — мусів зголошуватися до вартових і один з них провадив його під багнетом. Все одно, чи по воду, хліб, їду, нафту, чи до лікаря, або

й за природною потребою, як день так ніч не міг рушитися без вартового, під загрозою стріляння. Таке розпорядження видали на те, щоби не допустити до звязків між клунею і ганґарами. Військова влада була тієї гадки, що найгірше „зло" є в клуні й відси йде на ганґари деморалізація та протидержавне цькування.

„Das sind jene Erzschufte!" (Це — тії архилайдаки!) говорилося в команді табору.

З вересня не було дня, щоби хто не вмер. Мерця, як був, виносили „санітети" на ношах під недалекий лісок — називалося „під сосни", — і там закопували, як собак.

В суботу привезли також свіжий транспорт „політичних" — стокількадесять людей, — зі Сянока. Крізь щілини в клуні приглядалися ми, як ішли. Конвоювали їх евакуовані львівські поліцаї, що опісля в недалекій жовнярській кантині гучно забавлялися ціліську ніч. Ціліську ніч залітав до нас переливний гомін їх „патріотичних" пісеньок.

13. вересня сторожать німці. Свята неділенька. Та ми вже відвикли від неділь. Ріжниці між неділею та буднем не було ніякої. Того дня були також товпи цікавих відвідувачів з Ґрацу; та такого видовища вже не мали, бо клуня, ганґари і шатра закрили горе увязнених перед злобним людським оком.

Вполудне прийшов до клуні сотник. Всіх „обс вязково" вилаяв останніми словами, як „пси", „зрадники", „лайдаки" і т. д. Виганьбив окремо й „Zugskommandant-a" та „головного отамана" за те, що в клуні й біля неї — „непорядки". Оповістив, що за „одно" стебельце соломи, яке-б найшов в „коридорі" або „поза клунею, буде карати" „anbinden", і пішов. Спішився помітно, бо скоро відїхав.

Після його відїзду, вояки, хоч німці, самі вже відперли в клуні браму і вже до вечора її не запирали. Бадьорими настроями і сподіваннями

наших „русских“ захитала дещо вістка, що в таборі вибрали пятнацятьох чільніших русофільських діячів (між іншими: д-ра Дрогомирецького, Куриловича, Мащака, Винницького) і відставили до вязниці військового суду в Граці, на приказ військової прокуратури.

Тимчасом хвиля пошестей в таборі сильно зростала. Шатра, себ-то „лазарет“ — були переповнені в суміш недужими. Мені раз вдалося з тими, що носили туди воду, перекрастися і відвідати нашого Оробця (ми його в Станиславові називали „горобчиком“).

Жах знімає ще нині на саму згадку того „лазарету“. Шатра з хворими були обведені довкруги колючим дротом. В переходах між ними стояли вартові з накладеними на кріси баґнетами, і спинювали кожного, що хотів перебратися туди.

До шатер впускали лише тих, що виконували там будьякі „роботи“ й — „санітетів“. Найважнішою, як не одинокою їх роботою, було на ділі виношування мерців. Виконували вони цю „роботу“ з такою нелюдяною жорстокістю, що просто годі було дивитися, як вони „мерця“ виволікали за руки або ноги. Їду до шатер доносили вязні лише до „дротів“... Тут верхом через огорожу переливали її до інших „лазаретних“ шафликів, а „санітети“ мали доносити її дальше недужим до шатер. Так було в приписах, але на ділі приносили собі їду самі недужі. Санітетів або не було, або ще гірше, коли були: бо добра третина марної і скупенької їди пропадала в їх ненаситних шлунках. („Санітетами“ були селяни з ганґарів, яким начіпили на рамена відповідні перепаски).

В шатрах, на розкиненій на землі соломі лежали під власними (якщо хто їх мав) накривалами, плащами, (дехто без нічого), недужі вязні на небезпечні заразливі захворіння, як: тиф, червінка, слизниця, пранці, дава, — все можна було тут всуміш зустрінути. Всі недужі лежали поруч покотом, на ласці — Провидіння. Лікар являвся раз на добу,

приносив з собою, — звичайно в кишенях, — каломель, хініну і т. п. ліки, аплікуючи їх з місця, без надуми. Рецепти у нього не існували.

В тому „лазареті" я й найшов нашого „горобчика". Лежав під одною ковдрою зі священиком о. Б. зі Знесіння біля Львова. Прийшло до цього ось так: Оробець лежав кілька днів у великій горячці на соломі, без ніякого накривала. Ночами з зимна аж стогнав. Ніхто ним не опікувався, ніхто не турбувався. Обіч під другою стіною шатра лежав у власній постелі хворий о. Б. Він — іншого політичного світогляду; але священиче милосердя доброго самарянина перемогло всякі упередження, о. Б. взяв під свою ковдру нещасного опущеного студента і так лежали вони разом. Один хворий на тиф, другий на червінку й запалення легенів. Бог дав — оба видужали!

В ніч на 13. вересня вояки знову наших у клуні били. Жертви їх побоїв кричали так, що в клуні через стіни виразно було чути верески і глухі удари прикладів. Люди стали просто боятися їсти, аби в ночі не потребували виходити під опікою цих потвор. Ночі ставали щораз холодніші. Моя скалічена нога набрякла і боліла. Зі світу — ні від свояків, ні від знайомих друзів, ні з Відня, — все ще не було ніякої вістки. Настрій ставав все більш пригноблюючий. Аж тепер розумів я болючу суть слів нашого Тараса, які вечором лежачи на землі в соломі, професор Ґ. нишком рецитував: „Хіба самому написать таки посланіє до себе, та все до чиста розказать усе, що треба, що й не треба. — А то — не діждешся його того писанія святого, святої правди — ні од кого"...

В понеділок 14. вересня приходила на мене черга йти до перевязки, та я постановив... не йти вже туди. Вониж на мені випробовували якийсь новий зразок пластру до колених ран і тішилися, що це ґеніяльний винахід! Останнього разу при зміні того „геніяльного" пластру, я мало що не зімлів. Брутально, якби з дерева, не з тіла, здер

він пересяклу кровю обвивку і той пластер з сукруватої рани. Одначе даремна була моя постанова і кінець-кінців таки мене викликали. І знозу було більше терпіння, як користи з перевязки. Поденервований до краю просив я „наказного отамана“ о. К. аби мене вже більше не записував до „мародзізити“. Обіцяв.

Рана вже зачинала гоїтися, та від останньої перевязки наново розятрилась і ропіла. Д-р М. сам, з власної волі, щодень до мене навідувався, чистив та перевязував рану. За складкові гроші вистарався він малу підручну аптику та від досвітків до пізної ночі перебував постійно між хворими. Всі були йому зате вдячні, бо навіть серед ночі будили його „пости“ до хорих і вмираючих. І не було випадку, щоби будьколи відмовився.

Вертаючи від „мародзізити“ натрапили ми на болюче видовище: на майдані між ганґарами і клунею, біля будинку команди, привели вояки до сотника молодого інтеліґента. Що там говорили, ми не чули, але бачили, як розлючений чимсь сотник вихопив тростинку і вдарив нею молодого чоловіка по лиці, на яке в цю мить набігла синя смуга. Опісля став вимахувати револьвером йому перед лицем і верещав зі всієї сили: „Ihr verfluchten Bestien! Soll mir das noch einmal passieren, da schiess' ich Sie wie einen Hund über den Haufen zuzammen!“ („Ви прокляті потвори! Якщо ще раз трапиться щось таке, то застрілю вас як пса!“). Як виявилося, був це студент університету, москвофіл, Р. Чи може бути щось ганебнішого й соромнішого для культурної людини, як вдарити безборонного чоловіка в лице? І за що? Цей студент зголосився був до військового лікаря як хворий, по картку на молоко. Таких були цілі сотки. Лікар відмовив. На те Р. — з природи поривчий — зауважив може й зайво, що на 50 недужих призначується всього 2 літри молока. Це лікаря розбісило. Вилаяв Р. останніми словами, а за кару відмовив молока — всім! І тим, що вже мали картки. Не досить того.

З місця переніс Р. до ґанґарів і подав до „рапорту“. І це був саме той рапорт у сотника, на який ми припадково попалися.

Остервенілий сотник сидів у таборі вже до вечора. Всюди гудів його вовчий, грубий голос. Злість його переливалася на всіх і все. Виходу з клуні того дня не було, лише ранком від 7. до 8. год., в полудне одна година на обід й увечорі між 5. і 6-ою. Позатим, клуня була заперта.

З полудня 13. вересня рознеслася поголоска, що з завтрішнім днем наступає зміна таборової варти. Мають забрати і босняків і ґрацький полк — яких висилають до бою — а на їх місце мають прийти ополченці віденського полку № 1. („Hoch- und Deutschmeister“).

Дійсно над вечором появилися ополченці, деякі вже у військових одностроях, деякі ще в цивільних одягах з чорно-жовтими перепасками на рамени (не стало для них одностроїв у полкових маґазинах). Прийшло їх пятьсот!

На місце сотника ґрацького полку мав стати комендантом табору полковник Штадлєр. Цю вістку потвердив „офіціяльно“ наказний отаман о. К.

Ця зміна викликала очевидно ріжні міркування. Одні раділи, надіючися на „краще“ й виснувуючи льоґічно, що щось гірше від тих ґрацьких вояків з 27 п.п. і цього мурла-сотника, — годі подумати; інші знову, песимісти, говорили: „Ще ніколи не було так зле, аби не могло бути гірше“...

Та на загал усі були раді, що буде якась зміна. Міркували, що ці віденці, діти культурної столиці, відомої у світі з сердечної гостинности, це не діти диких, альпейських гір і надіялися по них культурної поведінки.

Одначе за „босняками“ всі жалували. Вониж, серед найбільших злиднів, були нашою відрадою і надією. І нераз, серед найважчих знущань ґрацьких вояків, усе всміхалася нам надія, що — „завтра“ прийдуть босняки, буде лекше. Завтра все те зміниться. Прийдуть культурні віденці. Тогож дня

у вечорі, передав сотник команду табору свому наслідникові полковникові Штадлерові. В таборі счинився незвичайний рух. І між мужвою і між старшинами, що приїхали кількома автами. В клуні — коли її заперли, — відбулася нарада. До неї призвали й нас — українців. Радили над проєктом, щоби передати новому комендантові петицію з нашими жалобами, проханнями, бажаннями й потребами. Спір ішов у справі форми й змісту тієї петиції. Піднімалися обережні голоси, щоби покищо не подавати ніякої петиції.

Ми — українці до того спору не вмішувалися. Раз, що не були в порозумінні з тамтими в ганґарах, а по друге — нас було кількох і наші голоси були тут без значіння. На нараді, — врешті-решт, не вирішили нічого. Зате довірочно в ночі, вже без нашої приявности, — вирішили вислати до нового коменданта не письмо, але депутацію з доповіддю.

О. М., проф. Ґ. і я — ми теж ніччю між собою нишком розважували справу і рішили порозумітися з товаришами з ганґарів. Про себе ми були гадки, що — будь як будь, — „нам“ — з — „ними“, не по дорозі. Нас ніщо не єднало. Ні причини, ні спосіб арештувань, ні світогляд, ні почування, ні надії... Зокрема — надії!...

Їх ненависть до „української ідеї“ була — з виїмками, — сильніша ніж людські почування. Ми оту ненависть бачили й зустрічали на кожному кроці.

Після довгої, холодної ночі, замерехтів мрячний ранок, вівторок 15. вересня. В таборі появилися нові вартові в давніших австрійських темносиніх одностроях, декотрі ще в цивільних одягах.

Віденці! Та вже з самого початку пізнали ми, що не багато нам по них надіятися. Клуні не запирали весь день; але з отвореної брами мало хто користав. Хто тільки вийшов, ще скоріш тікав назад. Веліли визбирувати на майдані руками каміння, сміття і всякі нечистоти, а при тому гидко

лаялися. В тому відемному напрямку віденська культура показалася вищою від грацької. Новий комендант велів оповістити, що всі давні приписи і розпорядки обовязують покищо надалі. Попередній лікар відійшов також з полком, а його замінив новий, д-р Маєр.

Поведінка вартових, вже з першого дня, виявилася дуже грубою, перевищувала навіть досьогочасну.

Це відчули ми зараз при першому обіді. Хто лиш крихітку висунувся з черги діставав в бік прикладом. І безнастанне „schweigen". Вечором в шестій годині, приказали всім йти до клуні. При тім понаглювали, як ніколи передтим. І лаяли безприкладно.

Хтось один, мовляв, при тій нагінці сплюнув. Чи навмисне, чи мимохіть, і чи взагалі хтось сплюнув, — невідомо. Досить, що вартові взяли це за зневагу „варти" і серед диких вигуків і стусанів, стали бігцем усіх гнати до клуні. В брамі счинився натовп, затор зі соток живих тіл, що як стадо овець перли до середини. Це доводило „культурних" віденців до втіхи і розливного реготу. Досі бувало, що вечорами, коли заперли клуню, в ній щойно зачиналося своєрідне життя. Йшла свобідна, часом і весела гутірка, а то й співи, які затягалися нераз в пізну ніч, що аж досада брала. Таке було й нинішнього вечора, тимпаче, що далі стали в нас нараджуватися над петицією чи депутацією.

Та це не було до ладу новим вартовим. Два з них, у страшній люті, впало до середини і як скажені, погрожуючи багнетами, заверещали:

„Ruhe!" (спокій!)

Залягла залякана тишина. Загрозили, що коли моментально не настане „Grabesstille" (мертвецька тишина), так усіх виженуть ночувати на двір!

Такий був перший день нового режіму полковника Штадлера. Ясно, що це не робило надій

на „краще“. Також наказний отаман о. К. і наш „Zugskommandant“ М. висловили побоювання дотично особи нового коменданта, що їх усіх нині скликав до „приказу“. Говорив злісно й коротко. Не допускав ніяких запитів ні заміток. Тому в клуні вирішили з висилкою „депутації“ покищо стриматися. Один тільки наш „Zugskommandant“ М. горлав за депутацією. Він всюди висовувався зі своїм англійським горожанством.

В середу 16. вересня стали ще виразніше зазначуватися напрямні нового правління. Лікар спинив молоко й булки всім, що до тепер його брали. Мала це бути кара за те, що „хтось“ з клуні обидив варту.

Тогож дня вперше прийшли до клуні два „пости“, вибрали сімох, самих священиків, і повели їх скидати дрова з фір і складати в стоси. Інших пятьох забрали — носити воду для „лазарету“. Д-р М. найшов у мене горячку і радив день перележати. Я до цього пристосувався і увесь день не виходив. Писав листи до Відня й Галичини і свій записник. Змучений зимном і безсонницею, я з полудня, огрівшися під визиченим коцом, таки заснув.

Під вечір 16. вересня прибув до нас знову транспорт „зрадників“ з Перемишля, поверх 500 людей. Їхали довгими етапами більш як два тижні: аж жах було подумати, яка це мусіла бути подорож.

У четвер 17. вересня при відчитуванні тих, що призначені до лікарських оглядин, почув я своє назвище, хоч просив, не записувати мене. О. К. пояснював, що лікар сам про мене („проколеного“) запитував і казав записати. Д-р М. радив йти. Я пішов. Чудом трапив я на гарний настрій лікаря. Розмовляв, допитував де, коли і хто мене проколов. Я йому все зясував. Зняв обвивку, прочистив (це було найболючіше) рану і наложив свіжу обвивку. Бачив, що це спричинює мені біль і запо-

коював. Поводився на причуд лагідно і дав мені напитися лімоняди.

Осмілений спочутливістю лікаря я вихіснував нагоду, щоби змалювати йому трагічну помилку і несправедливість та недоцільність тих масових вязнень і мучень тисячів людей; зокрема українців, відомих, завзятих ворогів Москви. „Was ist nun zu machen? — сказав. — Man sieht ein, die grossen Fehler, die man in Galizien seit je her begangen. Ich fürchte dass es nicht zu spät sei". („Що тепер діяти? Нині спізнається ці великі промахи, які роблено з давен-давна в Галичині. Боюся, щоби не запізно".)

Оця розмова знову оживила в мені надію, але не на довго. З цим лікарем я більше не бачився. Його забрали, а дали знову іншого, молодого лікаря д-ра Анібаса.

З полудня явився перед клунею сам полковник Штадлер: казав усіх викликати на майдан і випорядкувати в ряди. „Alle heraus!" (Вийти всім!)

Тоді він заливним, гаркавим голосом оповістив, що кожний вязень („Häftling") без виїмку — це підкреслив з притиском, — має кожному приказові вартових безоглядно повинуватися. Найменший непослух буде караний „Spangen" і „anbinden". За більший непослух, або коли годі буде найти виновника, — каратимуть усіх. Так само за курення тютюну.

Не вільно змовлятися, не вільно курити, не вільно ні заходити, ні нічого купувати в кантині, не вільно зноситися з тими „другими псами" („mit diesen anderen Hunden") з гангарів, не вільно мати ніяких взаємин з особами з поза табору („von draussen"), не вільно правити ніяких спільних молитов, не вільно читати ніяких часописів ні книжок, не вільно грати в карти, не вільно по 7. годині у вечорі нічого говорити... Тих „не вільно" — була ціла безконечна низка. За кожний активний спротив має вартовий право — вжити оружжя. Цей славетний „рапорт" закінчив полковник

словами: „Merkts euch wohl! Zweimal werde ich es nicht wiederholen!“ („Те собі добре запамятайте. Двічі того повторювати не буду!“).

Довкруги нас стояли весь час з наїженими багнетами — зловіщі вартові. Одночасно загострено також видавання обідів. Досі йшли ми парами „два а два“ (по двох з їдунками до кухонь і там усім під ряд начерпували). Нині вперше завели — „катальог“. Читали поіменно. Треба було відгукнутися „Hier!“ (тут) і щойно тоді підступати з їдункою. Не вільно було брати за другого. Таке видавання тягнулося в безконечність. Остогидло і куховарам і вартовим.

Нічю на 18. вересня знову побили вояки до синців священика о. Д. В клуні показалася червінка. Чотирьох дали вже першого дня до лазарету, між ними священика о. Горчинського. Зі мною було все гірше. З жахом спостеріг я, що все з мене облітає. Підштанці треба було спалити. Сорочка подерлася, облізла насікомими і страшно смерділа. А тут на стільки листівок і розпучливих листів, що я їх посилав на всі сторони, де тільки кого мав і знав — ні помочі, ні відповіди. Зневірений, написав я ще й до асекураційного товариства у Відні „Der Anker“, де був обезпечений на життя. Може відти що прийде...

Наші в клуні — без українців — вирішили невідклично, йти другого дня до полковника у депутації і зложити йому меморіял на письмі. Над редакцією цього меморіялу працювала ціла „комісія“.

В ночі змінилася погода, ранок в пятницю 18. вересня був хмарний і дощевий. Після „проходу“ і „чорної кави“, вартовий заверещав нагло в брамі:

„Alle mit Bagage heraus!“ (Всі виходити з річами!).

Нові неспокої і міркування. Але міркувати не було коли. Всі мусіли чим скоріш вязати свою мізерію і з клунками чи куферками виходити. Ко-

ли ми вже простояли в рядах добрі дві години, прийшла „комісія“ з двох десятників і двох капралів, та почала перегляд, хто справді хорий, а хто — „симулянт“. Симулянтів — була помовка, — мають відставити до ганґарів.

Цей перегляд продовжувався вже добру годину, коли явився полковник. Гурт „симулянтів“ був великий, бо мало хто був цею „комісією“ признаний недужим. Очевидячки діялося це на приказ полковника.

В якій ціли? Та нині він відай роздумався. Скоро прийшов, покликав до себе десятників і дав новий приказ. Пронеслася команда:

„Alle zurück!“ (Всі назад!)

Ще не вспіли в клуні всі назад розташуватися, коли мене викликав вартовий до канцелярії. Кожний такий виклик спричинював загальне занепокоєння і — надії...

І уявіть собі, якаж була моя втіха, коли дижурний поручник крізь віконце мені доповів, що для мене прислано почтою 30 корон! Прислала своячка з краю. Вона перша відгукнулася на стільки моїх листів на всі сторони. Я цілував відтинок та її підпис. Господи! Такий маєток, 30 корон! — Вернувшись до клуні застав я в нас великий рух. Навкруги „коридором“ ходили вартові і вибирали до робіт. Трицять мужа! На кім спочила рука вартового, мусів без найменшого спротиву ставати в чергу. На дворі їх поділили на партії. Шіснадцятьох до ношення води, чотирьох до скидання бараболь, десятьох до ношення мішків з рижом і крупами. Всі вернули аж у вечорі. Зморені й охлялі.

За той час нарадилася і пішла до полковника депутація з меморандом, проти відраджувань наказного отамана о. К.

Полковник, дізнавшися від о. К. про депутацію, скочив неначе його оса вжалила — і заверещав показуючи на двері: „Fort! Ale seids ihr Schurken!“ (Геть! Ви всі підляки!)

Заявив ще раз, що без виїмку, всі мусять невідклично все те сповняти, що їм велять. Для вязнів — праця обовязкова. „Шпіонів“ та „зрадників“ ніхто ні дармо кормити, ні з ними маніжитись не буде. Ніяких депутацій ні меморіялів він не приймає. А на будуче, якщо би хто на таку зухвалість зважився, буде покараний арештом, постом і шпанґами!

Такий був успіх тієї депутації. Але на тому не був ще кінець, бо вартові, які думали, що ця жалоба звернена проти них, — дізнавшися про успіх депутації, — зловтішно зраділи і відгрожувалися: „ми вам дамо депутації“...

З полудня приїхав з Ґрацу військовий авдитор з двома старшинами. Засіли при столиках на дворі. Їх поява, — як взагалі поява будь яких чужих осіб, — дразнила змучену уяву тисячів обездолених людей все новими надіями. Чейже так як є, у вічність не буде! Коли ми бачили, як вони давали якісь прикази о. К., а цей повернувся до клуні, не могли вже дочекатися. Так — здавалося — поволі йшов тоді о. К. Нарешті довідалися. Комісія кликала всіх, хто подавав, що йому при арештуванні забрали, які річи або гроші.

Кликали й мене.

Кожний готовився з цілою апольоґією про своє арештування; але до ніякої розмови на ці теми не допускали. Питали виключно лише про забрані річи.

Як називаєтеся? Скільки літ? Яке звання? Де, коли й ким арештований? Що забрали? Чи дали на те яку посвідку? А далі — чи військовий.

Спитали і відїхали. Вони і без того списування мали те саме написане у внесених нами поданнях. Нові надії охолодила гірка, тверда дійсність.

Я виїмково того дня мав цілком досі небуване, незвичайне заняття, яке, хоча на коротко, розвіяло налягаючий на душу сум. Я придумував, що за тих 30 корон купити би. Виявлялося, що все було необхідне; а цей маєток — 30 корон, був

каплинкою у морі моїх конечних потреб. Остаточно „розбюджетував“ я цю суму на закупно кацика, котрий із усіх необхідностей був найбільшою, одної пари білля, „ще“ двох хустинок до носа, рушника й одної пари скарпиток. Само собою, що все те мусіло бути найпоганішої сорти.

Всі майже священики в нас, — як хто лише міг — „преобразилися“. Поскидували „кольоратки“ і ряси, а понадягали мирянські ковнірці, краватки і блюзки, щоби тільки — вартовим не впадати в око. Вартові самі зрадилися, що в першу чергу добирали до всяких „робіт“ священиків, і то на бажання „звише“. Полковник мав перед ними висловитися, що священики винні не лише за себе, але й за тисячі затьмареного ними мужицтва — „Wie der Pfaff, so der Bauer“... („Який піп, такий хлоп“). Отже, щоби йому приподобатися, вони найбільш „піклувалися“ священиками.

При виходах в ночі, щораз більше знущалися і побивали.

Під ніч привели від залізниці з „Abtissendorf“-у новий транспорт, „політичний“, з черги вже не знати, котрий. Дали його до шатер і ганґарів. Оті ганґари були немов челюстю пекла.

Серед тисячів увязнених там побої буквально лютували. Поширилися всякі недуги, особливо між селянством, яке їх затаювало, боючися як вогню лікаря і лазарету. Воші попросту зїдали людей.

День у день набирали від нас людей до роботи. Возити воду, дрова, бараболю, риж, вугілля, їду, хліб, до чистки лямп, лятрин і — до помпи.

Праця — при помпі, була найважча. В малій будці, в якій могло рівночасно поміститися ледви двоє людей, треба було напруго й тягом обертати розмахове залізне колесо. Те кручення трівало без перерви від шестої рано до осьмої вечора. Вартовий брав нараз шість людей. На переміну все два обертало колесо, а чотирьох біля будки відпочивало.

По якій годині ціла шістка омлівала. Кому

замлівали руки, того вартовий підбадьорував прикладом або стусанами. По двох годинах такої муки, інший вартовий приводив чергову шістку, яку знову вибирав зпосеред нас у цей спосіб, що ставав на порозі клуні і кричав.

„Alle heraus!"

Коли повиходили, вибирав шістьох і вів їх на зміну до помпи. Мокріські й змучені вертали людиська від тої проклятої помпи, що й їсти не всилі були. Не ліпше діялося тим, що різали дрова. Різати і колоти не легко для цього, хто до такої роботи не вправлений. І тут набирали шістковою системою. На переміну: чотирьох різало, двох кололо.

Сторожа табору найбільше чіплялася до наших священиків. Підбирали їх щоденно ще й до ношення води великими шафликами, партіями по вісім людей на переміну, до ґанґарів, шатер, кухонь, канцелярій і т. д. Селяни спершу хотіли виручувати своїх священиків при тих роботах. Та дістали раз, другий, прикладами і згодом збайдужіли. Деякі навіть зловтішно підсміхувалися.

„Alle heraus!" — було через день сім разів. Сім разів усі, зі всіми річами, мусіли виходити на двір і ставитись покірливо в рядах на те, щоби „пост" вибрав собі шістьох чи вісьмох до роботи. На кого вартові мали око, того й „вибирали" в однім дні двічі і тричі.

Полковник, як все строгий та злобний, вештався по таборі цілими годинами і бачив те все. Себто, все діялося правильно по його волі.

Одного разу трапилася йому нагода знову споневіряти нас усіх і на ділі — за дрібницю: Хтось вилляв, — чи може так йому тільки здавалося, — трохи води під клунею, так, що зробилася калюжа. Прийшло традиційне „Alle heraus!"

„Хочете виздихати на холеру — кричав як навіжений, — „meinetwegen" (про мене)! „Sollt's Hunde krepieren. Ihr verdienet nichts mehr! Aber wir wünschen hier keine Cholera!" („Зди-

хайте пси! Ви на ніщо інше не заслуговуєте. Але ми не бажаємо собі тут холери"). За цю калюжу спинив на два дні „проходи", про які зрештою тепер і так ніхто не дбав.

З полудня прийшли до клуні два вартові зі запитом: — чи є такі пані, які знають мови: німецьку, російську, польську і французьку, потрібні до військової канцелярії. Найшлися і зголосилися такі чотири пані. Вартові забрали їх і повели.

Вернули відти пізно у вечорі, коли вже клуня була заперта. Всі обступили їх зацікавлені, по що їх там було треба.

Дві з них були крайно озлоблені, що аж заходилися від плачу та досади. Дві інші натомість не могли стриматись від сміху. Найбільш гумористично представляла цю „пригоду" пані М. Отже було так: Вартові завели їх усі чотири до військової пральні, де їх гурмом обступили змовлені вояки і веліли прати брудне жовнярське білля. Вони прали. А дика вояцька зґрая дошкулювала їм, глузуючи на всі лади.

„Meine Unterhosen waschen Sie russich", („Мої підштанки періть на російський лад") — глузував один з них. „N e i n" — перебивав йому другий. „Russisch will ich nicht! Die Russen sind die verrüchtesten Schurken auf der Welt. Meine Unterhosen waschen Sie französisch"... (Ні, я не хочу по російськи, росіяни, це найгірша сволота у світі. Мої підштанці періть по французьки). Інші їх дотепи годі повторити. І так вони прали — до ночі!

В неділю 20 вересня рано, ще заки відперли клуню, д-р М. оглянув і обвинув мені мої рани на нозі. Нога щеміла, рана наривала, запухла і ятрилась наслідком занечищення.

Ця неділя була найбільш „працьовитою" із усіх до тепер. Вже в годині пів до шестої було — „Alle heraus!". І зачалися всі „роботи" як щодено, за виїмком ношення бараболь і різання дров.

Полковник казився і присікався будь-чого. Навіть лікар баскаличився, як ніколи. На майдані

перед клунею добачив трохи сміття і стару перетерту солому, яку з вечора викинено. Розлючений приказав негайно вичистити майдан.

І знову прогомоніло: „Alle heraus!“ Вибрали з поміж нас двацятьпять люда, між ними й мене.

Дві години, коли саме в церквах приносилася безкровна Жертва, ми — без ніяких лопаток, мітел, тощо, голими руками визбирували всяку нечись і сміття та вивозили те все тачками до окремої ями. Не дали спочити ні на мент. „Rasch“ — „geschwird“ — „vorwärts“ і — прикладами...

Інші носили і возили воду до ганґарів, кухонь, лазаретів, та помпували воду. А селяни ходили і підсміхувалися нишком, мовляв — як „пани і ксьондзи гарують“. Приглядалася глузуючи, також й німецька інтеліґенція з Ґрацу, яка того дня досить чисельно явилася на оглядини „шпигунського кодла“, з необхідними фотоґрафічними апаратами.

Настрої в клуні помітно охололи, лише лайки та сварка не переводилися. Ночі були все зимніші і я просто не міг найти собі місця. То ходив, то сидів, то лягав, а заснути годі. При роботі на майдані обрушилися і злетіли обвивки, а рана наново розятрилася.

В понеділок 21. вересня — новий інцидент. Вже в пятій годині ранку стали вартові валити в браму, верещати й будити. Коли відперли і вже увійшли до середини, якраз попався їм під руки священик о. Ґ., що саме ходив з молитвенником по клуні і читав молитви.

Один з вартових тріснув прикладом по молитвослові і книжка полетіла на землю.

„Fort damit! Das Lesen ist untersagt!“...

„Heute ist bei uns Feiertag — Geburt der Gottesmutter“, замітив покірливо священик, піднімаючи молитвослов.

Вояк глумливо розреготався: „Bei Hunden und Verrätern gibt's keine Gottesmutter, — nur eine Hun-

desmutter!" („Геть з тим! Читання заборонене!" „Це молитвенник; у нас нині свято, Рождество Богоматері". „У псів і зрадників нема ніякої Богоматері, тільки собача матір!").

По спині начеб перебігла електрична струя, коли впали ті хуливі, нахабні слова! „Отче! Отпусти їм, не відять бо"... — прошептали уста.

Той самий вартовий, що вчора, забрав мене й нині до роботи. Цілу нашу пятку. Ходили ми випрятувати військові кантини і кухні. Вчора, в неділю, мали вояки до обіду ґуляш. Один з них піддав свіжу видумку, яка загально подобалась воякам і її з місця перевели в діло. А саме, всі кістки, що були в ґуляші, порозкидували вони скрізь по кантині, кухні, сінях, позакидували попід лави, столи, шафи, кітли, — щоби ми їх тепер визбирували. Нашу пятку вибрали до тої роботи. Треба було визбирувати руками хрястки і кости, повзати по підлозі, вигортати їх зпід шаф та скринь.

Решта інтеліґенції працювала як звичайно, підчас коли селяни здебільша відпочивали. Тогож дня при помпі в будці д-р Конюшецький дістав вибуху крови. Привели його закрівавленого і охлялого. Занявся ним д-р М. Православний, богослов з Буковини В. був при воді. Необачно, чи спотикнувся йдучи і вилляв воду з ведра на землю, досить, що те бачив полковник. Приняв це за „бунт" і зухвальство. Счинився вереск.

„Sie verschoss... Affenteologe!" кричав увесь посинілий зі злости „ich werde schon Ihnen die Keckheit vertreiben!"

(„Ви за..... малпячий богослове! Я вже вам вашу зухвалість віджену").

Казав його з місця забрати до чищення лятрин і продовжив йому на тиждень час роботи до пів до девятої у вечорі. Одночасно переніс його з клуні до ганґарів. Але вже тепер за тим, щоби попасти до ганґарів, всі побивалися. Там серед маси селянства можна було заховатися перед злю-

чими очима дошкульного вояцтва. Ще, щоби приподобатися полковникові, вояки по дорозі до лятрин, сильно його побили.

Тогож дня стали ще й копати рів на свіжу лятрину. Очевидно взяли до цеї роботи самих інтеліґентів. Селяни, що без уваги на побої, вешталися як нетлі по цілому таборі, з голосним вдоволенням цьому приглядалися.

Було в ганґарах й кількох жидів (деб їх не було). Вони були в найкращих взаєминах з вояками; а знаючи по німецьки, про все їх інформували. Їх боялися.

Говорив Б., що сам чув, як один з них нацьковував цілий гурток селян проти священиків: „Добре їм так“ говорив. „Через них вся біда. Якби не вони і вас би тут нині не було“. Крадіжи не переводилися, особливо щезав хліб. І злодіїв не було!

Серед таких злиднів таборово-вязничного життя все частіше находили на мене хвилини тяжкої задуми. — Що діється там, у нашій Галичині, під московською кормигою?.. Чи наші близькі уявляють собі наше життя тут, у цьому пеклі знущань і наруги?.. Думалося мені про якийсь великанський фільмовий проєктор, яким можна би схопити й увіковічнити на фільмовій стяжці життя хочби тільки одного, однісінького дня, і ось на пр. нинішнього, в свято Рождества Богородиці. Схопити хоча б фраґмент з життя тих, що в клуні караються. І в уяві мигнула низка образків: Двацятьох — при помпі. На переміну — що години по шість. З кожної шістки знову на переміну по десять мінут, два в будці крутять розгінне колесо і, стікаючи потом, важко соплять. Гинуть зі спраги. Дальші чотири, за той час під будкою, витирають чорними хустинками брудний піт з чола і грудей і холодяться на повітрю. Набирають сил. Д-ра К. заливає кров. Його випроваджують. Наша пятка продовж чотирьох годин з черги — теж мокріська з перепріння й утоми — повзає по до-

лівці, руками випрятує кухню, кантину та майдан перед клунею і ганґарами.

Вісьмох, безупинно ціліську днину, носять до ганґарів, кухонь, кантини і лазаретів — шафлями воду. Зразу носили шафлі за вуха, але руки дуже пухли і шкіра на них тріскала. Лікар (аж лікар!) позволив тоді закладати у вуха дрючок і так їх на дрючку носити. Це лекше. „Вуглярі" (суддя Т. і трьох студентів) обмурані і чорні, ціліську днину скидають з возів вугілля. Інших шістьох, розвозять те вугілля тачками. Старший Тк. і пятьох священиків ріжуть і колять дрова.

Чотирьох священиків помагає пилами і сокирами при будові бараку. Між ними вигадливий о. Д., котрий своїми сміховинками розвеселює мрячних німецьких майстрів.

Аптикар К. з Я. і чотирьох студентів-фільософів (інших жовнір не хотів, лише безумовно „фільософів") чистять ціліський день лятрину; з полудня придали їм до цеї роботи ще побитого богослова В.

Два православні священики з Буковини визбирують по дорозі руками сміття й кінський гній до тачок та вивозять до ями. Але до тачок все зносять руками.

Поважний і старший панотець стоїть обіч і молиться з молитвослову. Не бачить тачки зі сміттям, яка повз нього переїздить. Поступився, завадив і впав. Тачка вивалилася, сміття висипалося. Вереск і приклад у роботі. Оба руками визбирують висипане сміття і випрятують до чиста. Скінчили. Тоді вартовий приказує священикові з молитвенником сідати в тачку, на сміттю. Два інші тачку пхають. Привезли до ями, глибокої на 3 метри. Вартовий кріс з плечей, не дає вилізти з тачки священикові з молитвенником. Верещить: „Alles Dreck ausschütten!" (висипати увесь гній!) „Zusammen mit dem schwarzen Gauner!" (Разом з тим чорним драбом!) І висипують — мусять, — до ями сміття, разом зі священиком.

Нещасливець не всилі сам відти викарабкатися і його витягають, цілого обмураного. Довкола регіт. Чотири інтеліґенти в чорних, мокрих сорочках, зігнуті в каблук, зносять з вантажних возів риж і крупи до кухонь. Подальше — копають ями на бараболі. Одна пятка в заялозених нафтою одягах, обслуговує усі лямпи, чистить, протирає, наливає...

В кухнях миють столи, лавки... В пральні пані, окружені гуртом розбещених вояків, серед сороміцьких насмішок і дотепів, перуть жовнярські підштанці та онучі.

Правобіч клуні, старі сивоволосі добродії куняють на землі, прикривши голе тіло якимись свитками; одні з них мнуть у руках (перуть) сірочорні сорочки, інші вибивають насікомі. Пані в кутку облатують і обшивають.

В задушливих шатрах лежать покотом на землі захуджені, охлялі, живі кістяки недужих. Всі найжахливіші хвороби в суміш. Без накривал, подушок, сінників, — без опіки, без відповідних ліків. „Санітети“ витягають зпосеред них по одному мерцеві, схопивши у двох, один за одну ногу, другий за руку. Кладуть його на ноші, кличуть „поста“ і несуть. „Під сосонки“. Там копають ями на запас.

В одну з них скидають з носилок скорчене тіло мерця і засипують... як собаку. Нема дня без того засипування.

На подвірі поміж ганґарами стоять вистроєні в ряд „панове верховники“, („Zugskommandant“-и). Перед ними багровий від злости полковник верещить зі всеї сили, — прикази видає...

Скрізь поміж те все муравлище вештаються цілі десятки обідраних до краю селян. Вони нещасні гнуться в чотири погибелі і — хоч їх всюди штовхають, жебрають хліба... Постійно голодні. В кутку біля ганґарів куняють на голій землі дві якісь скорчені людські постаті. Це — „шпанґи“, за крадіж.

Ніде ні дрібки сміху, ні пісні. Лише глухий, німий шум, що неначе батіг висить над цілим табором, перемішується з короткими, їдкими вигуками: „Rasch“ — „geschwind“ — „vorwärts“ — „halt“ — „weiter“ — „noch einmal“ — „fort“ — „zurück“ — „marsch“ і такі визивання, як: „Hunde“ — „Schweine“ — „Bestien“ — „Kanaillen“ — „Schurken“ — „Schufte“ — „Gauner“ — „Spione“ — „Verräter“. Це ті плюгавства, які можна повторити. Бо інших — годі.

І те все знає, чує, на те все дивиться з насолодою культурний народ... І фотографує!

Ех! Коби можна було те все, за один тільки день, схопити і закріпити на якійсь величезній фільмовій стяжці, а опісля висвітлити на тих всіх гуманітарних, женевських чи яких там інших міжнародніх конференціях та зїздах, щоби бачили ті панове, яку вартість та послух мають їхні гасла людяности та вирозуміння! Тут — у Талергофі!

І подумати! Те все робиться в культурному XX столітті, без найменшої потреби, без ніякого хісна, без ніякої цілі, щоби тільки заспокоїти низькі, пекольні інстинкти пімсти за власну нездарність! Пімсти на безборонних. Сором!

Ах, коби то можна, щоби Ви, дорогий Володимире Григоровичу, бачили тую фільму, або, щоби через якусь телевізійну люпу Ви бодай на мент глипнули сюди та побачили, як я тут брудною ганчіркою перевязую пекучу рану. І неначе чую Ваш добрий голос.

„А що? Не казав я Вам, лишайтеся в нас. Вам там стократь буде гірше“... Дарма! Ваша правда! Vicisti!

Вівторок 22. вересня був холодний і дощевий. В ночі склалося так, що вартовий побив самого д-ра М., якого потреба примусила застукати до брами. І ще трьох із ним.

Він був відомою в усьому таборі людиною. Супроти його праці і самопосвяти, заломлювалася навіть злючість полковника. Д-р М. був коротко-

зорий. В ночі це вдвоє прикріше. Накрапав дощ. Тому вартові веліли їм бігти „Laufschritt". Мусіли. Але позашпортувались і попадали. Це розбісило недопечених героїв і по свому взялися бити. Счинився крик!

Але хто міг їм помогти?.. Другого дня десятник виїмково — з огляду на д-ра М. просив, щоби не зголошувати цього полковникові. Він уже сам „того драба" — покарав!

22. вересня прийшла перша радісна вістка. Писав радник Каранович, з Відня, що акція в справі звільнення всіх арештованих українців, в ході. „Будьте найліпшої думки". Ми тішилися, несказано як, вже сил не виставало, вічно писати і — вічно чекати.

Попередньої ночі привезли знову транспорт, тим разом з ряшівської вязниці. Звідки везуть вязнів, це для нас був непохибний манометер, куди натискають московські загони. Аж по Ряшів! Прислали виключно самих військових злочинців і дезертирів. Їх помістили окремо.

Тогож дня вперше від заснування нашого Талергофу, — позволив полковник на похорон якогось знатнішого мужика в супроводі священика і похоронного співу. Похорон провадив о. Крушинський.

Аптикар К. із своїми фільософами і богословами покінчили відчищування лятрини і відбирали з тої нагоди ґратуляції.

В ганґарах зловили злодія на крадіжі. Мужик крав у мужиків. Побили його немилосердно, самі селяни, так, що пішов до лазарету. Поломили йому два ребра. За те, — покищо, — десятьох дістало „шпанґи", по дві години через три дні.

Вертаючи з роботи вечором, побачив я несподівано в ганґарах на подвірі адвоката д-ра К. Рубав з іншими дрова. Ми з ним — не зважаючи на ріжниці в поглядах — дружили ще з хлопячих літ.

З Галичини заходять погані вісті. Москалі мали дійти вже аж за Ряшів. Перемишль один ще тримався. В парі з тим у старшин замітне було з трудом скриване поденервування. Вони ходили сердиті та злобні, присікаючися до нас без приводу. За те „єдінорусскі" ледви могли скрити своє вдоволення. Коли тільки трапився будь який випадок вояцького знущання, заєдно потішувалися: „Нічево ґаспада!" „Je ärger, dësto bësser!" (Чим важче, тим краще).

Перед вечором приїхав до табору військовий авдітор, — як говорили, — в справі нашого (станиславівського) транспорту. Одначе не переслухував нікого.

В четвер 24. вересня вернули з лазарету як видужанці: студент О. з Буковини і о. Б. зі Знесіння; оба вони захворіли були на тиф, запалення легких і червінку, лежали разом під одною ковдрою. Ор. не міг навеличатися людяности о. Б., якому завдячував видужання.

До давніших секатур придумали в той день ще одну нову, досить гумористичну „роботу". Трапилося, що в дощ наші вояки-ополченці обхляпалися болотом. І ось перед вечором понадтягали на себе ці захляпані плащі та викликали десятьох з нашої клуні, приказуючи, щоби їх чистили. Два плащі на одного. І то так, щоби не залишилася навіть плямочка з болота.

Спеціяльно завзялися наші вартові на суддю Т. Коли тільки котрий з них прийшов до нас за робітником, а натрапив на нього, вже бере. В першу чергу до бараболь і вугілля. Нещасний суддя захрип, ледви говорив. Та дарма. Зголошувався до лікарських оглядин, але лікар не признав. Його старий батько жив у клуні разом з нами. Його брали залюбки до дров. Проф. Г. ходив на послуги до кухні.

Оповіщено, що галицьке намісництво перенесене до Оломуца. Хто має які орудки, щоби знав

куди писати. Коли наказний отаман це оповістив, хтось позаді юрби крикнув:

„Намісництво їде поволі мабуть сюди до Талергофу!...“

Дотеп нагороджено загальним сміхом.

В ганґарах проколено 24. вересня в ранці двох селян, а то з такої нагоди. Полковник відвідував ганґари, а жиди — яких було там кількох — мабуть щоби підлеститися йому, бо іншого приводу не було, крикнули „ура!“. Люди на другому кінці величезного ганґару зле зачули. Видалося їм, що кричать: „горить!“ Зчинився перенолох і суматоха. Вартовий спинював тікаючих й верещав: „zurück!“ („назад!“), а коли це не мало успіху й люди напирали ще більше до виходу, перших, з краю двох проколов... Все це через жидівську осоружну підлизливість! Цікаве, що вони конопадяться, вештаються всюди, ґоргують і перепродують всілякий крам, а то й одіж і ніхто їх за те не картає. З вартовими знюхалися і певні себе. Їх минають і бояться, як провокаторів та доносників.

На площі перед новими бараками копали великі ями на бараболі. Між іншими і суддя Т.

В нас була на цю тему говірка. „Ладяться на зиму“ сказав один з них. На те другий, теж з „росіян“: „Хіба що для себе! Ми в зимі вже їстимемо русскі картошки“.

По нашим приблизним обрахункам, у талергофському таборі було під кінець вересня до 5000 інтернованих.

Безглузду, але питому для настроїв погологоску, пустили вояки, що конвоювали сюди останній ряшівський транспорт. Побачивши здалека православного священика о. Т. дебелого, грудистого чоловіка, високого росту, з повною бородою, „догадалися“, що це... Митрополит Шептицький!

Ця безглузда чутка питома настільки, що свідчила наглядно про горячкове напруження нер-

вів і цілковиту безкритичність, коли навіть лікар німець дався нею збити з пантелику і допитувався, чи то — правда?

Радісною несподіванкою була для нас чергова листівка з Відня, тим разом писана послом Дністрянським. Повідомлював нас, що акція „Українського Посольського Клюбу“ за негайне звільнення невинно інтернованих українців поступає вперід і є повна надія, що матиме успіх. Ясне, що заки ця листівка дійшла до рук адресата, наші „русскіе“ в клуні вже знали про її зміст. І кепкували: „Борше вони всі сюди приїдуть“...

Мені теж принесла почта картку від свояків. Запитували, що діеться зі мною, чому нічого не пишу... Я — не пишу?! Я чейже висилав письма на всі сторони. Як не що день, то що другий. Ось які тут діялися „митарства“ з почтою.

Дня 25. вересня перевели всіх жінок „з приналежностями“ до першого викінченого нового бараку.

На їх місце прийшли свіжі „льокатори“. З ганґарів і шатер. Те переселення і я вихіснував і серед загальної метушні перенісся під задню поперечну стіну в клуні, бо досі лежав я в найгіршому місці, між двома брамами на безупинному протязі. Також поталанило мені добути при тій нагоді свіжої соломи. Учинний о. Др. (з Буковини) визичив мені зі своєї ґардероби одну пару білля; а мав два накривала, тож позичив мені також, до часу, заки мій прийде, коцика. Будь йому за те шана і дяка.

Наслідком тих подій я опинився нагло в неймовірно змінених умовинах. Подужав трохи, перенісся на ліпше леговище, надягнув по 8 тижнях свіже білля, перевив рану чистою шматинкою, яку мені дала пані М., ляг у свіжу солому і — накрився коциком!..

„Mein Liebchen, was willst du noch mehr?“ Лише воші заєдно дошкулювали. І нищили ми те плюгавство всілякими способами і кінця йому не було.

Перед вечором тогож дня привели до нас знову з залізниці транспорт „політичних“, тим разом з Горлиць. Між ними був священик о. Городецький. Через цілу дорогу мали німецький конвій, який, як казали, немилосердно над ними знущався. Один з транспортованих кидався під поїзд. Священик Г., котрого теж мучили і над яким збиткувалися цілу дорогу, десь уже перед Грацом не витерпів і з досади мав кинути якесь згірдне слово „Deutsche Schuften“ чи „Banditen“. Годі знати, як то було.

За те його закували в заліза і так скатували, що від притомности відходив. Збитого на всьому тілі, закованого нічим найдикішого горлоріза, привели його до Талєргофу. Тут поставили між двома вартовими під стіною біля клуні і тут, без їди, стояв він як під коном наруги, ціліську добу. За той час лаяли його найпоганішими словами хто тільки захотів. А полковник грозив: „Morgen kommen Sie verruchter Gauner dort'n vor den Kugelfang!“ (Завтра, окаянний лотре, підете там під кулі).

Нещасна жертва дикунства, о. Г. стояв серед граду такої нечуваної лайки, непритомний, напів збожеволілий.

А коли настала ніч і браму замкнули, зібралися самі „свої“ в середущому відділі — там не було ні одного „мазепинця“ — і серед загальної тишини відчитував о. М. півголосом часописи. Якщо він в захопленні піднімав трохи голос, зараз його впамятували, що за стінкою — „мазепінци“. А „мазепінци“ за тоненькою стінкою з дощок, не спали і — серед нічної тиші все найдокладніше чули.

Була це щира, — „між своїми“ — задушевна радість з перемоги „русского оружжя“ — „разгрому коварной Австріи“ і — „істребленія мазепинства“. (Оці звороти — я дослівно записав).

Прийшов день 26. вересня, а з ним переломова для нас всіх несподіванка. Того дня, як звичайно, коли отворено клуню, дижурні „шістка“ і „пятка“

до робіт, — вже стояли готові біля брами, вичікуючи, коли впаде гасло: „Sechse heraus!“

Але ніхто не кликав. Вже й шеста минула; самі дижурні стали непокоїтися. Та яке несамовите здивування охопило нас усіх, коли хтось зауважив крізь двері, що в будці помпують воду селяни. Ми збентежені не знали, чим це пояснити.

Наші „дижурні“ вешталися проте біля брами і — дальше чекали на своє „heraus!“. Але минала година за годиною і ніхто не кликав. При помпі все ще чергувалися самі селяни. Згодом декотрі зпосеред нас зразу лячно, відтак сміливіше, повиходили на майдан. Ніхто їх не спинював. Вартовий ніби то не бачив. Всюди, де не глянеш, при роботах — мужики!

Таке напруження і вичікування „чогось нового“ трівало до полудня. Вияснилося щойно тоді, коли наш „Zimmerkommandant“ М. вернувся з „рапорту“. Він сповістив, що від цього дня полковник змінив порядок. До нас належить виключно обслуження власного бараку та збереження в ньому чистоти і порядку. Маємо самі собі приносити хліб, харчі, воду, випрятувати свій барак. Від інших робіт — ми звільнені! Можна собі уявити, яка радість запанувала серед нас. Пізніше ми довідалися, що все це сталося на приказ міністерства і „А. О. К.“ (Начальної Команди Армії), на припоручення двірської канцелярії. Все те спричинила інтервенція Українського Посольського Клюбу, а зокрема посол Василько, своїми особистими впливами.

Всеж таки психоза насильства і терору була ще настільки сильна, — без уваги на офіційне оповіщення — що всі ходили вилякані і непевні до вечору.

Мені зокрема теж приніс М. добру вістку, а саме, що привезено з Грацу замовлені мною річи та, що є для мене переказ грошевий на двацять корон. За багато зворушень нараз! Гроші прислав мені товариш і друг Ч. з Нового Санча.

Добряга! Я свято вірив, знаючи його відносини, що він собі від рота відняв тоді тих 20 корон, а мені післав. Також річами я чимало втішився. Як дитина новим бавильцем. А ще тепер, коли мав за що купити собі куферочок, бо без нього шкода було щонебудь мати. Крали. Одначе на тому ще не кінчилися радісні зворушення того дня.

Зполудня приїхав з Ґрацу капітан — авдітор. Новий, не той давніший. Це буковинець і розумів по українськи. Годі передати настрої, які заволоділи душею, коли до клуні прийшов наказний отаман о. К. і голосно покликав о. Майковського Олександра з Княждвора, суддю Ткачука Олексу зі Станиславова і мене, — до переслухання перед прокуратора. В клуні заметушилося, як в муравлищі, коли в нього встромлять патик. Викликали нас трьох! Чому не більше? Про що він питатиме?...

Ми йшли туди, тремтючи зі зворушення й неспокою. Авдітор допитував кожного з нас окремо. Про місце, час, причини й обставини арештувань. Ми подали все по правді.

Зажадав, щоби ми подали назвища чільніших українських діячів, які моглиб засвідчити правдивість наших зізнань і політичних переконань. Ми всі три покликалися на свідоцтво цілого Українського Посольського Клюбу у Відні; а о. М. і я зокрема зважили засвідчитися авторитетом Й. Е. Митрополита Шептицького. У відповідь на це почули ми від нього потрясаючу вістку: „Excellenz Metropolit Graf Scheptyckyj wurde von den Russen nach Sibirien verschleppt". (Ексцеленцію Митрополита Ґрафа Шептицького москалі запроторили у Сибір).

Авдітор говорив по німецьки, але до нього можна було звертатись по українськи. Був для нас уважливий. Сказав, що його завданням буде, відділити кукіль від пшениці і заподіяну невинним кривду направити. Та що найважніше, — від чого ми зразу аж стенулися заскочені, — припоручив

мені авторитетно, зладити спис усіх відомих мені, інтернованих у Талєргофі українців і подати назвища мужів довіря, на яких хто покликується і цей спис предложити військовому судові в Ґрацу. З тим відїхав.

Такий багатий у враження був той день. Чудним, ніжним, всміхненим видавалося нам — вертаючим з того переслухання, — западаюче на талєргофському небосхилі осінне сонце!

У його сяйві всміхнулася до нас воля! Ми почували себе, в цю одну мить, щасливими!

І щож воно, — щастя?... Наперед треба великого нещастя, великого горя, щоб опісля чоловік відчув і зрозумів, що це таке щастя.

Боже Милосердя!

При нашому переслуханні був приявний весь час наказний комендант о. К. З бесіди авдітора і його зворотів до о. К. ми набрали переконання, що він мав о. К. за українця. Такої думки був і полковник. Авдітор переслухував нас осторонь на вільному місці. Крім нас і о. К. — нікого при тім не було, та заки ми вернулися до клуні, там уже гуло. Всі вже знали про зміст нашого переслухання і припоручення авдітора і вістка перелетіла лискавкою далі, до шатер і ганґарів. Відти негайно прийшли питатися. В цілому таборі про ніщо інше й не говорили, як про наше „виїмкове“ переслухання і про „конскрипцію“ українців. — Вояки вже взагалі не показувалися у нас, нікого не побили і не вилаяли! Ті самі вояки, що ще вчора знущалися над ким попало, нині йшли зовсім байдужо. Їх мабуть також нинішній день змінив. У вечорі клуня довго ще не спала. Шуміло й гуділо, як в улику. Всі пояснювали на свій лад цю дивоглядну для них „конскрипцію мазепинців“. Не раділи новому авдіторові. — „Українофіл“! — Тієї ночі я не міг заснути з радости. Маячилася в уяві воля... І спав уперше, — під своїм „власним“ коциком. Лише — вощі... пощади не знали.

Прийшла неділя 27. вересня, свято Воздвиже-

нія Чесного Хреста. День був пречудний. Далекі верхи гір мерехтіли в сонці білиною. Вранці в клуні був молебен; одначе читаний, без співу. Брама відперта, вихід на майдан не заборонений. До робіт не беруть. Душа леліяла, розливалася, розтаювала у палкій молитві до Небесного Творця і Небесної Цариці. Щоби могти, щоби навчитися так молитися, варто терпіти...

Перед полуднем появився у нас д-р Анібас і казав ладитися після обіду на переносини до нового бараку. Ми йому представили, що маємо в ганґарах знайомих побратимів, свояків, товаришів і просили, щоби могли бути разом. Не вживали при тім ніякого політичного мотиву, а навіть про те не натякували. Він погодився. Ми в цю мить порозумілися з нашими в ганґарах і вони, після обіду, з клунками, прийшли до нашої клуні. Переносини розпочалися в другій годині та тревали до вечора. Віддано нам для користування пять нових бараків — до вечора всі були залюднені! Натомісць залишена нами клуня, після випрятання, дістала нових мешкальників і мешкальниць з ганґарів, теж по вподобі і волі лікаря. На перший погляд по темній і затухлій клуні, такий новий барак з вікнами, робив веселе привітне враження. Одначе так було лише на перший погляд. І тут, як довгий барак, не було ні одного стола, стільчика, лавки, ані підлоги.

Ціла ріжниця між старим і новим нашим приміщенням була хіба така, що тут були великі, ясні вікна і через крівлю не лялося на голову. Посередині на двох кінцях стояли дві великі залізні печі.

Українці, як все, дещо припізнилися. Заки стягнулися, вже кращі „положення" були захоплені „русскими". Нам прийшлось вдоволитися закутиною між брамами, при чому наші леговища йшли таким порядком: Мороз, Гнідий, Майковський, Банд, Гонтарський, Маковський, Ткачук син, Ткачук батько, о. Савойка з синами, Зубрицький; напроти у середньому положенні: Паращук,

Величко, Кашубинський, Білоруський, Кобринський, подальше дещо: д-р Конюшецький, Метеллі, о. Савчин і ще інші. Таким робом зібралася тут мала українська „оаза", окружена лавою „русских", бо-ж у трьох сотках люда наша жмінка губилася. Ми були далекі від будьякої боєвої концентрації наших сил. Інстинкт самозбереження і потреба взаїмних розваг чи порад звела нас разом. Зрештою, ми надіялися, що довше ніж тиждень, два тут місця забирати не будемо. Інше діло, що в тих надіях ми дещо завелися.

В понеділок 28. вересня започаткували ми в новому бараці нове життя — дарма — великою авантурою!

„Русская" братія, дбайлива про свою позицію, порозумілася між собою тихцем і назначила „провідником" (бараку) — „Zimmerkommadant"-ом нотаря Т., людину в суті речі дуже солідну і чесну. Проти того енергійного добродія не мав ніхто з нас ніяких замітів, як зрештою проти особи будького іншого на цьому становищі. Особливо ми не готовилися тут вікувати і ніхто з нас не завидував чести вистоювання, витягнувшися струнко, цілими годинами перед розлюченим полковником, слухаючи його криків і зневаг, а ще менше чести — бути його заушником, чи підлесником. Вражало нас хіба те одно, що вони у своїй самопевности не вважали за доцільне покликати всіх із бараку, отже і нас на нараду над тою справою. Але ніякого заколоту з того приводу робити ми не гадали.

Одначе, без нашої акції, сталося інакше. Мабуть, що була в тому рука авдітора. Наказний отаман о. К. прийшов і оповістив ляпідарно, що „Zimmerkommandant"-ом у нашому бараці назначив полковник Михайла Паращука. Розперезалася буча!

Само вже назвище „Паращук" — счинило серед „русскої братії" справжню оргію скаженілости, хоч сам П. і в думці не мав простягати руку

по цей „уряд". І коби не той нестримний вилив злоби над особою Паращука, не та гидка лайка, то ні він, ні хто інший з нас — бо-ж про те говорилося, — не був би тієї „почести" приняв, хочби тому, щоби не ввійти в неминучі, понижуючі конфлікти.

Одначе інакше діло було тепер, коли впало гасло: „Не хочемо мазепінця! Вон з Паращуком!" Тепер було вже нашим обовязком — вистояти!

Тимчасом рев „русскіх" не вгавав. „Атци" С. К. і М. верещали, як навіжені: „Далой Україна! На гак!"

У нас на те відгукнулися: „Замовчіть, московські наймити!" Тоді згадані „батюшки" серед цілого хору подібних вигуків стали верещати: „Стуліть свої мазепинські писки, бо вам спухнуть"... і т. і.

Важко те згадувати, але дарма! Годі не боліти з дива, що може бути на світі у людей така скажена ненависть до власного народу. О. Г. крикнув до них з іронією: „Падлюки!" „Помагайте матір катувати та з неї полатану свитину здіймати"...

Дальший хід тої сумної події відбувався в такому пекольному вереску, що годі було розібрати хоч слово; чинна розправа видавалася неминучою. Одначе найшлися розважливіші, що до цеї крайности не допустили.

На дальші їхні вигуки й обиди ніхто з нас не відзивався. Та як стій порадилися коротко між собою і вирішили однодушно зголоситися завтра до полковника при рапорті і просити його перемістити українців до окремого бараку, щоби охоронити себе надалі від подібних обид і напастей. „Русскі" очевидно про те дізналися, бо ми не робили з нашого вирішення тайни, щоби не казали, що це — доносництво. Розважніші з них скартали братію. Очуняли — не в суті, а в тактиці. Мабуть нагадали собі, що — „пока что" — вони ще — в Талєргофі...

Розпочалися переговори. Ми вдоволилися устною, прилюдною заявою, зложеною о. Фили-

повським — людиною тактовною і шановною, — що „в імени своїх товаришів перепрошують нас за обиду і виявляють жаль, що тамті так висловилися".

Ми не хотіли стягати на себе ні тіни закиду якогось посереднього чи безпосереднього доносництва.

Так розпочалося нове життя в новому бараці. Я негайно взявся за списування українців; початки вже мав. Були мені при тій праці помічні всі товариші нашої недолі, найбільше студенти. Вони нишпорили по всьому таборі, збираючи картки. Було рішено, що кожний сам на карточці має виписати свої особисті дані, подати час і причини арештування та покликатися на мужів довіря. Зараз першого дня виявилися труднощі порозуміння з інтернованими в ганґарах, бо вартові не хотіли конвоювати, а поза дротяну огорожу без конвою не вільно було віддалюватися. Рад-нерад, мусів я йти до полковника і просити перепустки до ганґарів. Не мав охоти, те слідно було з його поведінки, одначе подумав — і дав. З тою карткою вільно було мені щодня до полудня довільно ходити до ганґарів, клуні і шатер. Зачалася гаряча праця.

До „чорних" робіт, як передше, вже не брали. Оставалося нам тепер тільки ношення їди та води. Давніше, коли всі під баґнетами і нагаями гарували як робочі воли від ранку до ночі, не було спротивів. Тепер по хліб, воду та їду — не було кому йти. Кожний відмовлявся. Всеж то вигідніше їсти, коли інший принесе, ніж нести самому, бо й тепер у кухні не обходилося без крику, а то й стусанів. Анархістична „свобода" одиниці брала верх над конечною дисципліною загалу. Так було всюди, по всім баракам; зокрема в нашому виявилася ця опозиція „русских" зараз першого дня, у пасивному спротиві супроти особи П. Без примусу, без загроз ніщо не йшло, ніщо не вдавалося.

Чималу авантуру в першому, „семейному" ба-

раці викликало того-ж дня лікарське розпорядження купілі для всіх жінок. Деякі пані заявили, що не підуть, і відмовили рішучо послуху вартовим, які по них прийшли. Счинилася буча, яка довела аж до чинної тяганини з вояками. Вмішалися в телицарі-мущини в обороні жінок. Кінець-кінцем доведено до того, що вартові побили паню К. і д-ра М. та загрозили рапортом. Одначе більша частина таки підчинилася силі й до купелі пішла.

У вівторок 29. вересня приніс наш „Zimmerkommandant" П. вістку, що приїхав до Талергофу один з кол. конвоєнтів нашого (станиславівського) транспорту, тепер уже підхорунжий („Kadettstellvertreter") Рубін і привіз документи, річі та гроші, які залишилися у свій час у Станиславові. Мене ця вістка врадувала; головно через гроші і військові документи. Всі інтересовані мали зголошуватися в канцелярії. Пішов і я туди. Декотрим — небагатьом — повіддавали; як не все, так бодай частину з того, що забрали. Моїх грошей та річей не найшлося. „Пропали". Та протоколи, списані тоді зі мною, найшлися!

Я бажав їх бачити і прочитати. Рубін обіцяв мені показати, одначе не встиг. Не було одної хвилини вільної від прияви старшин, що все перевірювали, перераховували, записували і видавали. Мої папери та ще кількох інших відіслано ще того самого дня до військового суду в Градцу. Те мене дещо непокоїло. Бог зна, що в них понаписували...

Тимчасом я переводив дальше свою конскрипцію. Наші „русскіе" ставилися до неї очевидно скептично та глумливо, пускали між „своїх лемків" поголоски, що військовість так тільки задурює „українчиків", щоби сиділи тихо.

В середу 30. вересня зарядив лікар знову деякі переміщування в бараках. Під прикидкою жінок, які всі разом мали бути поміщені в одному бараці, — проти чого їх більшина сама протестувала, — хотіли нас мабуть з другого бараку по-

збутися. Либонь через те, що тут був — „штаб“, котрому приява „мазепінців“ була небажана.

У нас гадки поділилися. Були такі, що годилися, аби всі були з собою разом. „Їм буде ліпше без нас, — нам без них“. Одначе більшість наших вирішила бути послідовною, бо тут йшло як не виключно, то головно про особу П.

Лікар шукав компромісів. „Was liegt Ihnen dran? Sie kommen alle insgesammt in welche Baracke Sie wünschen“. (Чому побиваєтеся? Підете всі разом до любого бараку, який собі виберете).

Наші на це не пристали. Нехай вони йдуть, — сказали. — Ми підемо, як буде приказ.

Знать, лікар робив це на власну руку, „залюбки“ декотрим з пань, які його про те просили, бо — уступив.

В нашій справі був знову помітний поступ на пядь вперед. Полковник викликав мене до рапорту, і хоч я мав у голові всякі здогади, як ішов до нього, таки на властивий, як звичайно, не попав. Перш за все, я ще його таким не бачив. Говорив зі мною зовсім спокійно, людяно, не по жовнірськи. Передав мені карточку від посла Володимира Бачинського, писану до таборової команди, щоби мені позволили занятися списуванням інтернованих українців, а окрему до мене, того самого змісту. Отже полковник дав мені на те ґенеральний призвіл і додав: „Nur schauen Sie, nur solche aufnehmen, welche Ihnen als Ukrainer bekannt sind“. (Та вважайте, щоби у список попали лише такі, котрі відомі вам як українці).

Я йому вияснив техніку списувань. Трудно одному чи кільком із нас знати всіх. Та кожний має подати на свідоцтво чільних мужів довіря.

Крім того полковник сповістив мене, що з днем 1. жовтня заряджена зміна харчів на ліпші і буде отворена кантина до вжитку інтернованих без усяких окремих перепусток.

Були це просто революційні осяги в нашому дотеперішньому животінні. Коли я про них спо-

вістив у бараці, принято цю вістку з випинкуватою байдужістю. Це-ж було проти принципу — „je ärger, desto besser". Моя конскрипційна робота йшла поспішно вперед. Помагав мені суддя Т. До нас приходили й зголошувалися цілі процесії селян. Наївні й щирі, тому й гумористичні були часами їх вислови.

„Чого вам треба, ґаздо?"

„Я прийшов записатися до українців" — була стереотипна відповідь.

„А чим-же ви є?"

„Та руснаком; але — українцем".

Перший виказ, складений з більш відомих українських інтеліґентів, деяких міщан та селян, був до вечора готовий. Щоби не спинювати акції, я рішив цей частинний виказ вручити полковникові, бо туди йшла дорога до суду, а копію окремо післати до Відня Посольському Клюбові. До цього першого частинного виказу ввійшли слідуючі імена:

1. Балицький Олекса, студент фільософії, з Бортник, пов. Товмач, — ар. 4/8; 2. Банд Василь, абсольвент прав, з Тисьмениці, п. Товмач, — ар. 4/8; 3. Баньківський Микола, капельмайстер з Касперовець, п. Заліщики, — ар. 7/8; 4. Бариш Ілько, господар з Ляховець, п. Богородчани, ар. 2/8; 5. Білинський Евген зі Збаража, ар. 11/8; 6. о. Бурмич Микола, парох Папоритна, п. Добромиль; 7. Валіґура Теофіль, ар. 9/9; 8. Вань Лев, укінч. богослов з Лежайська, ар. 16/9; 9. о. Ваньо Омелян, парох Заланова, п. Золочів; 10. Вислоцький Омелян, залізн. асистент з Чорткова, ар. 17/8; 11. Величко Ксенофонт, коопер. урядовець з Рави Руської; 12. о. Гнідий Омелян, правосл. парох з Луки на Буковині; 13. Ґораєцький Теодор, богослов зі Львова, ар. 10/8; 14. Граничка Семен, студент прав, ар. 8/8; 15. о. Гуменюк Роман, парох Мігови, п. Добромиль; 16. о. Гумецький Юліян (молодший), парох Гійська п. Добромиль; 17. Гунька Матвій, господар з Токів, п. Підволочиська, ар. 17/8; 18.

Гусак Степан, листонош з Нового Міста; 19. Двожак Михайло, учитель з Лещави, п. Ліська, ар. 9/9; 20. Ділай Антін, з Городка коло Львова; 21. Ділай Анна, мати Антона, ар. 2/9; 22. Древко Гриць, міщанин з Нового Міста; 23. Дмитрів Гриць, ґімназ. ученик з Рогатина; 24. Дзєдзінський Маркил, з Дрогобича; 25. о. Загаєвич Василь, парох Вовчуг, п. Городок Ягайлонський; 26. Зубрицький Володимир, ґімназ. професор з Перемишля, ар. в Берегах 8/9; 27. Жарський Францішок, урядовець зі Львова, ар. 24/8; 28. Іваськевич Степан, податк. урядовець з Перемишля, ар. 8/8; 29. Качоровський Михайло, господар з Ілихович, ар. 13/8; 30 Кашубинський Василь, студент медицини, ар. в Перемишлі 6/9; 31. Кишакевичева Емілія з Лежайська, арештована два рази 24/8 і 16/9; 32. Кобринський Богдан, студент зі Львова; 33. о. Колтунюк Мирон, сотрудник в Люблинці Новім; 34. Колтунюк Мирослав, ґімназ. учень, брат о. Мирона, ар. 13/9; 35. д-р Конюшецький Михайло, адвокат з Глинян, п. Перемишляни, ар. 24/8; 36. Коростіль Теодор, ґімназ. учень з Перемишля, ар. 1/9; 37. о. Костик Іван, парох Нового Села, і його син 38. Костик Мирослав, богослов, ар. 13/9; 39. Костик Омелян, син Івана, учень, ар. 13/9; 40. Коцюмбас Василь, міщанин з Бібрки коло Львова, ар. 22/8; 41. Кревешка Василь, дяк з Нового Міста, ар. 16/8; 42. Кригич Максим, ук. студент ветеринарії і його сестра 43. Кригич Пелягія, арештовані в Хшанові; 44. Кушніревич Володимир, з Делятина, ар. 18/8; 45. Левинський Гринь з Надвірної, ар. 6/8; 46. Лешеґа Ізидор, ґімназ. учень з Перемишля, ар. 13/8; 47. о. Логінський Іван, парох Крупця ад Нароль, пов. Чесанів, ар. 13/9; 48. о. Макар Степан, парох Нового Міста; 49. д-р Маковський Василь, кандидат нот. і директор „Праці“ з Бучача, ар. 8/8; 50. о. Майковський Олександер, парох Княждвора, п. Печеніжин, ар. 4/8; 51. о. Майковський Денис, парох Глубічка Великого, п. Тернопіль; 52. Масяк Зиновія, почтова урядничка з Незнаєви, ар. 17/9;

53. Мельничук Пазя, семинаристка з Черновець; 54. о. Метеля Северин, парох Люблинця, п. Чесанів, ар. 14/9; 55. Метеля Осип син Северина, ар. 14/9; 56. Метеля Северин син Северина, ар. 14/9; 57. Мороз Василь, студент фільософії з Крещатика на Буковині; 58. Наконечний Григорій, господар в Волиці Баришевої, ар. 18/8; 59. о. Ніжинський Олександер, парох Городниці п. Гусятин, ар. 29/8; 60. Одинський Юрій, учитель з Завалова, п. Снятин, ар. 13/8; 61. о. Ольшанський Іван, парох Хирова, ар. 1/9; 62. Оробець Іван, ґімназ. уч. з Кіцманя, ар. в Чорткові; 63. Осташевський Стах, податк. урядовець з Яворна, п. Хшанів; 64. Осташевська Марія, його жінка, ар. 14/9; 65. Охнич Михайло, ветеринар з Хшанова, ар. 14/9; 66. Охничева Стефанія, його жінка і 67. Охничівна Олена, їх донька семилітня; 68. Островський Михайло, купець з Підбірець, ар. 30/8; 69. Паращук Михайло, скульптор, ар. в Іздебках 8/9; 70. Петлюх Іван, учитель з Мочерадів п. Мостиська, ар. 13/9; 71. Петрик Маріян, учитель з Заставної на Буковині; 72. Піранович Іван, управитель кооперативи з Тисьменици п. Товмач, ар. 29/8; 73. о. Посікира Михайло, парох Брухна п. Чесанів, ар. 14/9; 74. Романіка Василь, господар з Коморович п. Нове Місто; 75. о. Савойка Теодор парох Селиск, п. Броди, ар. 5/9; 76. Савойка Роман, його син, студ. прав ар. 5/9; 77. Савойка Любомир, його син, ґімн. учень, ар. 5/9; 78. о. Савчин Антін, парох Лівчі п. Чесанів, ар. 14/9; 79. о. Сахно Теодор, парох Лагодова п. Перемишляни, ар. 23/8; 80. Слабий Олекса, соліцитатор з Лежайська, ар. 16/9; 81. Славицький М., громадський писар зі Стиряви; 82. Сура Теофіль, емер. жандарм з Віткова Нового; 83. о. Тарчанин Михайло, пар. Цитулі, п. Ярослав; 84. Томкевич Евген з Шутроминець; 85. Ткачук Онуфрій, міщанин з Кнігинина; 86. Ткачук Олекса, суддя з Богородчан; 87. о. Турянський Михайло, парох Волощи п. Самбір; 88. Тхір Кіндрат, учитель з Незнаєвої; 89. Чудівна Евфрозина, почмайстриня з Не-

вістки ад Березів, ар. 4/9; 90. Яґоцький Іван, міщанин з Нараєва п. Бережани, ар. 22/8; 91. Юркевич Осип, абітурієн з Коломиї; 92. Юрчинський Іван з Чорткова, ар. 4/8.

Робота над дальшим списом не спинювалася. В талєргофському таборі було приміщених — крім галицьких інтеренованих, ще сімсот полонених москалів. Вони були найбільше деструктивним чинником в кожному напрямі. 30. пересня всіх їх вивезено до одного з окремих таборів для полонених. Того дня дістав я три приватні картки, з Відня і Галичини. З почтою, коли ми її діставали вже через П., було краще, бо не переходила як давніше через „другу цензуру".

Професорові Ґ. складали ми ґратуляції. Дістав сталу посаду — „кухонного помічника". Зовсім по військовому шабльону. Бувало в сотні, пан старший десятник вибирає будь-якого з рекрутів:

„Was sind Sie im Zivil?"

„Melde gehorsamst, Herr Feldwebel, Schuster!"

„Gut! Alsdann kommen Sie morgen in die Küche"...

(„Чим Ви є в цивільному?"

„Голошу слухняно — пане десятнику, — швець".

„Гаразд! Отже завтра йдете до кухні"...)

Таке було й із нашим професором Ґ.

Вночі на четвер 1. жовтня помер старий інтернований священик, самбірський декан і парох о. Кушнір. Полковник позволив відправити урочисті похорони зі співами і — спровадити з Ґрацу домовину. Дотепер усіх інтеліґентів, — як нпр. перед тижнем о. Кунанця, — хоронено в мішках. І без співів. З того приводу завязався в бараках хор, який з принагідного згодом перетворився в постійний.

Похорони о. Кушніра відбулися перед полуднем в супроводі багатьох священиків, соток народу і — „постів". Хор співав трогаюче гарно — погода була пречудна.

З тим днем також і харч в таборі покращав. Крім того отворено ще при бараках кантину з вільним доступом для кожного. Зараз першого дня товпився у ній масово народ. Ціни товарів були вивішені.

Купив і я собі шматок ковбаси і булку! — ласощі, яких не бачив від тижнів. Щож, коли грошей було обмаль!

З полекшою режіму в таборі піднеслася також придирчива самопевність „русских". І так напр. при видаванні хліба було наказано одним боком заходити, другим виходити. Розпорядок зовсім доцільний і розумний. Декотрим він не сподобався, бо віджив питомий нам опозиційний дух, противний всякій, і найдоцільнішій орґанізації. Стали заходити і виходити всуміш, куди попало. Вартові спинили перших з краю; веліли вертати й іти, куди приказано: „Ich will nicht!" спротивився п. С. „Schweigen: marsch!" — крикнув розлючений жовнір, вказуючи дорогу рукою.

„Schweigen Sie selbst!" (Ви самі мовчіть) — запиндючився С.

Жовнір зірвав з плечей кріс. Тоді „принципіяльний" опонент — послухав, але ті, що йшли вслід за ним, счинили заколот. „Pfui! — геть і т. п." Доповіджено про ці безнастанні бешкети полковникові, який викликав до себе негайно всіх без виїмку „Zimmerkommandant"-ів і досить — спокійним — як говорив Паращук — тоном скартав непослух і бешкети. „Я не буду винен — говорив, те вам виразно заявляю і те всім перекажіть, щоби опісля на мене не нарікали, що коли так далі буде і лад в такому великому зборищі не буде затриманий, то виступлю з непощадною строгістю і обмежу всі полекші!" — Все те оповістив нам опісля Паращук. „Поклонися своїй бабуні!" — крикнув хтось з другого кінця бараку. Пронісся заливний регіт: „Славно!"

Тимчасом прийшла нова вістка від посла д-ра Костя Левицького. Писав, що „акція звільнень не-

повинно арештованих українців є на найкращій дорозі".

Почалося нетерпеливе вичікування.

В пятницю 2. жовтня викликав мене полковник знову до рапорту. Велів справити письмо до посла В. Бачинського, в якому я писав, „що в таборі загалом, — голі й босі а зима за плечима, щоби Клюб, чи якийсь комітет взяв те під розвагу".

Саме той уступ казав счеркнути, мотивуючи, що всі потреби в таборі будуть заспокоєні урядом. Рівночасно припоручив зладити викази запотребувань усіх інтернованих. Я завважив, що то неабияка дрібничка: „Meinetwegen! Das liegt in Eurem Interesse. Je eher desto besser".

(„Про мене. Це в вашому власному інтересі. Чим скоріше, тим ліпше"). Мені пригадалася „русская" пароль: „Je ärger, desto besser".

Письмо до посла В. Бачинського справив я так, як полковник бажав і йому його передав. Та через нашу довірочну почту написав друге письмо, без цензури.

Професор Ґ., зворушений нашими недавними ґратуляціями, „обливав" того дня своє нове становище „кухонного асистента". Чаєм з цукром (а то ми навчилися пити чай без цукру), хлібом і ковбасою. Було нас на тому славетному підвечірку аж шістьох. Пир Люкулля!

Та нема рожі — без колючок. Саме в часі того казочного підвечірку довідався я в довірочній тайні, що деякі з наших інтернованих українців ремствували, а то й обурювалися на те, яким правом я „обібрав" себе речником українців. Не було, мовляв, над тим ніякої наради, ані виборів... Теж їх боліло! Що не було — „виборів"...

Заболіло це й мене. Мені-ж до голови не лізло себе висовувати! Казали! Казав авдітор, казав полковник, казав Клюб посольський. Внаслідку того я сів і пишу. Сліпаю при малій, темній парафіновій свічечці, аж очі вилазять.

А тут падає на мене докір — і то поза очі, від своїх — обиджених величин! Нас хіба ніщо не поправить і не навчить дисципліни; навіть найтвердша неволя.

Крім о. Кушніра було за два дні ще дальших чотири похорони. Не даром копали „під соснами" щоденно ями про запас. Гріб о. Кушніра дістав число 18.

З полудня того дня звільнено з табору інжиніра М., що був в клуні нашим „Zimmerkommandant"-ом і головою „консорції" посередництва товарів від фірми Лехнера з Грацу. Тому, що він англійський горожанин, мав бути „конфінований" у Відні.

Дні ставали тимчасом все коротші, ночі дуже холодні. Люди томилися без ніякого одягу на зиму, селянство голе й босе.

В суботу 3. жовтня — „русскіе" заснували з поміж себе окремий комітет з метою врочистого надходячого вшанування... дня іменин австрійського цісаря Франц Йосифа І...!

Це був вже трохи за грубий глум, або парадокс! Вивезені під закидом державної зради в хосен Москви, зітхаючи в глибині серця до стікаючих українською кервою лабет московської гидри, забуваючи з причини втіхи з погрому австрійських військ про всю іншу дійсність, — вони влаштовують самочинно урочистість у день ангела австрійського цісаря!

Це була ділема, якої піднятися і виконати могли хіба тільки наші галицькі „росіяни". Посередині між першими двома бараками здвигнено підвищення з дощок, на якому уставлено вівтар. Делеґати „комітету" ходили до полковника за призволом на цю імпрезу і просили на неї цілий приділений до команди табору офіцерський корпус. Як делеґати вернулися, розпустили фальшиву поголоску, що на це Богослуження за „благополучіє" імператора Фран-Йосифа прийдуть усі військові таборові старшини з полковником і увесь народ з бараків, ганґарів і шоп.

В першому бараці йшли через цілий день хоральні проби. Приходили з „комітету“ й до нас зі запитом, чи ми „українці“ візьмемо участь у „торжестві“... Ми на те були приготовані. О. Савойка відповів, що ми до „комедії“ з такої поважної нагоди, з такої поважної особи, як цісар і в такій поважній хвилині, — не приложимо руки.

Вечором того дня, на проході, була на цю та на інші з нею звязані теми довша дискусія між д-ром К., мною і о. Г. Дискусія проходила в межах культурної, академічної пересправи, хоча палкої; бо д-р К. людина вельми культурна і зрівноважена, але не хотячи, чи боячися відкрити карти — мусів воювати лукавими парадоксами. Він обстоював погляд, що можна бути рівночасно „русофілом“ і „приклонником“ Австрії. Що вислід війни тут ні при чому, що тут йде про літературно-національну, а не політичну єдність, що симпатії для Росії не виключають льояльности супроти Австрії і т. п. Ясно, що не було трудно все те збити, хоча очевидно, — безцільно.

А переконати „їх“ було зайвим трудом. Відти, з їхнього бастіону, все був і є дуже важкий поворот до правди і свободи переконань... Знаю те з власного досвіду. Я-ж сам колишній „воспитанник“ бурси „Народного Дому“ у Львові! Знаю гаразд, з досвіду на власній шкірі, як зрадливо й обережно підходили вони до такої молодої душі, яку дістали в свої виховавчі лабети, як її поволі в свій бік нагинали, — як вчили дволичности, облуди, — і тих всіх „прикмет“, що їм опісля полегчували інколи важку гру: мати одно лице для Петербурга, друге для Відня, одно для Москви і святішого Синоду, друге для Риму і святішого Отця. Працювали так довго, аж викривили душу й утворили нового „яничара“! Не забуду того, що творилося зі мною у вісімдесятих роках мин. століття. Мені було тоді кільканацять років.

В бурсі „Н. Д.“ говорено і виховувано в той час — „язичієм“. До читання давали меншим хлоп-

цям видання Качковського тощо. Старші вже образувалися на Пушкіні, Турґенєві, Толстому і т. д. Одиноким часописом, що — теоретично — був дозволений лише для старших — та якого ми всі читали, було Площанського „Слово". Старші інструктори, а часом і „цензор", вияснювали нам ріжні статті „Слова" і сатири Мончаловського „Страхопуда". Вияснювали на свій лад. І тямлю, як одного разу счинилася в бурсі велика метушня. „Цензор" та інспектори вбігли збентежені до великої салі, в якій ми, менші, всі разом перебували, і наробили репету. Казали, щоби ми мерщій видали їм усі позашкільні книжки й часописи, які ми тільки мали.

Позабирали тоді від нас усі видання Качковського, всі „Слова", „Страхопуди", всі — „Пушкіни", „Турґенєви" і т. д., а нас повчили і приказали, що як прийде „люстрація" і буде нас випитувати, чи читаємо які часописи, з окрема, чи читаємо „Слово" й „Страхопуд"-а, і чи дістаємо взагалі які російські книжочки до читання, або чи хто з нами на ці теми бесідує, то маємо рішуче відпертися і заперечити. Річ була в тому, що хтось зробив тоді донос у Раді Шкільній Краєвій, що бурса „Ставропіґійська" і „Народного Дому" у Львові є розсадниками москвофільства. Дивне, що так було; цеж було ще заздалегідь перед „новою ерою", коли москвофільство мало добрий курс. Але так було.

І справді — ледви тільки вони впоралися з „чисткою" всіх „лиць" і все небезпечне винесли та попрятали, прийшла люстраційна комісія Шкільної Ради. На нас, принайменше на мені, оставивщей день незатерте враження. Я тремтів як листочок осики, коли якийсь сивовусий добродій став з мене висотувати, чи і що я читаю крім шкільних книжок, які часописи і т. д. Я відчув, що мусів бути червоний як буряк, коли вимимрив зі себе: „нічого..."

„Ніяких більше книжок, може видання Об-

щества Качковського?“ досліджував далі люстратор, вдивляючись мені в очі.

Але з поза його плечей, ще пильніше, як хижий шуляк, вдивлювався в мене „настоятель“.

„Ніяких“, — видушив я зі себе і був близький плачу, бо не вмів ще такого явного лукавства!

„А — „Слова“, „Страхопуда“ — також ні?“

„Ні“!

Всі — добре „списалися“. Ніхто не забувся і не сказав правди!

Шукали по шуфлядах, навіть казали нам показати куферки.

Розуміється, того, чого шукали,— не найшли.

Настоятель вдоволений і усміхнений звернувся до одного з них:

„І прошу панів! Чи не є це підлий наклеп, чи може бути більша мерзенність і низота, як ця?“...

Я, — ми всі це чули.

Люстрація скінчилася „благополучно“; комісія відійшла з нічим, розуміється переконана, що цілий донос був одною злобною брехнею. А таки все це — була правда!

Опісля прийшли інструктори і „цензор“ і, заливаючись реготом, „поблагодарили“ і похвалили нас, що ми так вміло і гарно трималися. Діялося це мабуть у вересні. Бо тямлю, що в нагороду за нашу „дискрецію“ в найближчу неділю водили нас усіх на Знесіння на сливки!

Це одніський, один з тисячних епізодів того виховання молодих душ, заки їх скривили окончно і перевиховали на яничарів. Мені було тоді — повторюю — кільканацять, може дванацять або тринацять років.

Саме той епізод, дрібний, але маркантний для цілої системи, прийшов мені тоді при дискусії з д-ром К. на думку і я його переповів. Одначе д-р К. не добачував у ньому нічого злого. „Всяке виховання — говорив — мусить мати свою мету, байдуже на шляхи, якими до неї доходиться“. Пересік нашу дискусію о. М., який повернув до теми

дня. „Отже — сказав він — якщо ви дійсно є проти Австрії настроєні — бо що проти українців, то нема сумніву, — в такому разі ціла вами влаштована завтра урочистість скидається на — негідну і некультурну наругу під покришкою цісарських іменин".

„Ми проти особи Франц-Йосифа нічого не маємо" — сказав д-р К. „Імператор, ані Відень — нічого не знають про те, що ці там в Галичині роблять, як також про це, що діється тут" — горячився д-р К.

„В тому випадку правда ваша, пане докторе. Відень дійсно не знає чи не хоче знати правди про Галичину. Всеж таки поговорім конкретно: Отже в якій цілі ви цю імпрезу завтра робите?... Бо розумію, якби був примус. Але так?.. Невже надієтеся замилити Відневі очі і то тепер, коли над Австрією дах тріщить? Цеж нерозум і некультурність. Навіть у малій сімї, коли на неї спаде велике горе, ніхто з найближчих не думає про якісь паради і врочистости. Сяк чи так, які ваші там переконання і почування, це ваше діло, одначе думаю, що не час тепер на такі облудні імпрези.

Та все те було горохом об стіну! Д-р К. особисто, в багато дечому признавав слушність нашій аргументації, але вдіяти нічого не міг.

Прийшла неділя, день імянин австрійського цісаря Франца Йосифа. На будинках військової команди маяли чорно-жовті прапори. На ганґарах і бараках не було ні одного.

Це було знаменне!

В девятій годині відбулося на площі врочисте Богослуження. Його правили: старенький пралат о. Ізидор Дольницький, о. С. Метелля і о. „депутат" Сеник.

Персональний склад відправляючих був хитро і майстерськи обдуманий. „Фірму" мав давати девятьдесятьлітній о. пралат Дольницький, яким „вони" всюди афішувалися як „своїм", а який від „їх"

лукавства був такий далекий, як вони від щирости для австрійського цісаря.

А о. Метелля? Прийшли до нього — і як колись фарисеї спиталися Христа: „Учителю, як кажеш, чи маємо платити римлянам податок чи ні?“ — і запитали: „Отче! Чи ви візьмете участь у завтрішньому Богослуженні за цісаря, чи ні?“

І чекали — що скаже.

О. Метелля мусів зробити, як зробив. Відділити свою щиру участь від „їхньої лукавої“ і — участь взяти.

Головним аранжером тих імянин був о. С. При обідниці співав гарно сильний і добрий хор. Але військова влада не дала себе перехитрити. На Богослуженні були приявні лише два молодші старшини — капітан і четар, на яких припадала саме службова черга, і що знаменне: появилися в службових, а не в парадних одностроях.

Не було теж заповідженого здвигу народу. Через нудьгу і для цікавости були би може і радо всі пішли „звеличати“ цісарський день. Одначе, — „щоби не було глоти“, — полковник зарядив, що з ганґарів і кожного бараку може лише прийти делеґація з десятьох відпоручників.

Після скінченої обідниці — мабуть для повноти образу, — мав о. „депутат“ врочисте „слово“. Очевидно по німецьки, щоби розуміли ці два — службові офіцери! Ми-ж його думки й так гаразд переглянули і розуміли. Розпливався у „своїх“ і „свого“ народу почуваннях вдяки й любови для сивоволосого, горем досвідченого монарха...

Говорив багато, і — нічого!

Коли я слухав його підхлібної промови, виголошуваної ще й жалюгідною німецькою тарабарщиною, мимохіть пригадався мені виступ цього коломийського „росіянина“ в Одесі, котрий обводив неначе цирком наших гуцулів і вигукував з трибуни: „Подяремная, Прикарпатская Русь чаєт“...

А „наш“ промовець коби хоч одним словом згадав про жахливу війну в Галичині, про хижацького московського наїздника, що підступно готовився до цього нападу головно, щоби розчавити останню серцевину українського буття — то ні! Всеж таки наприкінці своєї „акробатичної“ промови о. С. забувся і вийшов з ролі, бо сказав: „Ich schliesse mit unserem „russischen“ Gruss: Слава Ісусу Христу.“ Tableau!

Хор заінтонував на закінчення австрійський гимн — дві перші зворотки по „німецьки“, третю, останню по нашому. На тому — урочистість закінчилася, хоч на ділі це був тільки початок кінця, бо серед наших загуділо!

„Якщо вони все і всюди дволичну грають комедію, нехай! В гіпокризії вони мистці!“ — вигукували. — „Якщо німці на цьому не можуть спізнатися, нехай! Гірше для них самих! Але, щоби вони серед цеї облудної комедії, яку грають перед німцями, важилися нам, — що їхню душу наскрізь знаємо, — мокрим рядном тріпнути в лице — „mit „unserem russichen“ Слава Ісусу Христу“, — цього наші не могли стерпіти. Скликали позаду за бараками нараду.

Та й „вони“ схаменулися. Зробився шум і між ними. Теж скликали нараду. Зрозуміли, що цей „russischer Grus“ був — бодай „непотрібний“. А коли ще дізналися, що в нас з того приводу нарада, що між нашими кипить, розпочали переговори, щоби, — як казали — „дурниці одного“, не розмазувати на всіх.

Переговори перетягалися; а в парі з тим міць першого обурення поволі потахала. І з огляду на час і місце й ця подія, як сотки інших — була би напевно пішла в забуття, якщоб незручний висказ — „їхнього“ парляментаря: „Не ятрім себе взаїмно — говорив він, — миж всі діти одної землі одного Народу. Ми всі — брати. Наша Вітчина і наше майбутнє не тут, а дома, в Галичині; нехай, що Галичина мала би належати навіть до Росії! На-

мятаймо про це, що нам і там прийдеться зійтися і разом жити"...

Оці слова мирового парляментаря з „їхнього" боку зрозуміли наші — зокрема молодь, — як виразну погрозу та алюзію до скорого перебрання російською владою „російської" Галичини і — до „обрахунку"...

Піднявся такий шум, що про дальші переговори не було вже й гадки. Один із наших з місця відповів „їхньому" парляментареві: „Геть з руками від нашого Народу і нашої Вітчини! Нам не страшні ніякі ваші погрози, як і те, що буде в „російській" Галичині! До того ще далеко! І не вам, московським яничарам, про те турбуватися!"

Переговори скінчилися. Наші вирішили внести до таборової команди меморіял на письмі. Над змістом і текстом меморіялу була довга й основна дискусія. Перемогла гадка виминати у меморіялі все, що мало би на собі тінь т. зв. доносництва, а триматися точно „їхнього" прилюдного вислову „russischer Gruss — Слава Ісусу Христу".

Врешті-решт виготовлено як найкоротший меморіял того змісту, що „ми українці, протестуємо проти змішування понять „russisch" і „ruthenisch" і проти вжитого на прилюдному Богослуженні звороту: „russischer Gruss — Слава Ісусу Христу". Звороту „Слава Ісусу Христу" вживають виключно галицькі українці — католики. В православній Росії того звороту не вживають. А в Галичині ніяких росіян нема, лише виключно українці".

Той меморіял за всіх українців підписали: о. Северин Метелля, о. Теодор Савойка, д-р Василь Маковський і Олександер Ткачук. Тогож ще дня передали його команді. Офіцер П., що перебрав наше письмо, переглянув його скоро і всміхаючися сказав: „Die Herren Russophilen machen sich über uns lustig" („Панове русофіли кепкують собі з нас.")

Так обійшовся день цісарських іменин у талергофському таборі в 1914 році. Решта дня мину-

ла у зрозумілому напруженні і серед невгаваючих до пізної ночі нарад.

Другого дня, в понеділок 5. жовтня, полковник покликав впорядчика імянинової врочистости о. С., до рапорту, від якого вернувся він сердитий та з питомою собі нестримністю накинувся на нас: „І щосьте зискали своїм доносом? Не тіштеся даремно: мене не повісять. Полковник велів сказати всім, що не стерпить тут ніякого „партійництва", розумієте? Він знає тут лише — арештованих"...

Молов ще всячину, а „братія" йому акомпаніювала, але на те ніхто не реаґував, щоби не доводити до безцільної сварки. Ми, що меморіял підписали, теж були приготовані, що будемо покликані до рапорту; але так не сталося. І булиб ми ніколи не дізналися правди про той „рапорт" о. С. у полковника, якби вона не виявилася сама.

А то, той самий капітан (з повною бородою, по званні професор), що був службово приявний при обідниці і цій славетній промові о. С., був свідком рапорту. Він сам, непрошений, розповів хід усієї справи, яку ще перед нашим меморіялом, негайно по відправі, обговорювали між старшинами в старшинській харчівні. Приявні при „параді" старшини повідомили полковника про все і про той „russischer Gruss".

„Die haben uns zum besten" („Вони нас мають за блазнів") — сказав полковник, коли йому все розповіли.

Офіцери подивляли нахабність і фарисейство впорядчиків свята, яку самі добре вичували. „Warum haben sie Nationalhymne deutsch gesungen? Die ist ja in alle Sprachen übersetzt. So eine Heuchelei!" („Чому вони співали народній гимн по німецьки? Чейже він перекладений на всі мови. Ось лукавство!") говорив полковник.

„In die russische Sprache ist sie bis nun zu, noch nicht übersetzt" (На російську мову він досі ще не перекладений) замітив іронічно один зі старшин

„Da sind sie gerechtfertig" (В такому разі вони виправдані) відповів з іронією полковник.

А „рапорт" — розповів капітан, так відбувся:

Полковник відізвався до о. С. менш-більш в тії слова:

„Gäbe es hier keine Verhafteten, würde ich der Sache ernstlich nachgehen, denn es gibt in Galizien durchwegs keine Russen, nur ausschlieslich — Ukrainer... Und — russenfreundliche Renegaten". (Як що би тут були не вязні, то я би до цеї справи поставився інакше, бо в Галичині нема зовсім росіян, а самі лише українці. І — прихильні росіянам — ренеґати) додав по хвилині.

На це хотів о. С. щось сказати, але полковник не допустив його до слова: „Schweigen! Sie haben nichts dreinzureden! Hier ist ein Interniertenlager für politisch verdächtige und ich werde da keine Parteimachenschaft dulden" („Мовчати! Ви не маєте тут нічого до говорення. Тут є табор для політично підозрілих і я тут не допущу до ніякого партійництва").

Колиб не капітан, ми ніколи не булиб дізналися про той „рапорт", як він відбувся.

Перед вечором ходили по бараках стежі, по 5 вояків на барак, і шукали нібито якогось револьвера. Обмацювали по кишеням, шукали в соломі, казали отвирати куферки, одначе... ніякого револьвера не найшли, — бо й не того вони шукали. Це було замітне зі способу їх шукань і півтихих розмов між собою. Чого вони шукали? — їх тайна. Якихось паперів...

Пізно у вечорі перелетіла по таборі чутка, що Румунія виповіла Австрії війну. Як бажали цієї вістки наші „русскіе", видно було по їх радістю сяючих обличчах і очах. Вони радісно шушукали, і раз по разу долітали до нас розгарячені слова: „Руминія", „руминська армія"... тощо.

І подумати, що ті люди щойно попереднього дня так врочисто виспівували „Gott erhalte, Gott beschütze, unsern Kaiser, unser Land" („Боже буди покровитель, цісарю й його краям")!

Чи треба більше?

Дивитися на те все, чути те все, — цю радість зі захитаних українських надій, — було для нас куди більшою мукою і карою, ніж всі особисті кривди, знущання і пониження. Це був український „властивий" — Талергоф!

Того дня відіслав я до Відня приватною дорогою дальший черговий спис інтернованих українців, з ось такими назвищами:

93. Балаким Дмитро, господар з Білої п. Ряшів; 94. Бардахівський Андрій, студент права з Мацькович, п. Перемишль; 94. Білоруський Володимир, учитель з Глудна, п. Березів; 96. Величковський Евген, суддя з Березова; 97. о. Войтовий Яків, парох Чорнорік, п. Коросно; 98. Гамівка Павло, богослов, з Футорів, п. Чесанів; 99. Гежецький Василь з Косова, арешт. в Коросні на втечі; 100. Глушик Антін; 101. Григорович Іван з Рудника н. С., арешт. в Коросні на втечі; 102. Дзяма Дамян, богослов, з Білої, п. Ряшів; 103. Дзяма Онуфрій, господар з Білої, п. Ряшів; 104. Дяків Валерій податк. урядовець з Розвадова; 105. Дяків Стефанія, його жінка; 106. Дяків Н. — їх син — арештовані на втечі в Коросні; 107. Дорожинський Остап, управитель школи в Серафинцях, п. Городок, ар. на втечі в Коросні; 108. Захаріясевич Олександер з Вишатич, п. Перемишль; 109. о. Жарський Іван, парох Глудна, п. Березів; 110. Жуковський Іван, власник реставрації з Нижанкович, п. Перемишль; 111. Кисілевський Микола, почтмайстер з Нагірянки; 112. Книгинецький Кость, податк. службовець із Тичина, п. Ряшів; 113. Коленський Михайло, гімназ. учень з Терла, п. Старий Самбір; 114. Кос Андрій з Коросна; 115. Ломінський Іван, начальник громади з Мриглоду, п. Бірча; 116. Мазяр Петро, богослов з Грибовець, п. Ярослав, ар. на втечі в Ряшеві; 117. Новак Микола, управитель школи в Годинях, п. Мостиська; 118. Перхач Андрій, студ. фільософії, з Мацькович, п. Перемишль; 119. Покиданець Осип, податковий службовець із Мостиск; 120. о. Прокурат Михайло, парох Жолтанець, п. Жовква, ар. на втечі в Коросні; 121. Сасович Осип, гімназ. учень із Перемишля; 122. о. Слонський Антін, парох Михалевич, п. Дрогобич, ар. на втечі в Коросні; 123. Слюсарчик Олена з Монастириськ, ар. на втечі в Коросні; 124. Слюсарчик Ольга з Розтоки, біля Косова, ар. на втечі в Коросні; 125. Стецик Данило, господар з Глудна, п. Березів; 126. о. Тустановський Кирило, парох Венглівки, п. Коросно; 127. Черкес Юрко, начальник громади з Глудна, п. Березів; 128. о. Ціховляс Василь, сотрудник з Бірчи; 129. Федоричко Іван, госп. з Лужка Долішнього, п. Дрогобич; 130. Школьник Іван, студ. права з Ляшок Дол., п. Бібрка; 131. Школьник Володимир, студент права з Ляшок Дод., п. Бібрка.

Ці „записи“ давали нам багато труду й клопоту. Годі було всіх, що зголошувалися, знати; не згадуючи вже про цілі маси селянства. І не все давалося тут на місці обслідити. Кожний мав сам власноручно — за виїмком анальфабетів селян, — на окремій карточці подати всі обставини, що торкалися його особи й арештування, та подати мужів довіря (найкраще послів), що на них покликувався. Щойно на підставі такої картки, перевіреної, наскільки то можливе на місці, складав я викази. Крім того написав я ще раз до посла В. Бачинського про наші настрої і наше жахливе положення. І також про те, що люди, — зокрема-ж селяни, — крім того літнього одягу, в якому їх арештували, дослівно нічого не мають. Вічно голодні, виснажені, жебрають і крадуть, не зважаючи на драконські кари. Через зимно і голод поширюються пошести. Зима за плечима. Вже нині гори в снігу. Ми вдячні Українському Посольському Клюбові за те, що розпочав акцію за наше звільнення, та „ради Бога вмоляємо Вас, поспішайте! — вирвіть нас відси як найскорше. Середовище, в якому ми душевно мучимося, жахливіше від фізичних мук“.

Тимчасом із радісного шуму серед галицьких „росіян“ ми міркували, що про хід війни мусять іти погані вісти. Справді, наш „Zimmerkommandant“ дізнався згодом в канцелярії, що воєнні події складаються для Австрії недобре. Говорили про захоплення Перемишля москалями та про велику побіду французів та анґлійців над німцями у Вогезах.

А наші „русскі“ раділи все більш відкрито. Під ніч 6-го жовтня, поклавшися до сну з Т., зачули ми оподалік під стіною таку півголосом ведену розмову:

„Лише памятайте, братци, до мене на Рождество приїхати“ — говорив один.

„Гадаєте, що до Рождества ми вже будемо дома?“ — сумнівався другий.

„Непременно! Росія вже має, що хотіла, цілу

Червону Русь. Як так далі піде, то русскіє на Рождество будуть в імператорском бургу в Вене свята празднувати!"

„Дуже сумніваюся"...

„А ну, — „держім парі!"... (заложімся).

Ми тільки похитали головами.

Ціліську середу 7. жовтня працювали ми з суддею Т., з молодими студентами, видаючи всякий крам, що його доставила ґрацька фірма Кастнера на наше замовлення.

Пізним вечором чекала декого з нас радісна несподіванка: В нашому бараці появився капітан (бородатий професор) і оповістив негайне звільнення з неволі оцих сімох щасливців:

1. о. Метелля Северин, парох Люблинця, 2. Метелля Степан, його син, 3. о. Колтунюк Мирон, сотрудник з Люблинця, 4. Колтунюк Мирослав, його брат, 5. о. Костек Іван, парох Нового Села, 6. Костек Мирослав і 7. Костек Омелян, — його сини.

Їхнє звільнення зарядили з Відня телеґрафічно. Капітан ще додав, що в найближчих днях надіються якої сотки дальших звільнень. Така нагла, переломова і несподівана ніким подія, — приголомшила, наче поразила весь барак. Всі без виїмку, що вже були на завлягах розтаборилися і готовилися на сон або й спали, піднялися на ноги. Пішли всякі запити, дискусії, коментарі, здогади.

Щасливі вибранці долі, — теж заскочені вичікуваною волею, — з блискучими від сльоз очима, стали цілуватися і прощатися.

Ах те прощання!... Це була хвилина, важка й для них і для нас. Ми їм завидували. Хотіли щиро радіти і тішитися їх щастям, та нам те не вдавалося.

„Чому то вони, — не ми?" мулила душу в самій глибині людська зависть.

А вони?... Начеб скривали перед нами своє щастя, аби не спричинювати нам болю; подібно, як здорова людина, коли прощається і відходить від важко недужого. Всміхаючися — лукавить, щоби не відбирати недужому останньої надії.

Відїхали зараз, ще тоїж ночі. О. Метелля приобіцяв, що по церкві, найпершим його ходом буде посольський клюб. Поучувати його, що там має сказати, було хіба зайве.

Як вони відійшли, ми ще з недовірям вслухувалися, як в нічній тишині поволі замовкали, аж затихли зовсім їхні голоси і кроки, а опісля стали розважувати, міркувати...

І — прийшли до висновку, якого бажали: що наше майбутнє звільнення, — ось ось вже за дверима. Наш сон тої ночі відлетів в розпаленій уяві за тими сімома — до Відня!

Від четверга 8. жовтня ми вже тільки чекали. Коли ранком Паращук пішов, як звичайно, до рапорту, ми не могли дочекатися його повороту! Нарешті вернувся всміхнений. Ляснув у долоні, знак, що має щось оповістити. Мало коли цей ляск викликував таку тишу і зацікавлення, як у той день. Всі думали тільки про... звільнення! „Панове, прошу о спокій!“ — гукнув Паращук. Настала повна тишина. Навкруги його стовпився увесь барак.

„Полковник— почав Паращук — велів прилюдно оповістити в усіх бараках такі прикази:

1) не вільно курити тютюну, під карою „шпанґ“, когоб не схоплено;

2) не вільно виливати на площі між бараками і попід бараки води, ані будьяких інших нечистот; винуватих каратимуть „шпанґами“;

3) не вільно з будьякою дрібницею зголошуватися до рапорту під карою перенесення до ганґарів, або арешту;

4) не вільно ходити по 7. годині вечором по дворі, під карою арешту для цілого бараку;

5) не вільно заводити з вартовими ніяких балачок, ані суперечок, під карою „шпанґ“ для одиниць, а арешту (Zimmerarrest) для цілого бараку;

6) кожний має приказові вартових повинуватися, на випадок чинного спротиву вартовий має право вжити зброї.

Стало моторошно. Була це зимна остуда для наших запальних надій на звільнення. Ці розпорядки видав полковник наслідком безнастанних колотнеч і авантюр з вартовими. Їх було найбіль-

ше в сусідньому, семейному бараці, про який ходили ріжні чутки...

Коли Паращук скінчив, гукнув хтось позаду: „Доборолась Україна до самого краю“.. Ніхто на те не відізвався.

Згодом оголошено ще приказ, щоби кожний списав виказ тих річей з білля і одежі, яких найконечніше потребує. Наші все більше нетерпеливилися пинявістю Відня в справі наших звільнень. Я порадив їм, щоби самі писали до Відня, хоч усі й без моєї ради те робили. Треба було бачити ті стирти карток, що їх щоденно носили з кожного бараку на почту, не згадуючи вже про безліч переписки, що йшла крадьки, без цензури, потайними дорогами. В усіх був один зміст, одно бажання: Воля!

При цензурі працювало двох чи трьох військових. Вони жалувалися, що не в силі подолати такій кількості листів і нарікали, що всі писані дуже нерозбірчиво. Вже кілька разів проголошувано, щоби писати читко, бо нерозбірчивих листів вони не читають, а друть. Та хто їх в тому контролював, що вони друть, а що читають...

Моє особисте життя складалося тимчасом все поганіше. Черевики, що я їх ще 2. серпня в Одесі надягнув і досі не здіймав ні разу, облетіли врешті решт самі з ніг. А тут — обіцяної віденським комітетом позички не було способу допроситися! Правда, панове комітетчики у Відні ходили мабуть обуті. Треба засідань, ухвал, комплетів, — для обутих самих трудних річей!

Був у таборі між сотками ріжних дорослих полатайків, також і фаховий швець, виділовий „Міщанського Брацтва“ з Б. — Л. Він то оглянув мої покійні черевики, та лише спочутливо похитав головою: „Ні споду, ні верху. Нема що латати“. І ось станули мені тоді в пригоді кальоші, котрі я надягнув по останках черевиків. Все те кріпко обвязав шнурками і був вдовлений як колись — найкращими лякерами.

Вартові в таборі найшли нову розривку: слідкування за курцями. Вже за два перші дні після заборони курення, записали до рапорту на площі більш як десятьох, але дали ще себе „в останнє“ переблагати. Курці скривалися, як могли.

9. жовтня прийшов із почти до мене лист, від товариша О. С. з Відня. Я думав, що він при Стрільцях. Писав, що і посли і Комітет роблять усі можливі заходи задля нашого звільнення, але... Коли йшло про звільнення, все було якесь — „але“... Лише арештували без — „але“.. З того листа я довідався дальше, що Левка Б. ранили на фронті і він є на лікуванні в Лянґенванґ, теж в Стирії. Я все ще не міг перетравити і забути, що він мене в Станиславові — вирікся! Виперся під словом чести, що мене.... ніколи в житті не бачив! За той довженький час я силкувався нераз поставитися в його тодішнє положення, виправдати його... Та дарма!

А всеж мене кортіло до нього написати. Я рішив, будь, як будь, таки написати; цікаво було мені, як він пояснить свій поступок.

Над вечором того дня приїхав до нас ще один „політичний“ транспорт з Нового Санча. Вже й не знати, котрий з черги. Говорили, що в ньому чимало українців.

Дуже болюче, якщо не осоружне вражіння в таборі робив собою один старший священик о. С. Він вештався невпинно по всьому таборі, виголошував дивовижні проповіди, виспівував ріжні пісоньки і коломийки, постійно окружений безсердечною юрбою. Робив вражіння хворого на нерви і за такого його всі мали, хоч деякі перешіптувалися, що він лише таким прикидується.

Бог його знав, але вражіння було дуже жалісне.

Мені трапилася нагода, придбати цікаву річ. За бохонець хліба купив я штудерний „інструмент“, що був наглядним доказом проворности наших людей. Якийсь дотепний сваток з Самбір-

щини придумав — щоби хоч що небудь заробити, — стати стрижем. Не мав ножиць, не мав нічогісінько, але мав голову. Отож збив навхрест дві звичайні цинові ложки до їди. Черпаки вирізав, держаки виклепав на камені і зробив з цього — ножиці. І тими жахливими ножицями — стриг в ганґарах мужиків. За таке „стриження" брав, що й як вдалося: два-три сотики, часом кусок хліба, а часом і доброго — ляпанця! Бо більше намикав волосся, як настриг, а часом то й зі шкірою дер. Аж врешті купив собі справжні ножиці і взявся за справжню фризієрську майстерню. Таких Робінзонів було в таборі багато. І ось, ті його перші ножиці з ложок, я купив за бохонець хліба.

В суботу 10. жовтня стряснула всім табором жахлива чутка, що в привезеному попереднього дня транспорті з Нового Санча трапився нічю випадок холєри! Ця чутка покищо не справдилася, але чималий був страх та збентеження. Бо всі інші — тифи, червінки, чахотки, жовтачки, дави, чухачки, трясовиці, чи як їх там ще зовуть, — на нерви вже не ділали. Ми мали щоденно три, чотири похорони. Це було нормальне число, яке нікого не дивувало. Всетаки слідно було, що на гідне приняття сподіваного гостя, яким була холєра, готовилися, бо один з викінчуваних, нових бараків, призначили були на — холєричний шпиталь! Старання до збереження чистоти в таборі прибрало на силі. На приказ лікаря встановлено в усіх бараках денні і нічні дижури. Дижурувало безупинно по двох людей що дві години. Вони були відповідальні за чистоту в бараці.

Згодом прийшло приобіцяне і довго вичікуване письмо від о. Метеллі. Прийшло приватною почтою. В ньому звідомляв о. М., що був з послами: Васильком, Олесницьким, К. Левицьким і Бачинським і зясував їм талєргофські страхіття в усіх подробицях. Зясував їм нелюдські знущання і катування інтернованих, сказав про цілковитий брак білля, одежі, обуви та накриття, брак найпримітив-

ніших умовин гігієни, про жахливі санітарні відносини, пошести, загибелі, поганий харч і т. д. На основі його звіту Посольський Клюб зладив і вручив міністерству окремий меморіял про загальні страшні відносини в таборі, а окремий — про наші звільнення. При тому просили мене в листі, ще трохи почекати, бо вже в скорому, ще в тому місяці, а найдалі до його кінця, всі українці, проти яких нема ніяких конкретних „species facti", вийдуть на волю. Легко було сказати: „до кінця місяця", коли нині щойно десятого! Це ж ціла вічність! Наші, довідавшись про зміст листа, трохи негодували, але згодом розхмарилися. Хочай мали якийсь рахунок. З тим саме „рахунком" трапилася була цікава подія: Роблючи викази, зайшов я одного разу до ганґарів, де мене як звичайно, обступили натовпом вязні, щоби їх „записати до українців" та з запитами: „коли йдемо домів". І так перепхався до мене Олекса Босак, знайомий селянин з нашого повіту. „Дай Біг здоровля, пане Олексо" — кажу до нього. „Дай Боже витримати, бо вже не годен". Сіромаха ледви плентав ногами. „Годен не годен, пане Олексо, про те тут ніхто нас не питає і не турбується. Хто не годен, гірше для нього".

„Чуєте, пане, — каже він до мене — як гадаєте, чи ми тут ще довго так будемо сидіти?"

„Бог один відає. Нам нічого не лишається, як терпеливо терпіти. Там у Відні — пишуть, — роблять усі заходи, щоби нас відси вирвати".

„Гаразд, пане. Треба сидіти, треба терпіти, — то треба. Я те розумію. Але нехай би був який рахунок. Але тут рахунку нема!" — каже Босак і дивиться з під лоба.

„Як ви це розумієте, що „рахунку нема?" — питаю його.

„Нехай скажуть, що треба сидіти чи пів року, чи рік, чи два, або як; — тоді я знаю, що маю рахунок. Що день і — рахунок менший. А так, ми тут сидимо й сидимо і нема на те ніякого рахун-

ку"... Мене тоді, — всіх, кому я лише це розповів, — той мужицький „рахунок" сильно розвеселював. А чейже, який він був льоґічний і слушний!

В листі від о. Метеллі була ще одна, відрадніша вістка, а саме, що москалі при протинаступі під Перемишлем були розбиті і мусіли податися назад. Ця вістка — само собою, — нас врадувала, а „їх" засмутила, хоча їй не дуже вірили. „На село людей дурити" — говорили.

В неділю 11. жовтня рано, на окремий телеґрафічний приказ з Відня, звільнили та негайно відпустили на волю суддю В. Зубрицького з Бібрки. Те звільнення не було в звязку з визвольною акцією Посольського Клюбу. Говорено, що воно сталося за особистою інтервенціею князя Віндішґреца.

Весь день був слітний та сірий. В одному з нових, ще незамешкалих бараків, яких знов викінчили десять, відправляв о. пралат Дольницький співану обідницю.

При хлібі й обіді були знову лайки й драчки, як звичайно.

Наші добули через куховарів найновіше число „Neues Wiener Journal". В ньому була стаття про Талєргоф, яка давала загальний, одначе вірний образ нестерпних відносин у таборі. Крім того було підчеркнено, що мучаться там цілі сотки найльояльніших українців, запроторених туди злобною галицькою адміністрацією.

Ніччю на понеділок 12. жовтня, в часі мого дижуру між годиною 12. і 2-ою, помер у нашому бараці православний священик з Буковини, о. Симеон Волощук. Хворий на чахотку, задушився власними оплюнками. Я бачив, як він дихтів і терпів і чув його харчіння. До його кашлю вже всі були привикли. Двічі подавав я йому воду і поправляв подушку. Нараз закашлявся сильніше, захлиснувся, сів і впав на подушку. Лямпа миготіла просто над ним, я приступив до нього, а як побачив, що він не ворушиться, розбудив його сусіда,

а сам побіг до семейного бараку і привів відти д-ра М. Цей ствердив смерть.

Похорони покійного о. Волощука провадив у супроводі хорального співу православний священик о. Дробот. Гріб о. Волощука назначений числом 40. Одначе біля нього бачив я вже свіжі, засипані гроби, з числами 41, 42, 43, 44. Значить того дня було вже 5 мерців.

„Wohlfahrtsausschuss"!(„Добродійний Комітет") — так називалося наймолодше дитя таборової команди, яке 12. жовтня прийшло на світ. Ось так:

Полковник покликав поіменно з ріжних бараків вісьмох інтеліґентів до рапорту. Між ними був і я. Коли ми витягнулися в ряд, — інакше не відбувалися такі збірні авдієнції, — пояснив нам полковник причину і ціль нашого покликання. Отже він нас назначує членами „Wohlfahrtsausschuss"-у. Нашим обовязком є занятися негайно точним — бо за те особисто відповідаємо, — списом запотребувань усіх інтернованих і „заосмотренням" їх в найконечніші річі з білля, одежі, постелі й обуви. Підчас того пояснювання „статутів" тої нової інституції, ми стояли непорушно з руками „по швам", а він з тростиною в руці, ходив там і назад перед нашим „фронтом".

Впала на нас біда, як „грім з ясного неба", і то одно було нам ясне. — Більше нічого. Та один із нас, ще новик в таких справах — ще й до того адвокат, д-р Л. (з Буковини), бажав — не прохаючи дозволу, — якогось вияснення; про щось хотів запитати. Запитати, — кого? полковника?? Ще не встиг вимовити і двох слів, як полковник прискочив до нього і зверещав: „Schweigen! Sie haben nichts mitzureden!" — (Мовчати! Тут нема ніякої дискусії). Д-рові Л. застигли слова на устах.

За яку хвилину полковник, висопівши свою злість, закомандував: „Abtreten" (Відійти). І ми відійшли. Інституція „Wohlfahrtsausschuss"-у була таким робом заснована!

„Властиво, що ми маємо робити?“ питає в поворотній дорозі д-р Л.

„Хіба-ж ви не чули? чого-ж мене питаєте? Чи я більше чув і знаю ніж ви?“

З почти чекала нас несподіванка. Д-р Володимир Бачинський, з рамени Допомогового Комітету, прислав на мої руки 240 корон на позички:

1. Бандові Василеві, 2. Гнідому Омелянові, 3. о. Дольницькому Ізидорові, 4. Маковському Василеві, 5. о. Майковському Олександрові, 6. Потураєві, 7. о. Похилі, 8. Ткачукові Олексі, кожному по 30 корон.

Всі 8 були на переказі поіменно названі. Оця присилка була розчаруванням. І для тих, що надіялися, а нічого не дістали і для тих, що надіялися, а дістали всього по 30 корон. Бо що з ними зробити, як їх розділити?

Ще перед тижнем писав до мене д-р Бачинський, що мені признали позичку 150 корон і я на неї рахував, надіявся і вичікував її щоденно, аж тут дістаю — 30 корон. Інші, що теж мали обіцяне і не дістали нічого, стали з пересердя ремствувати. Робили злосливі натяки, що в таборі є „українці — упривілейовані і смерди“... і т. і.

Я був в розладі, на що тих 30 корон обернути; та врешті-решт вирішив купити черевики, рукавиці і яку шапчину н аголову. Плаща за ті гроші не було.

Одначе ще тогож дня написав я довше письмо до посла В. Бачинського, заклинаючи його на всі святощі від себе і від усіх інших потребуючих, щоби стукав до твердого милосердя і людяности віденського Комітету, що ми тут гинемо від зимна і браку приодівку, а вони нам по 30 корон тицькають, а іншим і того ні.

Чи нам тоді думалося про те, що той віденський „Допомоговий Комітет“, тоді на перших своїх початках, теж ледви дихав при своїх нужденних засобах, маючи десятки тисячок збігців на карку??

Либонь — ні. Ми бачили і знали лице власну недолю.

У вівторок 13. жовтня вислав я через Ґрац письмо до Левка Балицького до Лянґенванґ; цікавий, чи буде відповідь і яка. Водночас прийшло ще одно письмо з Відня від д-ра Володимира Бачинського, яке мене і нас усіх з жалю і гніву довело до сліз. Д-р Б. писав, щоби негайно прислати йому нові викази інтернованих українців, бо тамті, що я післав, десь в парляменті — „затратилися"!!

Ніхто не всилі відчути, як і я не в силі передати того, що тоді в нас щоденно виглядаючих звільнення, — діялося! Безмежна розпука! Але жаль, пересердя, біль, усе те треба було відложити на бік, бодай на ліпший час, а тепер з цілим розмахом забиратися до зладження нових виказів! До вечора були готові. Щастя, що в мене були копії.

Вже ніччю, при свічці, писав я листи до послів — Бачинського, Олесницького і до о. Метеллі. Писали всі, хто тільки вмів писати. Така всіх схопила досада.

Тої ночі знову прибув один транспорт „політичних". Такі транспорти вони все старалися віпхнути в табор серед ночі, начеб соромились денного світла. Я довідався, що з тим транспортом „приїхав" сюди і наш Зенон Ганкевич з Наґірянки. Що це діється?! Виглядало на сміховинку, якщоб не було такою жахливою правдою!

Наш Паращук уже кілька разів хотів зложити свою „почесть" „Zimmerkommandant-a", бо не міг перенести дошкулювань і лайки наших москвофілів. Ми його ледви упросили, щоби ще трошки терпів. Чейже вже раз те все скінчиться. І на ділі, наші „русскіє" з розмислом дошкулювали йому на кожному кроці. В нічому не слухалися, а коли він чи хто з нас зробив яку заввагу, мовляв — це в нашому загальному інтересі перестерігати ладу і чистоти, вигукували цинічно: „Ідіть, ідіть до полковника! Доносіть!" Щоби витримати, в такій атмосфері, треба було мати дійсно сталеві нерви.

Дні знову настали гарні; дарма, що короткі. Зате ночі безконечні та зимні. Лежати в завошивленій потерті, кидатися з боку на бік на клаптику тої перегнилої соломи (бо як слота, то вже з надвору підтікає і замочує наші лежовища), — безнастанно чіхатися і вести боротьбу з тим жахливим, пажерливим хробацтвом, — це були мабуть гірші муки, як в московській каторзі. А їм там: „викази десь затратилися"... Гидкі сплітки почали кружляти теж по таборі. Завелися любощі. Їх осідком і джерелом бараки: — жіночий та семейний.

В середу 14. жовтня, в день Покрови Пречистої Діви, відслужив о. пралат Дольницький врочисту обідницю і сказав кілька слів потіхи. Заохотив молитися до Неї і Їй жертвувати ці дні недолі.

Багато клопоту було зі забороною курення в таборі, бо вартові спеціяльно напосілися на курців, виловлювали їх, найбільш підступними способами. Спершу курили так, що тримали папіроску в жмені. Через те в курців пообпікувались усі пальці. Як тільки появлявся вартовий, вони задушували тліючу папіроску пальцями або втискали її горючу до кишені. У багатьох наслідком того повипалювались кишені і плащі. Одначе скоро виявилося, що й ця осторожність не вистарчає. Зраджував — дим.

Тоді впали на нову, дотепну вигадку. Кожний носив при собі малу пляшочку. Коли курив, то впускав дим з рота до пляшочки і затикав. Опісля при безпечнішій нагоді витягав корок і провітрював „апарат". Всежтаки не було дня і рапорту, без тих „злочинців". Їх не відстрашували ніякі кари. Одного разу сумежний з нами барак покарали за те, що в ньому курили „Zimmerarrest"-ом через дві доби. Всіх! і тих, що ніколи в житті не курили! Серед таких умовин настрої в усіх знову понизилися. В нашому кутку піддержував людей о. Гн. своїми дотепами і сміховинками, але й це йому не все вдавалося.

В один такий скучніший та сірий день прийшли до мене — гості. З восьмого бараку: Зенон Ганкевич і Бартко. Не зважаючи на обставини місця й часу та наш вигляд, що на плач нам взаїмно могло збиратися, — ми до сліз собою втішилися. Взяли виливати перед собою взаїмно кожний своє горе. Я їм оповів своє „паломництво", а вони мені своє. Самі цікаві, коби не такі навісні історії. Бартломей Л(ітвін), поляк, начальник почти в Розвадові. Колись він був в Б. Ми цілі роки мешкали в однім домі, в найкращій згоді. Війна захопила його в Розвадові. Привели кільканацятьох полонених російських старшин. Один із них просив, чи вільно йому подати депешу до своїх батьків, того змісту, що він в полоні, здоров. Л. відіслав його, а й сам пішов запитати дижурного австрійського офіцера. Цей позволив. Тоді Л. депешу відібрав, дижурний офіцер її потвердив, а він надав. Це був той „злочин", за який він „приїхав" сюди. В ночі виволікли його мадяри на пів голого й босого, бо навіть без черевиків, лише в кальошах, очевидно до нестями побили, погрожували розстрілом, а опісля передали військовому судові, який його щоправда виправдав, але як підізрілого за симпатії до росіян, відіслав сюди.

А Зенон Ганкевич? Управитель школи в Нагірянці к/Б., член та виділовий усіх без виїмку українських інституцій в Б.

— Зенку! Яким-же робом ти сюди попав?.. між русо-о-о-філів? — питаю.

— Їхав з евакуованими, — відповів. — Цілий поїзд. По кількох днях їзди приїхали до Нового Санча. Тут на постої на залізничому двірці прийшли жандарми з наказом арештування професора Коренця з Тернополя, внаслідок якогось доносу. Професор К. покликувався на свідоцтва багатьох людей в поїзді, що в усьому доносі нема ні крихітки правди, бо-ж він їде в поїзді від самого початку. Між іншими покликався теж на свідоцтво Зенона Ганкевича і кількох інших з поїзду.

— Гаразд, — сказав жандарм — отже нехай ці свідки йдуть з вами, посвідчити до староства.

І пішли всі разом. В старостві пан комісар, граф Л., заявив коротко, що арештує проф. Коренця, і — всіх свідків його неповинности, між ними й З. Ганкевича. Той заскочений такою самоволею замітив, що він не є „русофілом“ а чистокровним українцем, замешкалим в Б. від 25 років, що може посвідчити цілий поїзд, в котрому їдуть теж державні урядовці.

На те пан комісар, глумливо підсміхаючися, сказав, що він між „русофілом“ і „українцем“ таку саму добачує ріжницю, що між „жидом“ і „ізраелітом“...

Панські жарти! І так його арештували та по довгих тяганинах привезли кінець-кінців сюди. По дорозі зустрінулися з Б. Літвіном і вже дальше трималися купи. І разом перебули щасливо „вступну“ карантану; себ-то не набралися на ній ніякої хороби. (Всі останні транспорти, що їх привозили до Талєргофу, мусіли перебувати в окремому бараці т. зв. „вступну“ карантану, тому, що в Галичині вже ширився пятнистий тиф). Тепер оба вони приміщені в осьмому бараці. І подумати: Що один, — нове горе, нова трагедія! Якаж велика мусить бути сума горя тих усіх одиниць, — яких тут уже цілі тисячі навезли!...

У четвер 15. жовтня в девятій годині покликано перед полковника цілий „скріплений“ — „Wohlfahrtsausschuss“. — Скріплений, бо додатково призначив полковник до того „Виділу“ одну членицю, панну Наталію Несторовичівну.

В зимні, на дворі, витягнені „в лінію“ перестояли ми більш пів години, доки явився він, — бог гніву! З місця зачав верещати, — що не стерпить того, щоби люди, голі й босі, вештalися цілими днями по таборі і — жебрали. Діло в тому, що мужики, нудьгуючи і все голодні, вешталися як мурашки цілими днями по таборі. Голе тіло пересвічувало з поза заялозених, пірваних сорочок;

іншого білля не мали. Ходили і жебрали. Головно, коли бачили, що з Ґрацу поприїздили які „пани", оглядати табор. Тоді вони — без уваги на побої вартових, — вилазили масово з ганґарних нор і зпоза дротів простягали руки...

Часом їм від відвідувачів дещо діставлося; які дрібні грошики, або тютюн; кидали їм зпоза дротів як звірятам у звіринці. Тоді кидалися і билися між собою, а німців це бавило. Зрештою те описано в ґрацьких часописах. Тому зрозуміла була лють полковника. Вилаявшись досита, приказав нам предложити собі негайно спис усіх запотребувань у бараці. Панна Н. — вона була вперше при рапорті, — хотіла про щось запитати. „Herr Oberst" — зачала... але не договорила.

Полковник сполотнів, ми задеревіли.

„Sie haben nur aufzupassen und nicht zu reden" — схаменувся дещо полковник. Дальше загрозив, що як побачить когось голого або босого, розкуйовдженого, то „нас" усіх звелить замкнути. „Abtreten".

Що було нам робити! Хіба реготати на такий приказ, мовляв — „щоби ніхто не ходив босий і обідраний", коли ніхто з нас не мав нічого крім того, що на собі. Я н. пр. до кожного рапорту ставав у визиченім плащі, визиченій шапці, а тепер і у визичених чоботах. Але дарма!

Всі гуртом обійшли ми всі бараки і ганґари і всім передали прикази полковника, а саме: 1) що ніхто обідраний і босий не сміє виходити на двір, бо інакше „Zimmerkommandant" піде сидіти (!), 2) що негайно — до 24 годин — мають бути списані в кожному бараці всі мужеські й жіночі запотребування в одязі, обуві та біллі і передані нам, також під особливою відповідальністю „Zimmerkommandant"-ів.

Одначе, таки взялися всі негайно самі за оту велитенську роботу. Ми ствердили ще раз те, що самі вже давно знали. Були люди, яких годі вже

було зачислювати до людей. Живцем, майже гнили в смердячій потерті на долівці, обсипані прищами та гнійливими ранами. До деяких годі було наблизитися. Накривал не мали ніяких. З Ґраґу привезли три фіри погапеньких коциків, для роздачі між тих, що найбільше їх потребували. Але що значила така каплина на тисячі!

Після нашого рапорту в полковника була безпосередньо назначена авдієнція для — „курців", себто для тих „злочинців", яких приловили на куренні. Було їх більше сорока. Всі вони без виїмку дістали по 3 години „шпанґів". Взагалі, горе було тому, хто в той день мусів ставати перед полковником, хочби в найслушнішій справі. Такий був розбішений.

Вернувши з „рапорту", застав я нову почту. Перше письмо було від посла В. Бачинського. Аж очі вискакували з нетерплячки, що пише... Коротко. Щоби — йому негайно прислати викази інтернованих українців!!!

Ми стояли, як поражені громом. Не лише всі наші, але й я сам став сумніватися, чи то правда, чи лише омана, що я якісь списи вже робив, що я оті списи вже два рази всілякими дорогами вислав йому. Вже годі було знати, що робити, що думати про цю цілу справу! На щастя була в мене постійно одна запасна копія. Я дав її нашим студентам, які сіли і вмить зладили відписи. Один з них вислали ми через нашу приватну почту в Ґраґу, другий професор Ґ. через жінку одного з куховарів просто до рук. Крім того пішли ми з письмом посла Бачинського в депутації до поручника Пехтльофа, котрий цензурував і полагнував нашу кореспонденцію і предложили йому його.

Він запевнював нас словом чести, що всі наші викази, перед усякими іншими кореспонденціями, висилав усе того самого дня, коли ми їх вручили. Впевнював, що він розуміє, що кожний день проволоки для нас значить. Незбагнута містерія!

Друге письмо отримав я тогож дня з Лянґенванґ від... Левка Б. Читав я його палений нетерплячкою. Пострілений на фронті легко в голову („Streifschuss"). — Лежить — уже тепер встав — в Лянґенванґ у шпиталі. Дуже рад бачитися зі мною (!) І далі... що?! що він пише?...

...Про якесь переслухання в моїй справі нічого не знає; щойно з мого листа про це дізнався. А то, він досі навіть не знав, що мене взагалі арештували. Просить, щоби йому докладніше про все те написати...

Важкий тягар спав мені з душі. Це писав тойже мій добрий товариш Левко і так воно є, як він пише. В цьому нема ні за макове зернятко — сумніву! Значить, те все, що мені плів в Станиславові прокуратор, було звичайніською, низькою брехнею! І з радости, що віджила захитана віра в нашу дружбу з Левком, яку я зневажив такими гидкими підозріннями, — тамта брехня вже менше боліла.

Нічю на пятницю 16. жовтня помер професор св. Богословія з Перемишля о. д-р Людкевич. Похорон був величавий; при супроводі багатьох священиків, що йшли парами, співу хорального і величезному здвизі народу.

Я вперше виступив у нових черевиках. Ще коби який плащ! А то я ходив в коцику (зіпнятому на шиї) як у „фелоні". Таких „фелонів" було в таборі тьма-тьменна.

В суботу 17. жовтня приїхали з Ґрацу два авдітори, з кількома старшинами, задля переслухувань! Переслухували кільканацятьох поляків і „русских", та трицятькількох українців. В таборі заметушилося. Все, що жило, вилягло на майдан, посеред якого вони переслухували голотіч. Комісія прибрала кількох з наших за помічників і перекладчиків, хоча один з авдіторів, родом з Буковини, розумів добре українську мову. Покликали до того діла і мене. Жаль лиш, що я частенько переривав мою присутність при переслу-

ханнях тому, що авдитор все мене кудись посилав зе ріжними орудками. А то, цікаві речі можна тут було почути.

Перших переслухано поляків: Б. Літвіна і Кшижика. Цей останній приїхав тут з нами ще зі станиславівської тюрми. Поляк, член якоїсь мандрівної, польської театральної дружини з Краківщини. В літку 1914 р. він одружився з якоюсь теж театральною акторкою з Ченстохови і за її придане поїхали обоє в пошлюбну подорож, в нашу Чорногору. Заки доїхали, захопила їх нежданно в Станиславові війна. Вирішили тікати до дому до Кракова. Він пішов у Станиславові на місто міняти рублі — інших грошей вже не мали, — а їй за той час казав ладити в дорогу клунки. Та вернувся небавом сердега не з грішми, а — з жандармом, що їх обоїх заарештував, як шпиків. Через оті рублі! І сиділи тут ще досі.

В Самборі чи Дрогобичі, — не тямлю — двох підурядників йшло ранком в 8. годині до праці. Йшли біля залізничого двірця саме в той час, коли тут допроваджували серед звичайних вересків і побоїв, міські поліцаї невеличку партію „політичних".

Ці два підурядники спинилися і приглядалися небуденному зрищу. Перед самим двірцем, поліцаї перерахували свою „партію", — що її мали віддати за посвідкою і з жахом спостерегли, що два „шпіони" по дорозі... втекли. Попросту, вмішалися в зграю вуличних ревунів, що „супроводили" партію. Перелякані відповідальністю поліцаї, мимо розпучливих протестів, вхопили перших двох — саме були ними ці два підурядники, — і віддали цілу партію в „повному" числі комендантові. Вони вкінці заперестали всяких протестів і підчинилися долі. Бо чим різкіше протестували і жадали вияснення, тим важче їх били. І так приїхали оба сюди. Поважаний і заможний міщанин Книгиніна дізнався, що арештовано і замкнено в Станиславові на Дуброві його сина суддю. Очевидно, за-

турбований батько відвідував його і приносив йому до арештів молоко, тощо. Так прийшов і в неділю 30. серпня. Приніс до вязниці молоко і мав, — як звичайно — вертатися до дому. Але цим разом вже його не випустили відти!

— Хтож вас арештував? — питає авдітор.

— Мене? — відповідає гордовито — мене ніхто ще досі не арештував.

— Яким же ви робом сюди попали?...

— Я сам прийшов.

На всіх лицях появляється усмішка.

— Я прийшов — оповідає Т. з повагом — і кажу воякові, який мене сіпнув за руку, що я приніс синові молоко. А він до мене: — А ваш син що робить?

— Мій син — кажу — суддя.

— Але що він тут робить? — гримнув на мене вояк.

— Його арештували.

— Вже розумію — зареготався вояк; — гарний, цей ваш синок...

— А тобі що до того, який в мене син!

— Ну, ну — йдіть до нього — сказав він і перепустив мене до середини. Але назад — вже не випустили. Одначе, мене ніхто не арештував; я сам прийшов, — закінчив старий Т. гордовито.

І авдітори сміялися.

Це лише зразки тих тисячних „шпіонських" арештувань.

Їх була сила силенна! Хто мав особистого ворога, був кому немилий, невигідний, топтав кому по пальцях за надужиття, посварився з довжником, задерся з сусідом, з кумом, а вже борони Боже з жандармом , — хочби найльояльніший, хочби мав усі можливі документи, перепустки, підписи — Талєргоф його не минув!

До адвоката д-ра Конюшецького в Глинянах приїхала тоді, як і нераз давніше, його канцелярійна клієнтка — вдовиця, по правну пораду. Аре-

штували його тогож дня за „потайну конспірацію“ з незнаною, підозрілою особою.

У Східниці, закликали всіх заможніших громадян, як: Дмитра Слуцького, Миколу Слуцького, Олексу Томина, Миколу Будза, Степана Когута й ін. дня 10. вересня до громадської канцелярії і тут без дальших допитів і кароводів пан секретар їм заявив, що коли зложать кожний по 50 корон, будуть вільні; коли ні, то будуть арештовані. Не мали. Тому поїхали до Талергофу.

Різьбаря Паращука Михайла арештували на вакаціях в Березові, але на приказ корпусної команди у Львові випустили з леґітимаціями на волю. З тими леґітимаціями, посвідченими корпусною командою у Львові, арештував його 8. вересня звичайніський жандарм і без ніякого допиту відвезено його сюди.

Відомого українського діяча о. Теодора Савойку, пароха Селиськ, арештував „proprio motu“ жандарм Потуфалий враз з синами як русофілів і закованих в кайданки відставив до тюрми. Все це були особисті порахунки.

Відомі діячі, як: соймовий посол о. Северин Метелля з Люблинця, о. Іван Костик з Подолинець, з синами, о. Олександер Козенко з Нового Села, о. Іван Логинський, о. Іван Ісаїв з Лісок коло Коломиї, о. Августин Левицький з Коршова коло Коломиї, о. Юліян Слонський з Молодечі, о. Мирон Колтунюк з Люблинця, о. Михайло Посікира з Брусної, о. Антін Савчин з Лівчи, о. Омелян Ваньо з Заланова, — учителі: Григорій Стахів, Микола Чесник, Остап Дорожинський, Василь Грицевич, Іван Петлюх, Іван Піранович, Володимир Білоруський, це лиш маленька частина тих, що з усякими леґітимаціями військових і цивільних властей втікали або самі або з родинами, рятуючи волю й життя, а полишивши все майно на поталу ворогові. Цілі стирти їх „ориґінальних“ леґітимацій лежали на столі перед авдіторами.

Коли не стрінулися підчас втечі з яким півanальфабетом жандармом чи підхмеленим комендантом якої військової стежі, — їхнє щастя. А котрі стрінулися — всі були тут!

З легітимацій, з підписами найвищих властей, глузували собі: „Niech sobie to ksiądz schowa na pamiątkę; teraz ze mną".

Інші навіть не хотіли дивитися на легітимації і перепустки.

„Mnie tych świstków nie potrzeba. Teraz my rządzimy tutaj" — казав один десятник.

Малий комендант малої стежі, молокососчетар, спинив на дорозі підчас втечі віз з родиною о. І. Зажадав легітимацій. Показали. Четарик підсміхуючися, засвітив запальничку, від неї запалив легітимації і щойно ними закурив папіроску. А на них навіть не глянув і скрикнув: „Arretieren"! (Арештувати!) Два вояки з баґнетами на гостро наскочили на віз і ціла бідна родина була вже в дорозі до Талєргофу.

Безліч студентів високих шкіл, членів українських товариств, в тому числі чотирнацять богословів, з яких декотрі вже тижнями робили службу в санітарних відділах і шпиталях, арештовано, не подаючи зовсім ніякої причини. На пр. одного богослова арештував військовий лікар тому, що він до нього відізвався по українськи. Студента В. Кашубинського арештовано за те, що в каварні серед гурту політикуючих про війну студентів, дав голосний вислів своєму поглядові, що з тої війни готова зродитися самостійна Польща і самостійна Україна.

Студента Мороза з товаришами арештовано за те, що купався біля Заліщик в Дністрі, в місці, де від віків всі купаються.

Державного урядовця Петра Б. арештували за те одно, що приняв на припадковий нічліг до себе „шпіона" — посла Лагодинського!

Треба було найобскурнішого анонімового доносу, без подання ніяких фактів, з чисто особистої

мести і це вже вистарчало, що дотичного „злочинця“ вивозили до Талергофу. За такі особисті порахунки привезено до Талергофу цілі сотки жертв, між ними людей на визначних становищах, відомих громадських діячів, як: о. Майковського Олександра з Княждвора, Зарічного Михайла з Чижевич, о. Ціховляса з Бірчи, о. Макара Степана з Нового Міста, Возняка Василя з Підліского, Шуховського Івана з Миколаєва н. Дн., о. Тарчанина Михайла з Цитули, суддю Ткачука Олексу з Богородчан, професорів: Зубрицького Володимира, Гонтарського з Перемишля та багато, багато інших. Панну З. М. арештував жандарм А. І. на власну руку, з особистої мести, за — „гарбуза“! Сам тим чванився. А інші інтеліґентні пані-українки, за віщо?... Паню Апольонію Сушкову зі Львова, що була тоді на феріях у матері Евфрозини Вацикової в Райтаровичах, арештовано за віщо? Емілію Кишакевичеву, Стефанію Охничеву, Пагю Мельничуківну, арештовано за віщо? Чи теж за зраду? За шпигунство?... Одна була на селі на вакаціях, друга втікала, третя вчилася до іспиту. Чи їх хто переслухував? Старого українського артиста Андрія Шеремету арештували в Новому Санчі за те, що з вечірки відпровадив знайомих домів. А цілі сотки ґімназійних учеників хіба за те, що порозїздилися зі шкіл до дому на вакації. Такі, не інші — були всі українські „шпіони“! Та представники влади ще цинічно собі глузували з терміну „українець“, що, мовляв, між „українцем“ і „руссофілом“ вони не добачують іншої ріжниці, як між „жидом“ і „ізраелітом“...

Не так було з москвофілами! З поміж них вони арештували, кого мусіли; з поміж українців, кого хотіли.

Або! Ах, — яке жахливе та мрячне вражіння викликало понуре оповідання старого, теж арештованого і туди заволіченого, крилошанина о. Томи Березовського з Ляхович Зарічних!

З сином о. Романом Березовським і цілою

сімею, з легітимаціями від усіх світських і військових, ба й духовних властей, втікав він перед московською навалою на Мадярщину. 8. вересня відпочивали в Сеничеві і там дізналися зі сусідньої Волосянки, що козацькі патрулі вже є в околиці.

Громадський уряд в Сеничеві післав звістунів на угорський бік, щоби повідомити владу про появу козаків. З ними на добровольця пішов молодий о. Роман Березовський, маючи в порядку всі легітимації і перепустки. (о. Романові Березовському погрожували русофіли местю, скоро лише прийдуть москалі і він втікав за порадою влади).

На угорському боці вони зложили свій звіт, але одночасно мадяри їх арештували, як московських шпиків. О. Романа Березовського відставили до „Torony" там поставили перед военний суд, котрому проводив „несмертельної слави" д-р Станіслав Загурскі, поляк, адвокат, тоді авдітор австрійської армії. Його засудили на смерть через повішення. Мовчанка.

„Und was ist geschehen?... — запитав молодший авдитор, серед загальної тишини.

„Man hat ihn — aufgehängt"... — сказав дріжучим голосом, сивоволосий, блідий старець-батько.

Такі образки переходили і чергувалися перед авдіторами і старшинами, що з ними приїхали. Слухаючи тих оповідань, що доводили просто до сміху розпуки й божевілля, з доказами в руках — автентичні легітимації, посвідки, перепустки, вони лише мовчки по собі переглядалися, то здвигали раменами, а було, — з гіркою іронією всміхалися.

Та цей їх гіркий усміх належався всім тим спричинникам „Талєргофу" в краю, в Галичині, що „рятували" загрожену державу...

Одно, одніське пополудне переслухань жмінки людей, а скільки воно відкрило невіжества, злоби та злочину!

Іншими в свому роді були арештування москвофілів. Адміністраційна влада в Галичині арештувала з поміж них лише тих, хто був на „чорній листі", що її вели по всіх староствах та розвідчих установах армії. Влада, коли кого з них арештувала, робила те нече з конечности, мало що не просила в них вибачіння. Їх обережно сповіщували, що будуть на час війни „конфіновані" та давали їм час, щоби заосмотрилися в потрібні річи. І вони брали з собою одяг, білля, постіль, — везли з собою цілі величезні клунки. Крім того мали гроші.

Дуже цікаві були їх зізнання при опитуваннях авдітором.

Всі фантастичні теорії, які лише знає абстрактна русофільська ідеольогія, в найневинніщому насвітленні австрійської льояльности, наводили вони на тому форумі.

„Україна, — це етноґрафічне поняття, для означення тих „русских" земель, які лежали на окраїнах; поляки щойно (!) зробили з цього політичне поняття"...

„Українці в Галичині не істнують, бо Галичина не Україна"...

„Українці видумані після 1866 р. поляками (в дома у себе говорилося, що видумані Австрією!)"...

„Ми австрійські русини; ні росіяни, ні українці"...

„Нас державна політика не обходить, ми до неї не вмішуємося. Ми обстоюємо культурну й літературну єдність цілого „русского народу"...

„Є один народ „руский" й одна мова, що розпадається на три вітки: великоруску, малоруску і білоруску"...

„Ми боронимо мови й обряду, що їх українці при допомозі поляків хочуть винищити"...

„Я належу до староруської партії 1848 року" — навіть і таке можна було почути.

Вся ця безкритична й демаґоґічна софізматика, якою в таких розсадниках москвофільства, як бурси „Народнього Дому" чи „Ставропігії" у Львові та на провінції, насичували молоді українські душі, виховуючи їх на безхарактерних яничарів, — перегомоніла тут при переслуханні, як накручена на ґрамофонову плиту.

Траплялося також, що вони гралися в макіявелізм. В „піжмурки", („Blinde Kuh"), як говорив авдітор.

Наприклад:

Питання: „Чи Ви зараховуєте себе до русофільської партії?"

Відповідь: „Я до ніякої політичної партії не належу".

Питання: „Отже, ким ви себе почуваєте?"

Відповідь: „Галицьким рутенцем".

Питання: „До яких ви належали товариств?"

Відповідь: „До ніяких".

Або: „До таких, які були державою і урядом признані за легальні".

Питання: „Які ви читали часописи?"

Відповідь: „Польські, руські, німецькі, — всілякі".

Питання: „Але які ви пренумерували часописи?"

Відповідь: „Такі, котрі передімною читав вже державний прокуратор і очевидно не добачив в них нічого протидержавного".

Авдітор: „Sie spielen augenscheinlich „Blinde Kuh", mit mir" („Ви, очевидно, граєтеся зі мною в піжмурки").

І так далі.

Інше діло, що вся ота облудна софізматика, була тут на ділі безцільна й лише унагляднювала дволичну гру наших москвофілів. Про конкретні протидержавні вчинки не було при тому переслухуванні ніякої балачки, це тоді не належало до справи. В таких випадках вони йшли вже на судове слідство до Ґрацу. Ці переслухання мали головно на меті виявити — чим хто є.

В таборі всіляко собі пояснювали працю комісії, як кому було вигідніше. Поляки говорили, що ці переслухання відбуваються наслідком інтервенції парляментарного „кола польського". Русофіли знову твердили, що це заслуга інтервенції невтральних держав (Еспанії і Румунії).

А українці?..

Ремствували, що, мабуть, всі будуть відси скорше визволені, ніж вони.

Неділя, 18. жовтня, була гарна й тепла. Нашого полковника не було, — виїхав до Відня. З Ґрацу знову наїхали гуртки цікавих, щоби оглядати „ворогів Австрії". Надіялися побачити жахливих, похмурих головорізів; тимчасом зустріли жахливих, виснажених, напівнагих селян-нуждарів, розкуйовданих, чорних, що руки складали як до

молитви, а то й клякали, вмоляючи милостині. А стійки вганялися за ними, лаялися, штовхали...

Майже незамітно пройшов в той день ще такий випадок:

Один з глядачів-гостей, підпоручник боснійського полку, що передше робив тут службу, обійшов табор довкола і з другого боку, від ліску, почав розмову через дроти, з одним з визначніших русофілів. Розмовляли нишком. Таке нераз бувало. Одначе цим разом підглянув оту їх довірочну розмову один з ревних вартових. Сповістив дижурного. В цю мить цей і ще другий старшина лустилися в той бік. Боснієць їх зауважив і хотів спішно відійти. Те було найгірше, що міг зробити. Свистком і знаком руки його спинили. Пішов з ними. Говорили, що найшли при ньому якісь підозрілі папері і віддали його до військового суду як шпика. Шукали й за тим, що з ним говорив, але його не найшли.

В понеділок, 19. жовтня, звільнили нечайно двох теж тут інтернованих німців, братів Лянґів, а з наших — п. Крохмалюка. Це був перший успіх суботнішніх переслухувань.

Від посла В. Бачинського дістав я нині листа, розпечатаного на цензурі, котрого змісту нікому й не передавав. На щастя, поручник П. вручив його мені особисто, не через наказного отамана. А то, якщо про зміст того листа булиб наші дізналися, годі собі уявити ропіт, який знявся би. Я попросту збовдурів! Посол Б. писав ні більше ні менше, тільки: „чому я досі не надіслав виказу інтернованих в Талєргофі українців"!

Це-ж вже на гумористику сходило! Поручник П., котрий те письмо читав, теж не знав, що має про все те думати. Не менше як пять або шість разів я вже висилав туди ці злощасні викази. На щастя, навчений досвідом, я все зайву копію мав в запасі.

Поручник П. взяв ту копію від мене, кажучи, що ніччю тогож дня їде до Відня і завтра сам її

вручить д-рові В. Бачинському. Або привезе потвердження від д-ра Бачинського, що виказ йому доручений, або як ні, зверне мені його назад. Всеж таки повернувши, привіз посвідку такого змісту: „Bestätige den Empfang des Ausweises der internierten Ukrainer. — D-r Baczyńskyj." — („Потверджую отримання виказу інтернованих українців. Д-р Бачинський").

Зайве згадувати, що сварні й лайки в нашому бараці дальше не вгавали. Просто остогидло було їх слухати, а не то брати в них ще й участь. Найбільш дошкулювали „русскіе" Паращукові, що силою обовязку та відповідальности за хатні порядки, мав найбільше з ними до діла.

Тямлю, одного дня счинилася сварня і один з „русских" накинувся на Паращука з огидливою лайкою, аж соромно було слухати. І коли вже вичерпав увесь свій, дуже багатий засіб вуличного репертуару і не мав вже чим вкусити Паращука, крикнув до нього в злючій безтямі: „Ти... ти... ти вихованець Шептицького!" Це був в його внутрішньому понятті верх зневаги, яку він міг кинути Паращукові в очі.

„Ти вихованець Шептицького!"

І подумати, що така поневірка найвищого достойника нашої Церкви, звеличуваного й люблєного цілим народом, впала з уст людини, яка про око зараховувала себе до його пастви! Яке це характеристичне для релігійних настроїв людців того покрою, що цей добродій Ск.

Найбільша честь, якою П. міг лиш дорожити, в очах і поглядах таких Ск. мала вважатися за найбільшу ганьбу!

Такі події не забуваються.

У вівторок 20. жовтня наспіла від Допомогового Комітету у Відні через д-ра Володимира Бачинського, на мої руки, сума 250 корон. З того, пятьдесять корон на признану мені вже давно позичку, а 200 корон до розділу між найбільше по-

трібуючих. Був це важкий поділ, бо найбільше потрібуючими були всі.

Щоби не стягнути на себе замітів самовільної односторонности, я попросив наших з бараку на нараду. Після гарячої наради, по спорах, торгах, а навіть гнівах, розділено ті гроші між шіснадцять осіб, ось так:

1. Гонтарський Іван 25.—, 2. Мороз Василь 20.—, 3. Мельничук Пазя 15.—, 4. Сушкова Апольонія 15.—, 5. о. Ваньо Омелян 30.—, 6. Гаврилюк Іван 10.—, 7. Граничка Семен 5.—, 8. Оробець Іван 5.—, 9. Баньковський Микола 10.—, 10. Кобринський Богдан 10.—, 11. Владика 8.—, 12. Західний Теодор 7.—, 13. Чудівна Евфрозина 10.—, 14. Кишакевич Емілія 10.—, 15. Коренець Олекса 10.—, 16. Паращук Михайло 10.— корон.

Була це каплинка в морі, бо деякі з запоможених, були дослівно без одягу. Коби навіть давати по десять сотиків, по сотикові, — то й так не було бесіди, щоби обділити всіх потрібуючих.

Цілий „Wohlfahrtsausschuss“ обірвав нині від полковника ще огиднішу лайку, як оноді. Ганьбив нас, — чому люди далі ходять обдерті й босі по дворі й чому викази запотрібувань ще не готові. Ми йому „за дозволом“ пояснили, що безупину працюємо всі над тими виказами, але це велитенська праця. Байдуже! Загрозив, якщо викази до 24 годин не будуть готові, — цілий „Wohlfahrtsausschuss“ без виїмку (це останне торкалось особи панни Н.), — буде замкнений.

„Abtreten“!

Був розбішений, як скажений вовк, а ми відходили вдоволені, що з місця нас не позамикав! Ще більше дісталося „Zimmerkommandant“-ам. Вони почули лайку, якої аж шкода, що не можна було схопити на ґрамофонову плиту.

Причини й наслідки того гніву згодом виявилися: Якийсь гольтіпака „вшкварив“ на адресу полковника анонімну листівку з Ґрацу, з жалобами на препоганий харч в таборі, мовляв, — вояки не тільки, що крадуть харчі для себе і посила-

ють їх своїм родинам, але ними попросту торгують. Була ще в тій листівці загроза, що коли полковник сам не усуне того лиха, то буде внесене на нього зажалення до міністерства! Анонімна листівка це найглупіша і наймерзенніша річ. Всяка культурна людина подерлаб її та на тому скінчилосяб. Але — не наш полковник. В першу чергу визвірився найпоганішою лайкою, як: „Hunde", — „Schufte", — „Schweine", — „Niederträchtige Paviane" і т. п. а далі видав цілу низку репресійних заряджень. З бараку вільно було виходити, лише між годинами: 11—5 попол., а крім того лише у наглій потребі, партіями по 8 людей, при чому партії могли виходити тільки у відступах що 2 години. В часі між одинацятою та пятою, вільно було проходжуватися лише виключно повз перші два бараки. Перед одинацятою не вільно було виходити, навіть вмиватися. До кантини вільно було йти теж лише партіями по 8 людей і в асисті вартового. Іди, ні хліба не вільно було видавати, як тільки після поіменної лісти. Цей розпорядок був найпоганіший, бо на пр. обід виданий по списку тягнувся кілька годин аж їсти відхочувалося. І це була кара, що дошкулювала більше куховарам, як нам. Такі драконські репресії на тисячах людей з мести за вчинок когось невідомого, характеризували досадно і наглядно нашого славетного полковника.

В листі, що його писав до мене д-р Бачинський, була ще й низка інструкцій для мене. Д-р Бачинський клав особливу вагу на те, щоби списувати на наші листи тільки справжніх українців, бо за них мав на майбутне ручити Український Посольський Клюб. Крім того жадав доповнення листи українців дальшими виказами. На моє бажання, висказане в одному з моїх попередних листів, щоби уповажнили когось іншого до ведення аґенд в справі інтернованих, бо проти мене підносяться голоси невдоволення, написав мені д-р Бачинський, що бажанням Посольського Клюбу і Допомогового Комітету є, щоби я дальше вів ті

справи, а коли буду звідти відходити, щоби передав їх комусь іншому по власній думці.

Одначе найбільш зворушила й урадувала мене така вістка з листа д-ра Бачинського: Коли рознеслася у Львові з початком серпня поголоска, що мене в Станиславові як „зрадника“ арештували й увязнили, першим, хто дав за мене Генеральній Команді у Львові запоруку, був — Його Ексцеленція Митрополит Шептицький! Цей високошляхотний і батьківський вчинок нашого Архипастиря зворушив мене до сліз.

Під вечір тогож дня мала місце знову одна прикра подія: Пані з жіночого і сімейного бараків, певні себе і своїх привілеїв, які мали у лікаря, знехтували розпорядження полковника, що проходжуватися вільно лиш повз два перші бараки, і — якби нічого, — проходжувалися по цілому майдані.

Полковник, довідавшись про те, негайно викликав до себе „Zimmerkommandant“-ів і вилаявши їх четвертий раз, наложив на оба бараки, жіночий і сімейний — арешт! Поза конечними, природними виходами партіями в супроводі вартових, не вільно було нікому виходити аж до відкликання того приказу! Крім того, до обох бараків призначено „добірну“ варту.

Аж лячно й сумно було глянути в бік тих двох бараків. Неначеб вимерли на якусь пошесть. Лише безупинні гулюкання й вереск вартових свідчили, що в них мучаться живі люди.

Вже вчасним ранком, в четвер 22. жовтня, приїхав до табору з Грацу військовий авдітор зі своїми помічниками та став далі переслухувати.

„Русскіє“ приняли тим разом більш підготовану тактику. Всі вони, як на команду заявили, що вони „Altruthenen“ (старорусини), ані москалі, ані українці. Від всякої протидержавної роботи вони далекі. В нічім не провинилися. Арештовано їх без ніякої причини й вини.

Про літературну чи культурну єдність обох народів, їхньої мови, віри, — вже не говорили ні словечка. Коли їх питали, — відповідали стереотипно: „я в те не встряваю", „я в тім не визнаюся"...

З наших переслухано о. Савойку і синів, Ґонтарського, о. Макара, о. Майковського, о. Гнідого, суддю Ткачука, мене і ще багато інших.

Декотрих — проти яких були якісь окремі заміти, — переслухував і опитував прокуратор довше. Інших, ледви кілька хвилин. Запевнив словом, що цілою силою пари і з цілим апаратом людей працює над нашими звільненнями і надіється, що частину звільнять уже в найближчому часі. Радив, не вносити зараз нових списів, доки не будуть поладнані попередні, бо це лиш затемнює і утруднює роботу.

Для мене було найважніше, що показав мені мої, станиславівські акти. Отже вони не пропали! І тут мене аж заморочило! Справді! Той авдітор в Станиславові не брехав. Був тоді в моїй справі дійсно переслуханий поручник резерви Б., котрий після представлення йому цілої справи і звернення уваги, що тут йде про „вельми поважну" справу, заявив під словом чести, що — мене цілком не знає і ніколи в житті не бачив! Знову начеб земля підомною розступилася. Та коли я перечитав удруге й утрете, весь понервований, цей протокол, вдарило мене зізнання, що Б. навіть в місті Б. не був! Як це! Таж там його вся родина і дім! Чейже роками він там переживав! І тут паде мій зір на підпис і добачую це, чого досі не добачував. Підписано було: Фердинанд Б.!

Отже не — Левко!

Господи! Зі зворушення, збентеження і наглої втіхи, дрожали мені руки як у горячці

— „Пане авдіторе! — майже скрикнув я; — цеж не того пана слухали. Не Левка, мого товариша, на котрого я покликався, але іншого, Фер-

динанда Б. — теж кандидата нотаріяльного, якого дійсно я ніколи не бачив і не знаю".

Авдітор приняв мою заяву і списав зі мною відповідний протокол.

Що обставини так дивно зложилися, довго не виходило мені з голови. Бо чиж можна подумати, щоби в тому самому місті, в Ямниці, в тому самому часі, служило двох людей, того самого назвища, звання і військового степеня?...

І я мучуся в Талєргофі. А все через те, що припадково, на моє щастя чи нещастя, переслухали якогось Фердинанда, з котрим ми зовсім не зналися, замісць Левка Б. Та чи не краще, що таке сталося?... Хто зна чи не попав би пізніше в руки впливових ворогів українства і слушно нагадались мені слова авдітора в Станиславові: „Seien Sie froh, dass es damals noch kein Standrecht gegeben hat!" (Будьте вдоволені, що тоді ще не було наглих судів).

Які дивні, необчислимі, а які трагічні бувають інколи в житті — припадки. І коби це — припадки! Це не припадки, а — Божа Воля!

Я подав авдіторові, що Лев Б. перебуває тепер тут-же в Стирії в Лянґенванґ, так, що без ніяких більших заходів можуть його негайно переслухати, а до Левка ще тогож дня написав я про відкриття цеї „помилки".

Ці переслухування, при яких я був приявний як перекладчик, тривали весь день. Мабуть тому полковник ще перед вечором зніс наложений на перші два бараки арешт.

І знову поплили одноманітні сірі дні серед лайок і сварки.

20. жовтня вартовий за курення вдарив одного студента в лице! Того ще досі не було. І загрозив, що всіх битиме, кого тільки приловить на куренні. Студент не зареаґував, бо чим же ріжниться від вязня?...

Величезну приємність серед сірини днів, справила нам в таборі поява „Діла". За дозволом

Команди зачали ми діставати його віденське видання. Перше число прийшло з вісткою, що Перемишль відбитий! Втіха наша була повна. Цеж вже повні три місяці ми не бачили свого друкованого слова. А ще — „Діла“. Всі його читали. Ґуртками. Кружляло з бараку до бараку, аж — пропало!

Прийшла теж картка з Перемишля, з почтовою печаткою — „Перемишль“. І з цього приводу велика була радість між нами. Перемишль відбитий! Може таки відвернеться від нас Гнів Божий.

Наші „Altruthenen“ цею вісткою очевидно не то, що не захоплювалися, вони були нею просто заскочені і приголомшені. „Чекаймо кінця“ — говорили.

Нема рож — без тернів. Прийшло ще одно письмо від д-ра В. Бачинського. Сповіщував мене, що ґурток українців з бараків вніс до Посольського Клюбу якийсь ніби меморіял, чи протест, мовляв: висилані мною викази українців не є вірні; що на них вписують відомих москвофілів і що вони протестують проти такого „сервілізму“ і „непотизму“. Так було написано: „сервілізму“ і „непотизму“... Як зразок цього „сервілізму“ подано, що я вписав на лісту українців, таких ряних москвофілів: о. пралата Ізидора Дольницького, духовника Львівської Семінарії, о. Кирила Пасічинського, відомого діяча, що при всіх виборах йшов все беззастережно зі загалом українців і... старого Тита Решетиловича з Бібрки.

Чи треба пояснен?... Я не знав, чи то зависть, чи ненависть, чи злоба, чи попросту -- простодушність?

Та не зважаючи на це, я зладжував дальші викази інтернованих українців. Ця праця дуже поволі поступала вперід, бо треба було приймати всяке зголошення і його, по змозі, основно провірювати.

Ось на пр. при переслуханні авдітором москвофілів, — самих рядових, сірих, — деякі з них

виразно заявляли себе українцями, запротореними туди через особисту пімсту.

В суботу 24. жовтня мали ми знову дві хатні авантюри, політичного характеру. Перша була з ранку, коли прибіг до нас один перемишляк з вісткою, що Перемишль відбитий і що він від свояків з Перемишля отримав листівку! Вимахуючи нею здалека, вбіг до бараку і з порога скрикнув:

— Ура! Перемишль наш!

На те відкликнувся хтось з „тамтого“ табору:
— Дуля ваша, не Перемишль!

Вийшла з того велика буча; безмаль, що не дійшло між молодими до бійки.

Зновуж у вечорі полягавши, всі як звичайно шушукали на біжучі теми. Серед тої інтимної виміни думок один з „русских“ думав трохи за голосно:

— Я властиво не розумію, чому Італія досі не виповідає Австрії війни. Не вже вони там за Альпами не знають, як тут проти них Австрія фортифікується і зоружується?..

Д-р К., котрого леговище було недалеко бесідника (о. К.), сказав на те:

— Чому ви, фарисеї, так не говорите перед авдітором, як тепер тут?..

— Гоніть з доносом, мерщій! — закричав у відповідь згірдливо о. К.

А вслід за тим піднялася ціла буря криків, якими вилито на д-ра К. ціле ведро помий. — Доносщик! Мазепинець! Австрійський патріот!... ревіли льояльні, австрійські „старорусини“!

• В неділю 25. жовтня, викінчив я дальший спис запроторених у Талергофі українців. Їх було 270 осіб. А саме:

133. Бабяк Кость, громадський секретар з Пільзна, арештований на втечі у Волі Любецькій; 134. Балат Ілля, емер. учитель з Маховець п. Богородчани, ар. 2/8; 135. о. Березовський Тома, крилошанин, втікав зі сином о. Романом, маючи всі потрібні легітимації. В Сенечові його

арештували. 136. Бобик Микола, семинарист з Зачатець п. Підгайці, ар. на втечі; 137. Білик Михайло, кондуктор зі Загіря, коло Сянока; 138. Бойкевич Яків, банмайстер з Букачівець, ар. 25/8 жандармом; 139. Борачок Петро, лісничий в Яблониці п. Надвірна, арештований самовільно жандармом 14/9; 140. Борущак Михайло, технічний помічник в Намісництві; 141. Вацикова Евфрозина, арештована в Зарічі підчас вакаційного відпочинку; 142. Вацик Михайло з Зариіча, ар. в Надвірній 28/8; 143. Ванишко Микола, господар з Панової, ар. 3/9 жандармом; 144. Величко Онуфрей, господар з Грабівця, ар. жандармом з Радимна; 145. Вергун Теодор, ґімназ. учень з Завалова коло Галича; 146. Височанський Мирон, дяк зі Сянока; 147. Возняк Василь, управитель школи в Підлісках п. Мостиска, ар. з цілою родиною; 148. Войтович Антін, начальник громади з Трійчиць, ар. 13/9; 149. Воробець Михайло, господар з Порубів п. Березів; 150. Воробець Гринь, господар з Порубів п. Березів; 151. Воробець Катарина, жінка Василя, з Порубів п. Березів; 152. Вацик Павло, начальник громади з Заріча п. Надвірна; 153. Гаврилюк Іван, з Надвірної, член Народнього Комітету; 154. Гадзеївич Микола, дяк з Гійська п. Добромиль; 155. Ґавдяк Михайло, учитель зі Сянока; 156. Гамрацей Микола, студент універс. з Заміхова п. Ярослав; 157. Ганкевич Зенон, управитель школи в Нагірянці коло Бучача, арешт. на втечі в Новому Санчі 11/9; 158. Ґелета Іван, господар; 159. Глова Олександер, залізничий слюсар з Перемишля; 160. Глова Теодор, учитель з Олешич, ар. на втечі 16/8; 161. Гладьо Василь, судовий канцеліст зі Заклічина н/Дунайцем; 162. Гординський Іван, скарбовий стражник з Радимна п. Ярослав; 163. Гресько Іван, господар з Ґрабівця, п. Ярослав; 164. Грицевич Василь, ґімназ. вчитель; 165. Ґродзіцький Петро, студент університету з Заріча п. Надвірна; 166. Данилюк Михайло, судовий канцеліст з Заклічина н/Дунайцем; 167. Данилко Степан, возьний з Перемишля, ар. 12/9; 168. Дацьків Денис, властитель реальности з Перемишля, ар. 12/9; 169. Джоган Гринь, коваль з Посади Вільхівської коло Сянока; 170. Дмитришин Теодор, громадський писар з Курович п. Перемишляни; 171. Добушовський Йосиф, голова „Сокола" з Миколаєва н/Дністром; 172. Дорош Ярослав, технік з Вибранівки, ар. на втечі 15/9; 173. о. Дубанович Йосиф, парох Стратина к. Рогатина; 174. Зарічний Михайло, вчитель з Чижевич коло Мостиськ, ар. 11/9; 175. Зацерковний Гриць, скарбовий урядовець; 176. Західний Теодор з Тернополя, ар. на втечі в Криниці; 177. о. Ісаїв Іван, парох з Лісок коло Коломиї арештований військовою патролею на втечі з цілою родиною; 178. Йосипенко Микола, господар; 179. Кацедан Василь, ґімназ. учень зі Львова; 180. Кисілюк Володимир, урядовець з Битькова п. Надвірна, ар. 18/8; 181. Козій Іван

1) ґімназ. учень, ар. на вакаціях; 182. Козій Іван, 2) універс. студент з Олешич коло Чесанова, ар. 16/8; 183. Колодій Петро, властитель реальности з Перемишля, ар. 13/9; 184. Колодрубець Микола, егзекутор з Синяви коло Ярослава; 185. Комар Степан, студент теольоґії з Долинян п. Рогатин, ар. в Турці н/Дн. на втечі; 186. Копистянський Йосиф, смер. жандарм в Солотвині; 187. Копитчак Теофан, господар з Богданівки п. Тернопіль; 188. Костів Андрій, господар зі Сихова к. Стрия, арештований без ніякого приводу австрійською патрулею 4/9; 189. Костюк Іван, смер. залізничий слюсар зі Львова, ар. 24/8; 190. Кулик Теодор, господар з Поворозника, аґент „Дністра" і за те арештований 6/9; 191. о. Кульчицький Евген, парох Рябого п. Лісько, 192. Кульчицький Іван, емер. залізн. машиніст з Левандівки коло Львова, ар. на втечі з леґітимаціями 27/8 в Миколаєві; 193. Курилас Василь, студент теольоґії, з Миколаєва, ар. 30/8; 194. Кушнір Василь, аґент „Дністра", ар. на втечі з леґітимаціями; 195. Ладика Дмитро, студент прав, з Драганівки п. Тернопіль, ар. на втечі з леґітимаціями в Новому Санчі 19/8; 196. Лазука Петро, господар з Порубів п. Березів, ар. при роботі в полі військом. 197. Лазука Федір, так само; 198. Лашин Іван, семинарист, ар. 17/8 на втечі патролею; 199. о. Левицький Августин, парох Коршева к. Коломиї, ар. в Делятині на втечі зі всіми леґітимаціями; 200. о. Левицький Володимир, сотрудник з Плавучі п. Бережани; 201. Лукомський Степан, возьний з Миколаєва н/Дн., ар. 27/8; 202. о. Лучечко Петро, сотрудник з Олешич п. Чесанів; 203. Любинецький Микола, купець з Медики, ар. 7/9; 204. Марковецький Ілля, абітурієнт з Пнівя п. Надвірна, ар. 7/9; 205. о. Мартинюк Йосиф, парох Цуциловець п. Жидачів; 206. Марчак Евген, унів. студент, ар. 8/8, вдруге 28/8; 207. Медвідь Семен, учитель з Пасічної п. Надвірна, ар. 8/9 з леґітимаціями цивільними і військовими; 208. о. Мельник Артемій, парох Нанови коло Добромиля, арештований 24/8, звільнений, відтак військом арештований і побитий 10/9; 209. Мельник Лев, студент теольоґії, ар. 14/8; 210. Мельничин Микола, сотрудник в Городку, арештований самовільно на втечі в Бонарівці, зі всіми леґітимаціями; 211. Мельничук Теодор, інжинір з Перемишля; 212. Мидляк Атанас, урядовець з Каміня п. Ніськo; 213. о. Миколаєвич Константин, парох Жукова п. Чесанів, арештований на втечі разом зі служницями Настею Мисько і Павлиною Руна, з усіми цивільними та військовими леґітимаціями дня 15/8; 214. Масишин Теодор, залізничний будник з Добровлян п. Дрогобич; 215. Мица Гриць, купецький помічник з Пашови п. Лісько; 216. о. Мудрий Іван, парох Бонарівки к. Стрия; 217. Назаркевич Григорій; 218. Налуковський Петро, управитель школи з Калагарівки п. Скалат, арештований самовільно військом 18/8; 219. Одноріг Антін, дяк

і голова „Сокола“ з Миколаєва н/Дн.; 220. о. Охримович Йосиф, парох Велдіжа п. Долина, арештований мадярським військом зі всіми легітимаціями дня 8/9; 221. о. Панасюк Максим, парох Станимира п. Перемишляни; 222. Палідович Михайло, міщанин, ар. 27/8; 223. о. Пасічинський Кирило; 224. Підгірний Федь, громадський писар з Гориглядів п. Товмач; 225. Питель Михайло, господар з Грибович к. Львова; 226. Плахта Юрій, господар з Грабівця п. Ярослав, ар. 19/8; 227. Плахта Михайло, гімназ. учень з перемиської гімназії, ар. 1/9; 228. Посацький Лев з Делятина; 229. Потурай Іван, семинарист з Миколаєва н/Дн.; 230. Похила Дмитро, купець з Тисьменіці; 231. о. Рак Теодор, експ. сотрудник з Раранча, ар. в Чернівцях 18/8; 232. Ришавий Іван, студент аґрономії з Відня, ар. в Олешичах 16/8; 233. Розумович Іван, коваль з Надвірної; 234. Рощаковський Михайло; 235. Савицький Михайло, господар з Підлісок п. Мостиська; 236. о. Савицький Казимир, емеритований парох в Щуровичах п. Радехів; 237. Сандецький Степан, директор товариства „Надія“ в Бережанах, арештований військом, хоч мав всі потрібні легітимації, 19/8; 238. Сас Осип, студент універс. з Гучка коло Добромиля; 239. Семків Михайло, богослов зі Станиславова; 240. Сохацький Василь, учитель зі Слобідки Санівської п. Теребовля, арештований військом 19/8; 241. о. Симко Михайло, експ. сотрудник в Опарівці п. Стрижів, ар. 18/9; 242. Симянович Іван, діяльний член „Сокола“ з Миколаєва н/Дн.; 243. Скобельський Андрій, богослов зі Станиславова, арештований мадярськими жандармами, з усіми легітимаціями 1/9; 244. Скочень Антін, возьний зі Львова, ар. 24/8; 245. Станько Андрій, дяк і писар з Медики, ар. 7/9; 246. о. Слонський Юліян, сотрудник з Молодечі п. Ярослав; 247. Смулка Іван, евіденційний урядовець; 248. о. Стадник Андрій, сотрудник в Миколаєві н/Дн., ар. 27/8; 249. Стахів Григорій, учитель з Устя Зеленого, арештований з легітимаціями в Делятині на втечі 10/9; 250. Сушко Апольонія, жінка урядовця „Дністра“ зі Львова, арештована з матірю на вакаціях; 251. Сютрик Михайло, офіціянт з Заліщик, арештований на втечі з легітимаціями в Делятині 1/9; 252. о. Твердохліб Михайло, сотрудник з Городка, арештований з легітимаціями на втечі в Бонарівці; 253. Теренчук Іван, господар з Добровлян п. Заліщики; 254. Теренчук Федь, господар з Добровлян п. Заліщики; 255. Струсь Володимир, учитель з Тарновиці Лісної п. Надвірна, арештований з легітимаціями, військом на втечі дня 2/9; 256. Тисовський Семен, учитель зі Сянічка к. Турки н/Дн.; 257. Чесник Микола, учитель в Надвірній, арештований мадярським військом і затягнений ним до Мукачева; 258. Чиш Ілько, професор з Ряшева; 259. Чіженецький Іван, залізн. паляч зі Загіря к. Сянока; 260. Шехович Роман, лісовий комісар з Рабки коло Мисленіц; 261. Шеремета

Андрій, артист, ар. в Новому Санчі 3/9; 262. Шухевич Юліян, почтмайстер, ар. 24/9; 263. Шуховський Іван; 264. Хрипяк Іван, господар з Грибович к. Львова; 265. Фільварків Йосиф, почтмайстер, ар. 14/9 на злобний донос; 266. Юркевич Іван, суддя з Миколаєва н/Дн., ар. 27/8; 267. д-р Назарук Осип, відомий український письменник і діяч.

Повищі назвища осіб, їх зайняття, обставини і дати арештувань, самі проречисто свідчать, які це були ці українські „зрадники і шпіони".

Другого дня, в понеділок, вислав я цей виказ двома дорогами: один до Відня, а другий через таборову команду до Ґрацу. До посла В. Бачинського написав я крім того обширного листа з поясненнями, на яких підставах я зладжую списи. Отже кожний має сам власноручно написати картку з поданням усіх даних про себе, своє звання, місце замешкання, а далі про своє арештування і назвати мужів довіря, на яких покликується. На скільки це було можливе, я ці картки провірюю і інформуюся про кожного від знайомих і земляків, що тут є; а картки зберігаю, щоби колись на будуче, своїх зголошень не виперлися. Годіж усіх знати, або проглянути їм наскрізь душу. Одначе майже всі вписані, — за виїмком знайомих селян, за яких ґарантують інтеліґенти, — покликувалися на свідоцтво котрогось з наших послів. Все це мусів я пояснити послові Бачинському, щоби випередити можливі наклепи.

Велику приємність зробив мені ще новий лист від Левка Б. В ньому висказував він втіху, що правда вияснилася і впевняв, що все рад служити мені своїм свідоцтвом. Висловлював навіть готовість, якщо тільки буде треба, — приїхати до Ґрацу.

В понеділок, 26. жовтня, вислав я до Відня ще кілька листів, зокрема до Комітету, де писав про нечувану нужду в бараках і конечність дальшої допомоги.

Авантюри в нас не переводилися. Тим разом почалася чергова буча в четвертому бараці, досить небуденна, що заслуговувала, щоби її закріпити

в памяти. В тому бараці, між самими „русскими“ — перебував інтернований один поляк, Дуда. З якого приводу його арештували і туди запроторили, не міг я дізнатися.

Цьому добродієві надоїло слухати виявів безупинного захоплення й радости з приводу побід „матушки — Рассеї“, а невдач Австрії та її пупілів. І того дня, при нагоді таких захоплень і побажань („на погибель“ Австрії!) він енергійно виступив і голосно, як слід напятнував таку дволичну гру. У відповіді стрінувся з такою скаженою та грізною поставою цілого кодла, що лише завдяки вартовим, обійшлося без кривавого порахунку. Верховодили в тому бешкеті такі заїлі „малорусскіє россіяне“ як добродії П. В. і о. К. Вони кинулись з пястуками до Дуди і верещали як навіжені, що аж постороннї люди поназбігалися з майдану. Щойно вартові їх розділили. Замітне, що ті самі добродії — авантюристи 4. травня чинно в хорі виспівували „Gott erhalte“... Вислід цеї небуденної галабурди був такий, що цілий четвертий барак дістав 24-годинний арешт, а „храбрих“ П. В. і о. К. перенесли за кару до шатер. Незалежно від того, Дуда мав внести відповідне письмо до військового суду в Ґраці, де описував нескривані настрої наших „льояльних“ москвофілів між собою.

Тимчасом нервовість вичікуючих звільнення доходила до верхів напруження. Надії в неволі, без їх здійснення, страшніші від безнадійности. А не було дня, щоби почта не приносила нам — надій! Всі роздратовані вичікуванням, не могли найти собі місця і будь чого вибухали сваркою. Інші знову безтямно згривалися в карти.

Четвертий барак, обставлений вартовими, покутував за своїх „доблестних“ героїв.

В середу, 28. вересня прислав посол В. Бачинський з рамени Допомогового Комітету, знову квоту 200 корон, до поділу між найбільш потрібуючих селян. Я скликав нараду, на якій вибрано

окремий комітет для поділу тих грошей. Туди вибрані: о. Савойка, пп. Миколаєвич, Макар, Савчин, проф. Зубрицький і я. Одначе я відмовився від участи в тому комітеті, без подання причин. На ділі, не хотілося мені надалі слухати закидів, які мені вже надоїли. Поділ був трудний. бо щоби роздати навіть по одній короні, то що значило 200 корон на тисячі нуждарів?... Не обійшлося очевидно з самого початку без нарікань, бо цього, що комітет сам грошей не має, ніхто не хотів розуміти. Була сила-силенна сварок з причини тих нужденних запомог. Того дня, на майдані серед бараків прилюдно, для „відстрашення", закували знову у „шпанґи" двох інтеліґентів, між ними одного православного священика з Буковини та двох знатніших селян. За те, що курили! І чи не були це китайські варварства?

Бо ці всі, що курили, робили це й надалі, наліг вбивав скуку, притуплював враження.

Недуги — тиф і червінка — лютували серед нас дальше і люди звикли до них. Смертельність зростала жахливо, але смерть переходила без враження. Незамітно для себе, люди перетворювалися у звірята.

Дні стали дощеві, сирі та холодні. З нашого бараку майже ніхто не виходив; що найбільше довкола проходжувався коридором між берлогами. Настрої у всіх нервові та сварливі. Деякі добули карти і забавлялися; для забиття часу і нудьги. Це не були ті „фахові" грачі. Тих на зовні не видно. В декотрих бараках мали вони спеціяльно закриті „сховки", де створили собі друге Монако. Робили це хитро й обережно, а щоби вартові не доглянули, ставили своїх „вартових", котрі сторожили. Грали переважно „національного" фербля або „інтернаціонального" бакарата. Змаргані, виснажені, без одягу й обуви, грали та згривалися безпощадно. З приводу гри приходило часто між ними до серіозних авантюр, але ні одна з них не доходила до відома команди. Дискреція була серед

них обовязуюча, з огляду на небезпеку великої кари. І не було тут при грі ні „русских“, ні „мазепінцев“, була лише, як вони казали — „валізка“. (Бо замість стола, грали на валізках).

Карти, це попри тиф і червінку, була найжахливіша баракова пошесть. А яка невилічима! Один з наших, що прочистився був вже кілька разів в одному з тих баракових „Монаків“ до нитки, дав в нашому кружку „слово чести“, що в бараках карт до рук вже більше не візьме; а грав, вже другого дня.

Одного з передових „русских“, пароха Галича о. Николая Вінніцького, дня 29. жовтня від нас забрали. Говорили, що має бути перевезений до Міскольча. З цього приводу запанувало між „русскими“ замітне збентеження. Натомість про наші звільнення, — ні чи-чирк!

В гангарах роздавали того дня вперше безплатно, — „тепле білля“, — марненькі бавовняні трикоти. А проте люди кинулися на нього, мов звірі. Найбільш репетували й дерлися ті, що не потребували. Вони раз по разу вигукували: „Мені належиться! Що кому до того, що я маю своє, — мені належиться!“ Вислід був такий, що найбідніші, ті найбільш потребуючі, не дістали нічого.

Під вечір скінчив я і вислав — як завжди двома дорогами — дальший виказ інтернованих українців, не зважаючи на те, що авдитор просив зачекати аж до звільнення першої партії. Щож, коли так на мене напирали та перевірювали, що годі було опертися. Навіть самі відносили зі мною до команди той виказ. Туди вписав я багатьох з останнього транспорту, що був ще на карантані. Тому годі було з ними зійтися і бачити їх особисто, а треба було вдоволятися самими карточками.

Поладнавши цю справу і написавши до д-ра В. Бачинського письмо зі звітом та з поквітуваннями присланих 200 корон, — я зарився в мою „живу потерть“ і ляг „спочивати“. Щоби нічого не бачити і не чути, натягнув я коцик на голову і так

мені стало жалісно і млісно, — що нишком, скриваючися перед чужим зором, заплакав... Нерви!

В пятницю 30. жовтня знову випогодилося. Загалом, протягом цілих тих двох місяців, — хоч була це вже глибока осінь, — соняшко Боже мало над нами милосердя. На превелике наше щастя, бо інакше булаб і половина з нас не витримала тієї жахливої недолі.

В нашому бараці прийшло знову до чергового бешкету через хліб. Його щодня треба було приносити і здебільша робили те наші для святого спокою; тому, що „русскі" відмовлювалися постійно від усього. Але врешті-решт надокучило нашим обслуговувати всіх і вся і вони відмовилися йти по хліб. Паращук накликав кілька разів. Даремно; вони ще глузували, а по хліб і не думали йти. Це дало очевидно причину до великої бучі, яка довела тільки до того, що наші „русскі" пожалілися на П. перед лікарем. Одначе лікар, довідавшись від Паращука в чому річ, сердечно розсміявся.

„Чогож ви хочете, панове? — запитав здивований. — Дарма; полковник вам хліба носити не буде. Не хочете їсти, не носіть!"

Після такого аргументу, „русскіе" спокірніли і вже не протестували. Але не довго потревало, а скоїлася нова авантюра, цим разом так сказатиб „міжбаракова". Інтернований в сімейному бараці разом зі своєю дружиною поляк — актор К., вдарив по лиці студента Р. за поширювання образливих сплетень про його дружину. — Вдарив мабуть нічого собі, коли в жалобі до полковника подано, що „аж пішла кров". За те полковник засудив К. на кару „anbinden" через 4 години; дві одного, — а дві другого дня. І саме в той день завісили його посеред бараків, під призначеним на це стовпом. — З перехиленою від болю головою, робив він враження справжнього висільника. Картина гидка, ганебна для катів, а не для катованого, що годі було на неї дивитися. А всеж не то, що юрби мужиків, — їм це можна простити, — але цілі гурткі

інтеліґентів з насолодою приглядалися тому огидному видовищу.

Хіба людина не гірш звірюки?... Такий ганебний підхід до траґедії людини покінчився аж тоді, коли д-р Добія — теж інтернований поляк — в слушному обуренні став, недобираючи слів, лаяти „глядачів“ за їх некультурну цікавість.

Про рід і вартість тієї „сатисфакції“, багато і всіляко опісля говорили, а один з дижурних старшин подав К. по відбутті кари — остентаційно руку.

Від кількох днів отворили для бараків окремий почтовий уряд. Почта тепер урядувала справніше, але нам крім вічних надій, нічого покищо не принесла. А надії — лише дратували. Ох, які вони нам стали зрозумілі, які вимовні, оці овіяні розпукою рядки нашого мученика — поета Тараса, з московської неволі:

„Лічу в неволі дні і ночі і лік забуваю...
„О Господи! Як то тяжко тії дні минають“...

Дійсно, як тяжко!... Як невимовно тяжко.

Воші їли немилосердно. Без уваги на всі зусилля, годі було від них відчиститися. І смішно і жалко приходило дивитися, як усі безнастанно чіхалися і товкли ту відразливу гидь.

Вартові принесли чутку, що Туреччина виступила з війною по боці Австрії та Німеччини. Як цю вістку приняли „одні“ а як „другі“, зайве повторювати.

І знову, — неначе на глум — почта принесла надії!... Прийшли листи: до о. Савойки від посла Василька, до учителя Чесника від посла Бачинського, до професора Ґонтарського від брата, до І. Ганкевича теж від брата, — всі з надіями! Та приймати їх з вірою, було вже понад наші сили.

Про тодішні відносини, свідчить ось яка подія: Брат проф. Ґонтарського, правник при війську дістав був відпустку та хотів відвідати брата. В тій виключно цілі приїхав з Відня до Талергофу.

Мав усі військові перепустки і посвідки Українського Комітету. Як приїхав, зголосився з ними в канцелярії команди табору, що була кількасот кроків від нашого бараку. І не то, що не позволили йому з братом бачитися, але й про відвідини не згадали йому навіть словом. Довідався про них, щойно з надісланого саме листа. Бідний професор спочатку негодував, погрожував жалобами, але, розважившн справу, — хватив свою вареху і пошкандибав до кухні, мішати вояцьку юшку.

Багато сміху мали ми з такої нагоди. Якийсь „добродушний" лемко писав ще давніше до дому про свою біду і відти йому саме прислали подушку, кожух, клапаню, шмаття і т. і. Знать, один з дужчих.

Щоби врадувався посилкою, — куди!

Став на жінку ремствувати і нарікати на все горло:

„Што вона собі думат, што я ту буду сиділ до смерти, што таке присилат".

Всі сміялися, аж за боки бралися, а він ще дужче репетував.

Зі спільної складки закупили ми для нашого бараку стінний годинник. Щоби бачити, як теліпається і кульгає наше животіння в неволі та ганьбі. Який це довгий, який нескінчено довгий час — година! Бачилося це аж тепер! Якаж буде ота вічність, якщо вона з таких безконечних годин мук і терпінь складатиметься!

В неділю, 1. листопада, з новим місяцем, вступили в нас нові надії, зрадливі як все. Вранці, ледви повідмикали бараки, перебігла по всіх нас дрож, бо побачили ми, що до бараків прямує з будинку команди ціла військова комісія. На те, щоби нам оповістити вичікуване звільнення, їх було за багато.

І справді, це була загальна ревізія по бараках! Того досі ще не бувало. Всіх з надвору покликали до бараків. Вхід до кожного бараку обставили вартовими, а старшина з двома десятника-

ми і кількома вартовими ходили від бараку до бараку та переводили — особисту і річеву ревізію. Яке це було понижуюче, яке ганьбляче! А як грубо вони оту службу виконували! Кожний з нас мусів на команду ставати в ряд біля свого леговища. Вони-ж йшли по черзі від одного до одного й одні перешукували всі кишені та витягали всі наші нужденні скарби, інші знову перешукували клунки, куферки й леговища. Всякий протест чи прохання, щоби збиткуючися, не розкидували нашого лахміття, зустрічали дикими вересками „Halt's Maul!" — „schweigen!" а ні то — прикладами.

В інших бараках, що опісля прийшли на чергу, багато дечого таки встигли люди поховати, хоч стежили за всім котячі очі вартових. Натомісць наш барак з самсго краю, перший впав жертвою того нападу. Поховати не було де і коли. Вояки силою виривали всякі річи з рук, з кишень, — і складали те все на леговищі. Яку ціль мала ревізія? Ніхто не знав; ні ми, ні вояки.

Говорили, що пошукують якогось ніби револьверу, то знов, що шукають якоїсь цінної бранзолєтки, вкраденої в жіночому бараці. Позаписували кількість грошей, які в декого найшли, а далі перстенці, годинники, — і все те опісля віддавали. Але тютюн, папіроски, циґари, папірці, навіть — люльки та тютюнички конфіскували та відкладали окремо. Цеї сконфіскованої „контрабанди" винесли з нашого бараку повні два ведра. Годиться притому згадати, що перед ревізією було оголошено, що, як хто сам віддасть тютюн, — не буде караний; у кого натомісць його найдуть, буде покараний „шпанґами". У безвихідному положенні, несподівано заскочені, всі у нас поскладали тютюн добровільно. По іншим баракам було дещо інакше. Перед самою ревізією викидали що важніше через вікно на двір або позакопували в землю. Між селянами ревізії не було, вона обмежилася виключно на інтеліґентів. Про її причину ми ніколи не довідалися. Найбільше раділи нею вартові, бо

їм дісталися всі сконфісковані запаси тютюну і папіросок. Шіснацять повних шафликів!

Тогож дня заборонили всякі прилюдні молебні і богослуження. Як причину заборони подали небезпеку зараження пошесними хоробами. З полудня виглянуло зпоза хмар сонце. Знеможений і змучений народ висипався на двір, зачерпнути холодного, свіжого повітря та порадуватися божим сонішком. Зенон Г., о. М., Бартко і я — ходили разом ціле пополудне і — балакали. Що-ж інше могли робити?

Звичайно, ходив з нами на такі променади о. Гн., кепкуючи та глузуючи, як звичайно зі всього. Він усе обертав у сміх, а ми його за те любили. Та того дня його чогось не було. Ми зайшли по нього до бараку; лежав горілиць у соломі, уважно за чимсь слідкуючи.

„Ходіть, отче, — кажемо — до нас на двір, шкода такого дня і сонішка".

„Не можу — відповідає важливо — не перешкаджайте мені!"

„За чим-же ви так пильно зорите?"

— „Я?... Я студіюю... фізіольогію вошей"...

Ми витріщили очі і зареготали в голос.

„Без жартів" — запротестував о. Гн. — „Ви сміетеся, а це дуже придумчива і хитра штука, отака незамітна вош. Ось бачите її, ось-ось..., як лізе по рушнику в гору?"

Над ним на цвяху висів рушничок. А треба знати, що в нас воші були расові, не аби якої породи; мало що менші від стоноги.

„Вона лізе — каже далі о. Гн. — зі стіни і я за нею слідкую. Перелізла на рушничок, тепер спускається в низ. Побачите зараз. Як долізе до краю — скочить мені просто на лице!"

Дійсно. Через маленьку хвилину вош долізла до краю рушничка і скочила о. Гн. просто на уста. Ми як один, гримнули сміхом. Справді, не могла бути краща нагода до студій над вошами, як тут.

В понеділок, 2. листопада, був великий „рапорт“ з надзвичайною лайкою, за сконфісковане вчора куриво. Не досить, що забрали весь тютюн, ще й усі бараки — з виїмком одніського нашого, — обірвали по 2 дні арешту. Наш барак тому винйшов ціло, що віддав тютюн на приказ — „добровільно“. По іншим баракам пробували тютюн позакривати, навіть закопували, — що їм переважно вдавалося. Одначе частину віднайшли і за те дістали кару дводенного „Zimmerarrest“-у, крім того оповіщено по всьому таборі, що кожний барак без виїмку, в котрому лиш одного зловлено на куренні, — буде покараний одномісячним арештом! „Чи вони показилися?! — питали люди. — Карати сотки невинних, за одного виновника?! Це-ж нечуване звірство!“

Та дарма, ми були людьми без прав.

Тимчасом готовилася для нас ще одна несподіванка. Зараз попослудні повиганяли з бараків усіх нас на майдан і веліли станути в ряди: „цва а цва“ (по двох). Коли ми вже вирівнялися, старшина оголосив, що кожний обовязаний всі гроші, які має, і золоті предмети зложити до депозиту.

Йшли чергою від одного до одного, відбирали, як хто що мав і дав, — і записували. Всі оторопіли; але багатьох заскочило те так несподівано, що повіддавали свої марні грошеві засоби. Зі золота, мало хто що й мав. Після того старшина — що переводив цю конфіскату — опозістив, що кожний депозитор може побирати зі свого депозиту частинно, одначе не більше як два рази в тижні, по десять корон.

Так започаткували ми новий місяць листопад, підчас якого надіялися вже бути на волі.

Нові „політичні“ транспорти не переводилися. 1-го листопада привезли дальших 40 людей, які до того часу перебували на Мадярщині. Далі вже й людей не стане, а „зрада“, не устане! Якаж бідна держава, що боїться більше власних ворогів, як чужих!

Малу партію в кільканцять людей водили того дня до Ґрацу на переслухання. Завели таку практику, що одних переслухували в таборі, інших знову покликували до Ґрацу. Деякі з них повернули назад до табору, деякі ні. Між першими була п. Попелева з Медики. Та від неї годі було щонебудь дізнатися, — мовчала як заворожена. Одначе з шушукань „русскіх“ між собою ми бачили, що це „змовлена тайна“ перед нами.

Інтернований в нашому бараці учитель з Буковини Шорш отримав від свого сина полеву листівку, такого апокаліптичного змісту: „Я й інші, єсьмо в дорозі з Міскольча до Сянока, де маємо бути віддані політичній владі. Що з нами буде дальше, не знаємо“.

Більше ні словечка. Змісту цеї карточки ні батько ні будь хто інший в таборі, не вмів пояснити. Бо Сянік, либонь в московських руках. Старий Ш. запевнював, що це не містифікація, що це — автентичне письмо його сина.

Правда, — ще одна новинка появилася в нас з 1-го листопада: „Platzmusik“. Так названо заведені з того дня прилюдні хоральні продукції на майдані між бараками. Співав сильний і гарний хор. Наші (українці) в ньому участи не брали. Співали ріжні запліснілі, побутові пісні. „Над Прутом“ — „Чом так скрито“ — „З окрушків“ — і м. ін. обовязкове: „Мир вам братя“.

Прислухуючись до того: „Мир вам братя“, знову нагадалася мені ця славетна гуцульська вечірка в Одесі. Ех, коби так не баґнети! „Подяремная, Прикарпатская Русь чаєт“... Це „ad captandam benevolentiam“ — оті співи; та німці лиш хитро підсміхувалися.

У вівторок, 3. листопада, прийшов вартовий з карткою до мене, до раннього рапорту. Напруження зросло. Щось нового...

Та це був рапорт не в полковника, а в поручника Пехтльофа. Звернув увагу, що інтерновані

пишуть надмірну кількість карток, і — що страшніше, — сяжневих листів! До того пишуть здебільша нерозбірчивим письмом, що на цензурі не вдалі дати собі ради. Так шкодять самі собі, бо цілі стирти нечитаних досі листів залягають на цензурі. Казав оголосити, що з правила вільно писати лише — листівки; а виїмково, у важних справах листи, одначе не довші, як на дві сторінки. Довші листи, або писані нечитким письмом, будуть від тепер дерти без читання.

„Скільки вже наших листів пішло тою — нечитаною дорогою"... подумав я тоді, слухаючи слів того старшини. Загальне напруження замінилося у загальне огірчення, коли в бараках дізналися, пощо мене кликали. При цій нагоді передав я поручникові П. дальший спис інтернованих українців, переважно самих замітніших селян або міщан. Вони покликувалися або безпосередньо на послів (як на пр. ціла Надвірнянщина на посла Лагодинського), або на відомих священиків чи вчителів, теж тут запроторених. Цей спис виказував 312 осіб.

Скучні дні в таборі люди заповнювали собі м. ін. всілякими сплетнями, при чому велику ролю грали інтимні скандальні вістки про речі, які творилися явно в бараках, де містилось жіноцтво, — і саме інтеліґентне жіноцтво. Тяжко було їм дати віру, але — наглядні свідки впевнювали про їх дійсність. І як тут було дивуватися якійсь там Катерині, що її прилапали нічю у вояцькій вартівні, коли інтеліґенція в день не соромилася. Про те вже знав і лікар. Мав висловитися, що мусить це „гарне товариство" („diese schöne Gesellschaft") порозділювати. Це була болюча картина морального занепаду і доказ повної затрати почуття людської гідности. Траплялися також інші випадки, безприкладні своїм цинізмом і ненавистю до всього, що українське у людей тої самої, що ми крови, але здеправованих національно до крайніх меж ренеґатства.

Одного ранку переходило нас трьох повз „семейний“ барак. Перед ним зібрався невеликий гурток „русских пань“ та юнаків і весело та гамірно про щось гуторили. Не знаю, чи не бачили нас, а може й умисно, щоби ми чули, один з них говорив по польськи:

„A ja paniom daję słowo honoru, że jeszcze w tym karnawale będziemy hulać w Narodnym Domu na pominkach po Ukrainie“...

І зареготав. Ці слова надійного „юноші“, якого назвища я не міг дізнатися, бо прожогом щез з овиду, — записав я дослівно. Польська мова чулася між „ними“ дуже часто. І не диво. Їх переважаюча більшість поза московським „гаспада“, „пажалуста“, „немножко“ — мало що знала. А „хахлацької“ стидалися.

Прикре враження робив о. С. (нервово хворий). Ніким не зупинюваний, вештався по таборі цілими днями. Говорив проповіди, співав, правив якісь своєрідні „богослуженя“, ба навіть танцював... Постійно окружений гуртом селян, що у своєму примітивізмі находили в його недузі втіху. Деякі говорили, що він більше прикидається хворим, як є на ділі. Бачили його як розмовляв зовсім розумно і спокійно. Все-ж таки його вигляд був жалюгідний.

В середу, 4. листопада, рознеслася чутка, що наш полковник Штадлер відкликаний, а на його місце приходить до Талергофу новий комендант, підполковник, — поляк.

На нас ця вістка не зробила майже ніякого враження; хоч правда, що ніколи ще не було так зле, щоби не могло бути гірше... Натомість „рускіе“ помітно раділи...

Один з наших, Іван Ольшанський, дістав листа від посла Кормоша з Відня з повідомленням, що звільнення перших 77 українців вже — підписане і прийде найдальше до тижня. Це було вже дещо більше від надії! Що супроти такої вістки значила поголоска про зміну коменданта? Всеж

таки надмірно тішитися ми боялися, бо надто сильно вжерлася вже в наші серця зневіра. Всі чекали фактів і не переставали нервуватися. Зокрема наші зустрінули цю вістку просто зі сміхом.

З полудня того дня вів переслухування давніший наш авдітор — буковинець П. По своему звичаю, переслухував на дворі, прилюдно, при чому на черзі було яких три десятки самих „старорусинів".

Цікаві, як звичайно, були їхні зізнання про національність. В деяких випадках авдітор, що добре визнавався в справі, не міг стриматися від глумливих завваг.

„Ich bin Altruthene" — (Я старорусин) відповів на запит один студент.

„No! Sie schauen doch ganz jung aus!" — (Що ви! Виглядаєте чейже зовсім молодо!) завважив авдітор.

Або: Один з них викручується всіма способами від простої відповіди.

„До якої партії ви належите?" питає авдітор.

„До ніякої".

„Чим же ви себе почуваєте?"

„Русином".

„Яким русином?"

„Австрійським".

Авдітор глумливо підсміхується: „Вам бачу" — говорить — „тяжко вирозуміти, про що мені йде. Отже я вам поможу: Чи ви почуваєте себе українцем?"

Мовчанка.

„Ваша мовчанка для мене достаточною відповідю. Отже, ви не знаєте, чим себе почуваєте."

„Я... я... старорусин", — вициділ врешті збентежено запитуваний.

„Und gibt es in Galizien überhaupt auch Jungruthenen?" (А чи в Галичині є взагалі також молодорусини?) — питає дальше авдітор

Цікаво було бути при тих їхніх опитуваннях, — я як все був покликаний до помочі, як перекладчик, — як це „їм" важко було здефініювати ясно свою національну чи ідейну приналежність. Слід згадати при тому ще одну цікаву дискусію, що вивязалася була після переслухань між авдітором і суддею К. („русским"), якому кілька днів до

того оповіщено, що проти нього нема ніяких замітів і ніякого карного поступування.

На його запити в тій справі сказав авдітор: (Цю розмову записав я дослівно).

„Ви мабуть дістали вирішення?"

К — „Лише устне".

Авд. — „Безперечно. Тепер не пора на списування зайвих писем!"

К. — „Вирішення, що донос проти мене відложено".

Авд. — „Отже?"

К. — „Я хочу бути вільний."

Авд. — „Очевидно, прийде черга і на вас. Та в першу чергу треба взяти під увагу тих, що ставляться до Росії вороже".

К — „Я ж є державний урядовець".

Авд. — „Егеж. Саме тому мусить держава поступати обережно. Як інтеліґентна людина не можете заперечувати, що належите до русофільської партії".

К. — „Я не належу до ніякого стоваришення".

Авд. — „Дуже можливо. Я далекий від того, щоби твердити, що „ваші" всі загалом нельояльні. Одначе сама партія сильно підозріла і тому десятьох покутує за одного. Дудикевич і Геровський теж багато гадзували давніше про свій австрійський патріотизм. Тимчасом, Геровський проходжується тепер по Чернівцях в російському поліційському одностроі, а Дудикевич є у Львові ґенеральним мужем довіря російського штабу... В „Народньому Домі" у Львові святкують ваші ідейні однодумці врочисте приняття ґрафа Бобрінського, не згадуючи вже про те, що в кожному захопленому місті в Галичині один з ваших є всюди або городоначальником, або російським заушником. Ви гадаєте, що того всього у Відні не знають? Отже бачите, — це підозріння не без основ".

Опісля в бараці, суддя К. передавав свому гурткові зміст тієї розмови з авдітором.

„Ура Дудикевич і Геровський!" — залунали вигуки.

„Подяремная Прикарпатская Русь чает"... пригадалася Одеса!

Описані вище події, були предметом живої виміни гадок і досить запальної, але культурно видержаної розмови між о. о. Г. М. і С. та добр. Т. з нашого, а о. В. і д-ром К. з „їхнього" боку. В той час такі балачки бували сливе не кожного дня. Були в нас одиниці, які такі розмови з москвофі-

лами вважали доцільними, а то й конечними, щоби перекинути поміст до порозуміння, заки переконалися, що — „горбатого не випростує ні могила".

Як звичайно, так і в той день балачка розпочалася від подій дня, від недоцільних звірських знущань над тисячками безборонних, не знать за що і нащо тут запроторених людей, від жахливих санітарних умовин, а згодом перейшла на події в краю і — на ту, вічно ятрену рану: на кристалізуючу і зростаючу національну свідомість нашого народу, себто українство та його заперечення, — русофільство.

„Бо чим-же ви себе почуваєте в глибині душі?" питає похапний о. Г.

„Малоросами".

„Значить, по теперішній термінольогії — українцями. Отже чому базікаєте тою жахливою, з таким трудом вивченою російщиною, котрої не вмієте і ніколи як слід не опануєте?"

„Ми признаємо один общерусский літературний язик".

„І чому ним має бути якраз московське наріччя?"

І знову застрягнула дискусія в трясовині софізматичної леґенди про один „русскій язик" і три його „вітки" — великоруську, малоруську і білоруську, забуваючи, що ці „вітки" вже давно повиростали в окремі могутні пні.

„Киньмо цю балачку" — перебив врешті суддя Т. — „Американці теж говорять англійською мовою, але не почувають себе англійцями. Стремлінням людського духа в одиницях і народах, є — свобода, не рабство!

— Ми українці працюємо над визволенням нашого народу від всіляких оков духа, над визволенням усіх його цінностей, до котрих належить найбільша цінність народу, — мова. Працюємо над її виробленням і очищенням від всякого, неволею нанесеного хабазя. Ось на пр. тут в Талергофі: Ми тут щойно третій місяць, а послухайте, скільки

в нашу мову вони вже нанесли памулу. Чи тут хто інакше каже, як „цва а цва"? — Такого польського, російського, мадярського хабазя в нашій мові непроглядна сила. Її від всього того сміття очистити, тоді побачите, яка це перлина в родині европейських мов. Це теж промощування шляху до волі України! А чогож натомісць бажаєте ви? Російщини? Себто, в першу чергу, задурманення народу утопіями, опісля поярмлення, а накінець — знищення!"

„Ми бажаємо зєдинення і слави цілого русского народу, не його знищення!" — загорячився д-р К.

„Русского", — гаразд, але при чому тут український нарід? І зрозумійте вже раз, що як не завернете в зад ні ріки ні часу, так не повернете до зародків, ані не стопите ніякою силою природного життя в окремих живих орґанізмах. Можете його розвій спинити, викривити, але не вбити! Це-ж явище не то неприродне, але одиноке в світі, — щоби заперечувати існування народу, з котрого ви вийшли! Такі одиниці — покидьки є в кожному народі, але таких партій нема ні в одному, — хіба в нашому".

„Як то? — відрізав о. В. — А чи у чехів, сербів, болгар — русофільства нема?"

„Згода! Такими русофілами, як вони, вільно бути й нам, — українцям. Їх русофільство не є зрадництвом свого народу, але тільки хвилевою тактикою у змаганнях до його волі і потужности. Це — політичне русофільство! Такими русофілами можуть бути і французи і німці й інші, — коли це їм наказує політика, такими русофілами моглиб бути й українці, але не в тих умовинах, в яких ми нині є. Та ніколи — росіянами! Підіть, — будь ласка і запитайте тих чеських, болгарських чи сербських русофілів, чи вони бажають свої народи втопити в російському морі? Очі вам видряпають!"

„Нам треба в першу чергу сили, а сила — в зєдиненні всіх русских племен. Тоді ми, пооди-

нокі племена між собою, вже порозуміємося і найдемо способи співжиття" — говорив далі о. В.

„Під московською кормигою? Або ви в те самі не вірите і лукавите, або ви, — вибачайте, — дуже простодушні! А Переяславська угода? Як її дотримала Москва? Мало вам цього прикладу? Чи ви гадаєте, що Москва вічна, непоборна? Цеж одна велика гниль; велетень на глиняних, сектанством і конспіраціями підточених ногах. Ось мала Японія виявила світові в останній війні всю безсилість і нездарність цього велита, котрим потряснула до основ. Ще одно таке потрясення, а цей кольос розпадеться у румовище!"

„Росії не переможе цілий світ, якщо русскій народ стане за ідею йому близьку. Війна з Японією не була по думці та ідеї русского народу" — перебив патетично о. В.

„Так думаєте? Тоді хіба історії не знаєте. А Вавилонія, Асирія, Греція, Рим? Де вони? Я побоююся, — цю свою заввагу о. С. підкреслив повільнішими словами, — що Росія не витримає вже цієї війни, мимо її величавих перемог".

Я прислухувався уважно їхній дискусії і цю віщу замітку о. С. собі затямив і записав. Натомісць наші співбесідники чуючи цей висновок о. С. згірдливо підсміхнулися. О. С. те подратувало.

„Ви підсміхаетеся; як раб, що певний могутньости свого пана. Грубо можете помилитися в своїх міркуваннях. А що тоді?"

„Не плачте над нами"... глумливо відповів д-р К.

Балачка знов запалювалася.

„А над собою! — хочете сказати, — говорив палко о. С. — ми за себе не боїмося. Що буде з народом, те буде й із нами. Але ви, де ви тоді найдетеся, коли втратите царську службу? Яка вам тоді ідея лишиться? Хіба, — що ненависть до України... І з нею підете шукати служби — до інших панів, котрим Україна теж буде ненависною. І що-ж їм скажете, яку їм предявите охоту служи-

ти? Нищити українців? Може бути, що такий хліб буде поплатний, бо іншого не буде. І тоді може спостережете, куди ви скотилися, бо такою службою як ваша, ніхто нічого не доробився. Це-ж ви одною з тисячних причин, через які нині крівля тріщить і над Австрією і над Москвою. Десятками літ насівали вами Галичину. Нині мають жниво!

„Цеж ви, не ми, засіяні і вигодовані Австрією. Без Австрії та роздвоювань нею нашого народу, вас би не було!“ — кинувся запиндючений д-р К.

„Легенда, добродію, легенда; добра на демагогічні віча для безкритичної, нацькованої товпи. Аж дивно, що ви її серіозно берете. Отже чому називаете нас „мазепинцями“? Хібаж Мазепа не був в австрійській школі? Чи може Шевченко в ній був? Котляревський?... Хмельницький?... І вам не смішно з такої нісенітниці? У війні мстяться всі занедбання, всі помилки. І зовнішні і внутрішні, передвоєнні і воєнні. І саме такою, одною з багатьох, передвоєнною помилкою Австрії, — є ви, підчас коли такою, також одною з багатьох, воєнною помилкою, є знову — ми!“

„Чи то правда, панове, що наш полковник відходить?“ — вмішався в розмову о. М. Звичайно, коли балачка ставала гарячою, він її присмирював якоюсь байдужою темою.

Такі балачки водилися у нас нераз, але цю я записав через те, що в ній було кинених багато влучних думок та міркувань.

В нашому бараці знову трапилася подія, що зрушила всіми. Вартовий проколов у ганґарах селянина. За „опір в службі“. Селянин помер. Вартового взяли до Граду до суду. Говорили, що „за кару“ піде на фронт.

Ось, яке розуміння оборони вітчини! За кару — на фронт!

На похоронах того селянина було багато народу і пятьох священиків. Ходив і я. Число його могили: 77.

Д-р Могильницький счинив того дня в кухнях велику авантюру. Тому, що вязні нарікали на лихі й скупі харчі, полковник уповажнив д-ра М. до контролі кухонь і варення. Загально говорили, що куховарі перепродують і пересилають собі до дому мясо, призначене для бараків та самі варять і печуть з нього для себе ріжні вигадливі їстива.

Саме того дня приловив їх д-р М. в мент, коли на окремій кухні пекли й готовили для себе ріжні страви. Авантюра. Вояки погрожували мстивими відплатами, д-р М. — доносом до міністерства. А коли д-р М. у вечорі вдруге відвідав кухні, на нього — він короткозорий — засілися і насильно прогнали. Це викликало загальне негодування і вирішено зголосити цілу подію полковникові. Але хитруни десятники мабуть зміркували, що цим разом справу переборщили, і — прийшли на переговори.

Як ці переговори покінчилися не знаю; мабуть для вартових і куховарів не зле, бо ніяких рапортів та слідства з того приводу не було.

В четвер, 5. листопада, викликали мене і ще двох членів „Wohlfahrtsausschuss"-у („Добродійного Комітету") до канцелярії команди. Йшли ми туди схвильовані, не могли второпати, чого нас кличуть. Миж усі викази зладили, справили і предложили.

„Якась нова халепа" — каже д-р Л. Побачивши нас крізь віконце в сінях, передав нам поручник П. більшу пачку. Це були предложені давніше нами... викази запотребувань!

„Намісництво звертає ваші викази, — сказав нам. — Вони неправильно зладжені. Тому мусите їх ще раз переробити".

Я задеревів. Поверх 8.000 душ, а цей каже „noch einmal"!

„Як-же їх треба скласти?" — питаю.

„Цього я не знаю. Докладно так, як велить розпорядок намісництва з дня ..... число ...."

„Пане поручнику! Ми того розпорядку не знаємо".

„Ну, я його теж не знаю. Одначе це знаєте, який палкий і строгий є наш полковник в кожному напрямку. Тому старайтеся бути з тим усім готовими безумовно до чотирьох днів". Висунув нам акти і затріснув віконце.

Танцюй враже — як пан каже!

Команда не знає, а мають знати вязні, про якийсь там розпорядок. Має бути зроблене і — шабаш. Ніяких торгів нема. Яким способом, якими засобами, — про те ніхто не питає. Або зробиш, або — „шпанґи"!

„І що тут робити?" — радимося, двигаючи стіс актів до бараків. Аж вартовий підсміхнувся. Та біда найкращий дорадник. Пішли ми чергою по баракам, від одного до одного. З кожного бараку викликали „Zimmerkommandant"-а.

„Тут, добродію, маєте назад виказ запотребувань вашого бараку. Беріть".

І всуваємо кожному дотичні акти в руки.

„Що з тим робити?"

„Він хибно зладжений. Маєте його переробити як слід, не пізніше 3-ох днів. Безумовно. Інакше кара".

„Як переробити?"

„Так, як велить розпорядок намісництва в Ґраці з дня ..... число ...."

„Коли я цього розпорядку не знаю".

„Дарма. І ми його не знаємо. Але ви знаєте, що полковник не жартує. Моє поважання".

„Zimmerkommandant" стоїть з виряченими очима, хоче щось питати. Та нас уже нема.

Так ми перебігли всі двацять бараків і ґанґари та зарядили далі перерібку виказів до 3 днів, під карою!

Як велить розпорядок намісництва з дня .... число .....! І мало не луснули від сміху.

„Що з того вийде?" — питає д-р Л.

„Побачимо за три дні."

Опереткова гумористика, коби не дійсність і серед таких жахливих умовин!

Інше діло, що я цей „таємний розпорядок" добув через авдіторського писаря. — Почта того дня принесла автентичне потвердження від посла В. Бачинського вістки, що 77 українців має бути в тих днях, як перша партія, звільнених. Одначе ми вже навчилися розуміти, що між тим, що має бути й тим, що є, — є страшна розбіжність і не раділи надмірно.

Тимчасом не було дня, щоби до табору не довозили нових „політичних" транспортів. Всі з Мадярщини. Для пояснення говорили, що мадяри не хочуть у себе тримати галицьких „зрадників", що мають досить своїх сербів і румунів. Майже всі перевезені були з тих, що хлібом-сіллю витали і гостили „освободителів". Привезли з ними також кількадесять російських полонених.

Один із них, чи по правді, чи отак собі, мав чванитися в дорозі, що раненим австрійським і мадярським воякам виколював очі... Так принайменше зрозумів один з конвою. Наслідок був такий, що того полоненого так страшенне скатували, що — збожеволів. Проте військовий лікар впевнював, що він божевільним тільки прикидається, хоч д-р М. був іншої думки. Так, чи сяк, не великий був для нього хосен. Мав поломаних кілька ребер і був так збитий, що жити не міг.

Для нових транспортів викінчили і заселили трицятий барак.

Тимчасом у семейному бараці життя кипіло дальше, сильніше від неволі і страждань. Люди рвуть барвінок і любистки... На тому підкладі прийшло там між д-ром Д. і суддею Г. до такої бучі, що аж вартові в неї вмішалися. Все через той барвінок.

„Прокинься кумо, пробудись,
Та кругом себе подивись!
Начхай на ту дівочу славу,
Та щирим серцем, не лукаво,
Хоч раз, сердего, — соблуди"... (Шевченко).

А нас пожирала, замучувала — надія! Спершу ми, як школярі, рахували дні до кінця жовтня. Згодом перестали рахувати вже й тижні, а то й лячно ставало, щоб не роки — тієї надії...

Пропамятним для табору днем була пятниця — 6. листопада. В навечеря, недалеко півночі, помер у дванацятому бараці один селянин на — холеру!

Нарешті появилася очікувана вже давно гостя, ця невідлучна донька війни. Холера! Найшла нас аж тут, на крайку світа, замкнених щільно за кільчастим дротом, стережених баґнетами. Подих смерти стряснув табором. Від самих досвітків у таборі метушня. Ще в ночі в першій годині випровадили всю варту й обставили нею табор поза дротами. В таборі не бачилося ні одного вояка. Припинили всякий звязок бараків з ганґарами, а також з кантиною. З обсягу бараків нікого не випускають; навіть до кухонь.

З того переляку команди табору бараки не дістали ні хліба, ні тієї славетної „чорної кави" на сніданок. Не приймали від нас також ніякої почти. Всі письма й листівки з попереднього дня завернули. Дванацятий барак цілий замкнено й ізольовано.

Чекали на комісію з Ґрацу, яка в кожний мент мала сюди приїхати. В усіх — за виїмком селян — помітне подразнення. Одні тільки селяни ставилися до цього випадку зовсім байдуже. Як завжди босі і простоволосі, закутані в ганчіря, підкрадалися з ганґарів з порожними їдунками й лише дивувалися, через що нині не впускають до бараків. Їх виснажених, пережертих недугами, трівогою і голодом, не лякало вже й марево смерти.

У наших — німе пригноблення. Перша відрухова думка, що блиснула в свідомості, був інстинктовний ляк, не про загрожене життя, а про загрожену волю! Бо що буде тепер із нашим май-

бутнім звільненням?... Це німе питання виглядало зі всіх замлілих очей, висіло на безкровних устах.

Начальство табору вирішило до приїзду вичікуваної комісії не видавати ніяких окремих заряджень, крім того, що заборонило... варити страву. Колиж полудне минуло давним давно, а комісії все ще не було, дали приказ варити обід і видали його в 4. годині. Як табор табором, видача обіду ніколи ще не йшла так швидко, як того дня. Куховарам, що черпали до їдунок, аж піт лився з лоба. Не було вже навіть ніяких криків, лайок, невдоволень. І обід був кращий як завжди. Ради — холери!

Хліб привезли щойно після обіду. Привезли його фірами перед дроти і скинули на землю, відки ми його опісля визбирували.

Військово-цивільна комісія приїхала автами щойно після 5-ої години. Сімох панків у військових і цивільних одягах. Авта затримались подалі на шосі; а вони чергою увійшли на опустілий від людей і вилискуючий калюжами бараковий майдан. Увійшли одними воротами і дослівно його перебігли, ніде не зупиняючись — щоби негайно вибігти другими. Санітарні оглядини табору були тим покінчені. Комісія затвердила всі заряджения, що вже були зроблені і відїхала.

В суті річі скінчилося тим, що всю дбайливість і відповідальність за лад і чистоту в бараках та внутрі табору звалено на „Zimmerkommandant"-ів і наказного отамана, о. К.

Команда обіцяла дати бочки на переварювану воду до пиття. До того часу кухні мали видавати варену воду до посудин.

Д-р Могильницький, д-р Добія і інші баракові вязні-лікарі по нараді оповістили цілу низку осторог і наказів, як хоронитися від холери. Ціліську днину, до самого сну, не було іншої бесіди, як про холеру. Мерця з дванацятого бараку забрали до Ґрацу на просекторію, щоби провірити, чи це справді азійська холера, бо декотрі лікарі мали

сумніви. Мабуть, що той день був одинокий, що переминув без авантюр і сварок.

В суботу, 7. листопада, сік з ранку дрібний дощик. День був холодний і мрячний. Люди посоловіли і збайдужіли. Вчорашнє перше схвилювання уляглося. Ще один доказ, як людина, коли мусить, швидко зживається з найбільшою небезпекою. І нема небезпеки, яка людину відстрашилаб від наживи. Ось, щойно вчора замкнули баракові кантини, а нині довкруги табору поза дротами повно перекупнів з Ґрацу з харчами... Перепродують за солоний гріш, а й за річи, головно за коцики, які мужики масово міняють за харчі. В таборі перший день холеричної „автономії"; вартові стоять назовні табору, за дротами.

Того дня прийшла почтовим переказом на мою адресу грошева посилка 260 корон з Комітету за підписом посла В. Бачинського. З того 60 корон як решта на мою позичку, а двіста корон до поділу між найбільше потребуючих селян.

Негайно скликав я нараду наших, сповістив їх про надіслані гроші і віддав їм до поділу цілу квоту 200 корон. Вибрали комітет, що гроші розділив між найбідніших, по дві та по одній короні на голову.

Поміж самих селян, а то: По дві корони одержали:

Ковбель Федір, Порайко Іван, Балицький Олекса, Свирняк Антоніна, Іванишин Семань, Яковишин Михайло, Балюх Осип, Балюх Андрій, Ґудзела Павло, Станько Андрій, Хитра Михайло, Худьо Федь, Закончик Стефан, Смотрич Андрій, Козак Іван, Кутра Петро, Іваніцький Іван, Хомик Дмитро, Жук Іван, Савчак Іван, Косар Михайло, Коцюба Михайло, Качмар Федьо, Ванько Дмитро, Курівчак Ілько, Юристовський Іван, Гусак Степан, Древно Гриць, Кривешко Васько, Романіка Васько, Лацик Феська, Гавриляк Степан, Воробель Михайло, Воробель Гриць, Воробель Катарина, Лазука Петро, Лазука Теодор, Черкес Юрко, Стецик Данило, Глушик Антін, Гірняк Михайло, Кацедан Василь, Нагорянський Антін, Швебів Рудольф, Величко Іван, Марковецький Ілько, Сивак Антін, Ігнатишин Антін, Кощак Іван, Ґродзіцький Петро, Прокопів Василь, Грицен-

ко Степан, Мироняк Прокіп, Пиндюрак Василь, Сичковський Микола, Гаврилюк Семен, Гаврилюк Іван, Йосипенко Микола, Гандзюк Іван, Одноріг Антін, Демянчук Михайло, Палідович Михайло, Симянович Іван, Добушовський Йосиф, Пірановський Іван, Санчин Стефан, Прохідняк Андрій, Долинка Гринь, Сидір Іван і Кіт Яків.

По півтора корони одержали:

Давидко Федьо, Давидко Гриць, Кошик Михайло, Кріль Антін, Крупа Дмитро, Климус Ілько, Климус Іван, Горошко Дмитро, Ванюрський Лука, Бунько Микита, Нагонко Вартоломей, Клосівський Микола, Митко Анастазія, Лех Марія, Ставковий Іван, Фещак Андрій, Митко Іван, Кивка Іван, Муляк Іван, Муляк Микола, Канцер Юрко, Пивак Михайло, Кугаевич Іван, Кулинич Василь, Сіромський Василь, Муляк Микола, Котиляк Іван, Кокоейко Гринь, Биць Іван і Фірко Степан.

По одній короні дістали:

Кіт Яків, Мащак Яків, Кузьма Степан, Гомонко Андрій, Яцура Теодор, Куривчак Анна, Куривчак Ева, Кравець Юлія, Кравець Зузанна, Коцький Онуфрей, Коцький Олекса і Степан.

Очевидно, була це каплинка в морі. Всежтаки, хоч на одну коротку мить вона обтерла сльози сточотирнацятьом сіромахам.

З полудня зявився в бараках лікар і сповістив, що вчорашній випадок у дванацятому бараці був справді азійською холерою. Справджено бактеріольогічно. Радив, щоби ми для власного добра зберігали якнайбільшу охайність.

Ясно, що ми тієї охайности якнайдокладніше придержувалися. Всіми силами втримували лад, а навіть за власні гроші закупили ріжні дезинфекційні артикули.

З другого натомісць боку вилазила інша печальна правда. Без прикладу і канчука, нема в нас пошанівку для свого власного зверхництва! Пайдократизм і анархія! Тепер, коли вартові за дротами, таборити з того найбільше вдоволені: — віджило курення і торгівля тютюном.

Очевидно ціни були просто божевільні. За надібрану пачку тютюну — бо інших не було — що коштувала 32 сотики, платили по 2 корони

й вище. Папіроски тонесенькі і поганенькі по 5 до 10 сотиків за штуку.

Того дня знову було письмо від посла В. Бачинського. Повідомляв, що офіційним і постійним референтом при намісництві в Граці, для всіх талєргофських справ, назначено д-ра Івана Ганкевича і до нього мали ми в усіх справах звертатися. Про наші звільнення ні словечка.

В неділю, 8. листопада, було холодно й мрячно. І на божому світі і в наших душах. В ночі були в ізоляційному бараці три випадки смерти. І оворили, що холєра. Хоч і без холєри не було дня без смерти. Нарід перехворілий, виснажений, гинув поволі. В нашому бараці добра третина — недужі, а всі без виїмку кашляли.

Ночі стали холодні. Мали дати залізні печі до кожного бараку, та покищо скінчилося обіцянкою. Наші леговища аж кишіли від насікомих. Наслідком щоденних дощів вода знадвору затікала аж до бараку і замочувала й ту нужденну, огидливу потерть. Харчі скупі, гидкі й лихі.

Найгірше обходилося селянам. Вони не в силі були навіть впімнутися, чи пожалуватися, бо — не знали мови. Хіба що простягали руки до жебранини. Сновигались вічно, вилякані, півживі-півмертві тіні, вичікуючи своєї черги — „під сосенками“... Поза голодом на ніякі тортури не чутливі. Серед таких відносин не диво, що й холєра не ділала на нерви. Хто завжди бачить перед собою смерть, цьому байдуже, яка вона буде.

Цілий десяток бараків, де появилася холєра, відокремили та заборонили з ними всякі взаємини. Одначе тієї ізоляції стерегли тільки вартові з поміж нас, а не військові. Військові лише гукали зпоза дротів, безрадні як квочка на березі, коли качата порозлазились по воді.

Про наше звільнення — ні чутки. В бараках почали врешті „русскі“ з цього нашого звільнення цілком відкрито глузувати:

„Будуть їх звільнювати по одному: під сосни!"...

Навіть о. С. (юродивий) виспівував біля нашого бараку:

„Їдуть наші українці, поїдуть вже нині,
Лиш не знати куди їдуть і в котрій годині".

За цей, безперечно нацькований вірш, нагородили його радісним сміхом і рясними оплесками. Він ще сплеснув в долоні і втішений обкрутився довкола.

Наші на зовні байдужі. Та в нутрі шматувала їх розпука. Я в ночі захворів, а ранком дістав з тієї причини, за посередництвом д-ра Д. з кантини кілька шматків шинки. Зі зворушливою пошаною приглядався я шинці, заки взявся її їсти. Чотири місяці не бачили очі таких ласощів!

З краю приходили препогані вісти. Австрійська армія відступає в неладі, москалі займають увесь край. Коли про те згадувалося, власне горе видавалося порошиною у безодні народнього горя. Що нас чекає?

Зате „їхні" настрої помітно покращали. Почували себе „переможцями". Коли вживали вислову „наші", мали все на думці московські війська. „Австрійци удірають, наші бють"... такі уривки обивалися об уха.

Не обійшлося також без поголосок в роді: що — Угорщина проголосила себе самостійним королівством і заключує з Антантою мир... що — Італія виступила з війною проти Туреччини та Албанії, а тим самим проти Австрії...

А вжеж найбільш чудернацькою була видумка, — що цар Микола коронувався на польського короля, щоби перехитрити і випередити Габсбургів і Гогенцолернів! І те все мусіли слухати наші вуха, витримувати наші нерви.

Одначе найбільш лютила нас їхня дволичність. Ось одночасно з такими виявами внесли вони коліноприклонну петицію до цісарського

престола Франц Йосифа з заявою незахитної вірности і льояльности і з проханням — звільнення!...

Після двох зимних і мрячних днів заблисло у вівторок 10. листопада ясне сонце. Заблисло воно і для нас!

Вчасним ранком приїхав автом авдітор д-р П. і дав о. К. до оголошення спис перших звільнених. Між ними перечитав о. К. і моє назвище. Була це одна з небагатьох хвилин в житті, котрі не затираються в памяті ніколи. Крім о. К. ще раз відчитав цей спис авдітор д-р П.

Нас, перших звільнених, було 77 осіб. Авдітор скінчив відчитувати. Читав на дворі, на якомусь підвищенні. Довкруги товпилася непроглядна маса людей. Було тихо, хоч маком сій. Згодом між перечитаними настала велика, така велика радість, що здавалося — розсадить змучену вичікуванням душу. Цілі місяці горя та мук щезли враз як заворожені. Ми один одного цілували, обіймали, плакали... Весь світ, усіх ворогів і тих, що нас тут запроторили, булиб ми в цю хвилину цілим серцем обняли й приголубили. Сльози, як горох, котилися з облич, вираними неволею бороздами.

Тієї великої радости було за багато на цю одну, велику хвилину. Ми не знали, де її діти, що з нею зробити, з ким поділитися!

Свобода! Воля!...

Так горе: навкруги стрічали ми самі мрачні лиця, з яких пробивалася невимовна зависть і жаль, що ми тішимося, а вони не можуть. Це загальне почування: щастя одного між товпою нещасних, мусить їх вороже до нього настроїти. Без огляду на вину.

До першої партії визволенців належали:

1. Бардаховський Андрій, студент прав. 2. Білик Михайло, зал. кондуктор із Загіря. 3. Білоруський Володимир, учитель з Глудна. 4. Бойкевич Яків, банмайстер з Букачівець. 5. Вань Лев, студент теольогії з Перемишля. 6. Величко Ксенофонт, приватний урядовець з Рави Руської. 7. Войтович Яків, завідатель з Чорнорік, коло Коросна. 8. Гаврилюк Семен, селянин з Надвірної. 9. Гораєцький Те-

одор, студент теольогії зі Львова. 10. о. Гумецький Юліян, парох з Гійська коло Добромиля. 11. Григорович Іван, професор з Рудника над Сяном. 12. о. Гуменюк Роман, парох Мигови коло Добромиля. 13. Гавдяк Михайло, учитель з Сянока. 14. Глушик Антін, селянин з Вари коло Коросна. 15. Двожан Михайло, вчитель з Лещави коло Устрик. 16. Дмитрів Григорій, гімназ. вчитель з Рогатина. 17. Дорожинський Остап, управитель школи зі Серафинець пов. Городенка. 18. Дяків Валерій, податковий урядовець з Коросна. 19. о. Жарський Іван, парох з Глудна, коло Березова. 20. Дяків Стефанія, жінка Валерія, з Коросна. 21. Жуковський Іван, господар з Нижанкович коло Перемишля. 22. о. Заяєвич Василь, парох з Вовчуги коло Перемишля. 23. Зацерковний Григорій, скарбовий комісар з Ліська. 24. Захаріясевич Олександер, з Вишатич коло Перемишля. 25. Зубрицький Володимир, гімназ. професор з Перемишля. 26. Кашубинський Василь, студент медицини. 27. Кишакевичева Емілія, з Лежайська. 28. о. Козенко Олександер, парох Подоличина коло Чесанова. 29. Кобринський Богдан, гімназ. учень зі Львова. 30. Коленський Михайло, гімназ. учень з Терла. 31. Д-р Конюшецький Михайло, адвокат з Глинян. 32. о. Коренець Олександер, катихит з Тернополя. 33. Коростіль Теодор, професор з Перемишля. 34. Кос Андрій, з Коросна. 35. Д-р Костишин Мирон, катихит з Миколаєва н/Дністром. 36. Кушнір Василь, господар з Корелич, пов. Перемишляни. 37. о. Логінський Іван, парох Мриглоди коло Сянока. 38. Мазяр Петро, студент теольогії з Грибович, п. Ярослав. 39. о. Майковський Олександер, парох з Княждвора п. Коломия. 40. Д-р Маковський Василь, канд. нот. з Бучача. 41. Новак Микола, управ. школи в Годині коло Мостиськ. 42. Паращук Михайло, скульптор зі Львова. 43. о. Пасічинський Кирило, парох. 44. о. Пасічинський Ярослав, сотрудник. 45. о. Посікира Михайло, парох Брусна, коло Чесанова. 46. о. Прокурат Михайло, парох Жовтанець 47. Решетилович Тит, урядовець з Бібрки коло Львова. 48. Решетилович Корнило, його син. 49. Решетилович Василь, гімназ. учень. 50. о. Романюк Микола, парох Керниці коло Городка. 51. Перхач Андрій, студент філ. з Мацькович коло Перемишля. 52. о. Савойка Теодор, парох зі Селиськ, коло Березова. 53. Савойка Роман і 54. Савойка Любомир — його сини. 55. о. Савчин Антін, парох з Лівчи коло Чесанова. 56. Слабий Олександер, соліцитатор з Лежайська. 57. о. Слонський Антін, парох з Михалевич коло Дрогобича. 58. о. Слонський Юліян, сотрудник з Молодечі, коло Ярослава. 59. о. Солтикевич Орест, парох. 60. о. Стадник Андрій, сотрудник з Миколаєва н/Дн. 61. Стецик Данило, дяк з Глудна коло Березова. 62. Твердонь Юрій, ем. жандарм з Новоселиці коло Сянока. 63. Ткачук Онуфрій, міщанин з Книгинина. 64. Трешневський Григорій. 65. Треш-

невська Марія, його жінка. 66. Хомяк Дамян, 67. Хомякова Олена, його жінка. 68. Хомяківна Марія, і 69. Хомяківна Надія — його доньки. 10. о. Хтей Олександер, парох Беньови коло Турки н/Стр. 71. о. Ціховлас Василь, сотрудник з Бірчі коло Добромиля. 72. о. Чайковський Олімпій, парох з Коломийщини. 73. Черкес Юрій, війт з Глудна коло Березова. 74. Чесник Микола, учитель з Надвірної. 75. Чудівна Евфрозина, урядничка з Незвиськ коло Березова. 76. Шеремета Андрій, артист українського театру. 77. Яхно Василь, міщанин із Задвірної коло Дрогобича. 78. Єлидчук Іван, селянин з Ворохти.

Була це каплинка в морі і — загальному, і нашому українському, бо не рахуючи загалу селян, яких списи я подав окремо, самих видніших українців — інтеліґентів і що видніших діячів міщан і селян, я досі виказав поверх чотирьох соток. З того числа звільнено нині 69 — бо вісім осіб звільнено за приватними заходами, але за порукою Українського Пос. Клюбу. На таку, технічно доконечну диспропорцію, ми були приготовані: всежтаки затроїла вона настрій хвилини, коли переминувся перший вибух радости. Тим більше, що між звільненими не найшлися одиниці, які на це безумовно заслуговували і — надіялися. Їх пригноблення було таке велике, що годі було їх потішати, чи в їх прияві тішитися своєю волею...

Всі ми, як стій, подалися до дротів, за якими нині авдітор переслухував дальшу серію і засипали його нашими жалями. Сказав із болем, що до деяких є конкретні закиди і треба переслухувати свідків, тому вони мусять погодитися і якийсь час ще перетерпіти. Запевнив, що він і всі інші авдітори працюють невсипуще над справою як найскоршого звільнення всіх неповинних українців. Найтрудніший був початок. Тепер, як перші труднощі переломлені, дальші звільнення підуть швидше. Його приязний та щирий тон мови багацько причинився до успокоєння загального схвилювання, так дарма: годі голодного заспокоїти надією. що колись буде ситий...

Біль і жаль у деяких були такі великі, що

зашилися в солому, закрилися коцами і не мали сил з ніким говорити.

Ми стали готовитись до відходу. Нам надавали багато листів і переказань. Ми все брали, хоч думали, що має бути ревізія.

О. К-ць оголосив, що в другій годині з полудня всі звільнені мають бути на брамі. Та ми вже в першій були на поготівлі. Біля й довкола нас згуртувалися які дві-три сотні знайомих і товаришів недолі. Були наші, були й тамті. Ми горіли нестримною втіхою, хоча з тим скривалися. У тих, що лишалися, було помітне пригноблення, хоча теж його скривали. Ми всім без виїмку приобіцювали, що порушимо у Відні всі знайомства, щоби тому триклятому пеклу раз зроблено якийсь кінець.

Минали години, минула врешті й третя година, а по нас ніхто не зголошувався, ані не приїздили підводи, як було заповіджено.

Пустився дрібний дощик. Вартові за брамою, запитувані, здвигали плечима, мовляв, нічого не знають. Нема ніякого приказу!

Серед нечуваного напруження нервів перестояли ми при брамі до пів пятої години. На дворі почало сутеніти. Щойно тоді дижурний старшина і два підстаршини вийшли з канцелярії і пустилися в наш бік. Всім стало лекше. Нарешті дочекалися!

Прийшли. Один з них, десятник, виступив наперід: „Alle in die Baracken zurück"! (Всі назад до бараків!)

Якщоб земля була нагло розступилася під нами, — булоб це для нас мабуть меншою несподіванкою, як ці страшні слова.

Чому?.. Що сталося?..

Не було дискусії, — ні торгу.

Вартові підняли готові кріси і почали брутально нас відпихати. „Zurück"! — вигукували злісно. Ми відходили від брами — як непритомні..

Йшли, як напятновані злочинці, серед зловтішного позорища. З усіх бараків повибігали гуртки цікавих; нам соромно було підняти очі на людей.

Ранком звільнили, — у вечорі назад запроторили. Кому кривда, тому й сміх. А сміху нам не щадили. Переходячи повз бараки, семейний і жіночий, чули ми веселі співи і реготи. Нараз вирвався якийсь напів-дітвацький тенор зі співанкою на лад коломийки, яку я затямив:

„Загадали українці Талергоф кидати,
Та на брамі їм сказали — назад, пане брате"...

„Гей, гей! Добре було жити в світі козаком"... — залунав на те цілий хор, серед розливного реготу й оплесків.

В нашому бараці наступали за той час зміни. Наші місця вже займили інші. Треба було зводити цілу бучу, поки нам опорожнили назад наші леговища. Серед лайок і глузувань.

Ось як закінчився для нас цей короткий, осінній день, — найрадісніший і найболючіший за ввесь час нашого увязнення! Гірка чекала нас ніч-ка. Сором, лють, жаль і непевність зганяли сон з очей. Уяву мучили, як опирі, найдивовижніші гадки. Невже через холеру нас завернули, або може... звільнення відкликано? В гарячці годі було дочекатися ранку.

Цілий найближчий день, середа 11. листопада, минувся серед нервової непевности. Ніхто нічого не знав. Полковник у таборі не показався, а дижурні старшини — як учора — не мали ніякого приказу нас звільнити. Ми просили їх розвідати телеграфічно або телефонічно в команді про те загадочне звільнення. Коли звільнень нема або їх взяли назад, нехай скажуть отверто, навіщо людей дразнити. Серед нас аж кипіло з обурення. До першої години полудня мав службу якийсь молодий заступник поручника, що на всі наші представлення досить різким тоном заявив, що — він

не має ніякого приказу в справі нашого звільнення, ані не бачить ніякого приводу через те до команди телефонувати. І з розмахом запер віконце перед нами.

З першої години з полудня переняв дижур поручник Пехтльоф. Ми зголосилися до нього. Він приняв нас ввічливо. Розуміючи наше надзвичайне схвилювання, просив нас успокоїтися і приобіцяв повідомити про те все намісництво в Ґраці і зажадати ясної відповіди.

За той час явився в таборі д-р Анібас і осмілений мабуть тим, що через два дні не було випадку холери, увійшов до середини. Наші обскочили і засипали його запитами, щоби впасти жертвою ще більшого одчаю. Д-р Анібас сказав, що до вісьмох днів не може бути бесіди про наше відпущення з табору, з огляду на небезпеку заволікти холеру. І це лише під умовиною, що не буде нових занедужань.

Пригноблені до безумства цею лікарською заявою, ми зійшлися за бараком і стали радити, що нам робити. Куди не радили, не вралили нічого путнього. Видно зла доля глузувала з нас. З одного боку було для нас ясно, що проти санітарських розпорядків нічого не вдіємо; з другого, таким робом могло нам грозити вічне інтернування. Якаж могла бути запорука, що через 8 днів з ряду не буде ні одного випадку холери. Ми рішили депешувати до Відня. Бо коли могли забрати всіх чужинців на карантану до Ґрацу і до Брюль, чому мають нас після звільнення тримати серед холери.

Ми зладили різку депешу. Мали її щойно відіслати окремо до Ґрацу, як поручник Пехтльоф покликав мене до канцелярії.

„Отже — сказав — прийшла з намісництва депеша й її всім оповістіть, що завтра в четвер 12 листопада всі, що звільнені, будуть безумовно з бараків відпущені. Де і в котрій відійдуть годині буде оголошено завтра вранці".

Ця відповідь не була зовсім ясна; всежтаки заспокоювала нас остільки, що завтра маємо відсіля рішуче відійти. Де і — що далі, те нас не цікавило. Коби відсіля, коби з цього пекла.

Як гарячо ми того вечора молилися, щоби не було якого випадку холери. Лише про цю одну ніч нам ходило. А там — хай... Жахливий з людини еґоїст... Та це несвідомий інстинкт.

При цьому поручик П. звернув нашу увагу, щоби не брати зі собою ніяких посилок і кореспонденцій від інтернованих, бо мабуть буде ревізія і ми з жалем мусіли добру половину листів повіддавати. Затримали і позабирали лише важніші та добре їх спрятали.

Щойно після оповіщення того вирішення намісництва в Ґраці вспокоїлися уми, а в бараці на місце Паращука вибрали „старшим" нотаря Телесницького, його заступником Преліча. На цей — дай Біг останній — нічліг визначено нам місце в кутку. Та з нас мало хто й спав тієї ночі; ми на охотника дижурили. Бо й це треба записати, що не влада, але барак сам зі складок, закупив карболь, лізоль, два збанки, мило і два нові ведра на зливи нечистоти. Були визначені окремі дижурні, що лише виключно доглядали чистоти.

Четвер, 12. листопада, був мрачний і слітний. Наших клунків ми від вчорашнього дня не розпаковували, лише чекали. При ранішньому „рапорті" полковник сказав, що досі не має ніякого припоручення. Лікар д-р Анібас при візиті заявив знов категорично, що до пятьох днів, якщо не буде ні одного випадку, він нас не відпустить.

В голові морочилось від тих усіх суперечностей. Як вівці крутилися ми по бараці — через плюту і на двір годі було показатися — стрічаючися що хвилини з глумливим питанням:

„Колиж відходите?..."

Деякі у роздратуванні відповідали:

„Аж нас відси винесете..."

Але в дванацятій годині в полудне явився

в нашому бараці о. К. з приказом полковника, що йдемо тогож дня пішки до Грацу на десятиденну карантану, а щойно відти на волю. Пішки маємо йти до Грацу тому, що заряд залізниці, через холеру відмовив перевозу. Під клунки приказав полковник — очевидно на наш кошт, — найняти одну велику фіру. Виявилося дальше, що передучора тому нас завернули зпід брами, що саме велися переговори з залізницею про наш перевіз.

Хоч це оповіщення нас заспокоїло, все таки недовірчивість та непевність не покидали нас. Всі лякалися чергового глуму навісної долі.

В багатьох із нас не було ні обуви, ні одягу відповідного для ходу під таку пору, але іншої ради не було. Ми дістали знову приказ зявитися при брамі в 2-ій год. Зайве згадувати, що всі були точні. Але певности ні в нас, ні в наших товаришів недолі не було. Щойно, коли пів до 3-ої заїхав великий німецький віз, на який стали складувати наші клунки, оживилася надія. Проте ще ціліську годину перестояли ми на зимні і дощі, заки, як передучора, явився четар з підстаршинами.

Було темно і зимно, а густий дощ сік як шпильками. У багатьох не було ні одежі ні обуви до ходу в такий час. У загальному роздратуванні і розстрої деякі заявили, що вони пішки не підуть. Ледве дали себе вспокоїти і вияснити, що тим — нехай що й слушним страйком — можуть собі ненаправно пошкодити. Нарешті згодилися йти, хоч не перестали ремствувати.

Перечитавши назвища всіх звільнених, а кожний перечитаний переходив за браму. До останнього назвища ніхто не мав певности, чи його відчитають, а скоро відчитали, чи не завернуть.

Коротеньку прощальну заяву зложили ми на руки четаря. Деякі зпоміж нас цьому противилися. За їхню варварську поведінку. Але перемогла розвага — тактика. Миж лишаємо ще тут своїх; зрештою якщо вони дикуни, чи ми теж такі маємо бути?

Низька злоба та зневажливість до нас не опускали їх до останньої хвилини. Навіть ще тепер безцільно витримали нас на зимні і дощі дві години, так що всі перемокли й перемерзли до костей. А коли вже нарешті те читання скінчилося і ми всі були вже по другому боці „Рубікону", тоді щойно пригадали собі й — веліли кожному з нас віддати їдунку! Не могли цього оповістити раніше, аж тепер, щоби кожний на дощі розмотував свою нужденну мізерію і добував — їдунку. Ще в останнє, на дорогу, записувалися вдячно в памятник наших сердець...

В четвертій годині зполудня брама Талєргофського таборища лишилася за нашими плечима. Перед нами, сімдесять сімома, простиралася мрячна доля — воля!

Незабутня хвилина! Нас сімдесять сімох по цьому, по тому боці — тисячі.

Проміж нами кільчастий дріт і баґнети. Спочутливість для чужої недолі придавлювала наше почування втіхи. Прощаючися, усі плакали. З радости і з жалю. Плач заспокоює. Суддя Т. прощався з батьком — селянином. Його батько був з нами, він — з тамтими. Нині він, син, зпоза дротів мусів приглядатися, як ми — його товариші, з його старим батьком йшли на волю, а він в ній лишився. Старий батько аж сплакав. А мужицькі сльози важкі.

Та, праведна душа, син вспокоював батька: „Не журіться тату, дасть Бог і я приїду. Цеж ліпше і справедливіше, що я лишаюся, а ви відходите, якщоб мало бути навпаки"...

Були й такі, що повтікали. Не могли над собою запанувати, а не хотіли виявляти зворушення. Не тільки наші „мазепинці". Також багато з поміж тамтих дружньо й щиро прощалися з нами і супроводили нас сльозами.

„Коли ми знову зустрінемося?..." говорив до мене д-р К., ковтаючи в горлі слова. Ми щиро обнялися. Щиро теж прощалися з д-ром М., великим

апостолом свого важкого лікарського звання. Але ніде правди діти: тих шляхотних противників була мала частина в прирівнанні до загалу „русских". У більшості пристрастна ненависть пережерла як ржа їх людські почування, коли і в цю небуденну хвилину руководилися супроти нас ненавистю.

Плювали в наш бік. Я те бачив і вказав товаришам. А був це один з їхніх видніших лідерів. Бог з ним!

Чули ми ріжні вигуки, негідні, щоби їх повторювати. Та один, з першого бараку, вельми проречистий, врізався мені в памяті: „До свіданя — в Галичині!!..." Затиснений в гору пястук в наш бік, пояснював наглядно — як розуміти ці слова.

Густа, смутна, дрібним густим дощем перепоєна мряка лягла важким серпанком на талергофську долину. Застогнали колеса навантаженого нашими клунками возу. Ми двигнулися в дорогу.

З нами пять чи шість вояків з вартових, за стільки місяців уперше без наїжених, гострих багнетів. Йшли, як „холеричний" конвій. Було гостро заборонено денебудь по дорозі зупинятися, вступати, або щонебудь купувати чи продавати. І ось вони, тих 5 вояків, йшли для збереження цього приказу і мали нас до Ґрацу доставити на місце карантани.

Вийшовши на недалечку шосу, ми пристанули й оглянулися. Обриси табору видніли слабо в дощевій мряці. Ті, що остали, маяли до нас, ми до них — шапками. Аж їх і табор поглотила в собі сіра, безкрая мряка. В ній, начеб душилися, мерехтіли бліді цяточки таборових світел. Вони ще здалеку вказували те місце, де вже на цьому світі живі люди мучилися в пеклі. В Талєргофському таборі!

IV. НА КАРАНТАНІ.

Ми — 77 вязнів, звільнених з талєргофського пекла після довгих тижнів надлюдських терпінь — йшли шосою в напрямі на Ґрац. Кілька випадків холєри, що трапились у таборі, стягнули на нашу голову примус карантани, яку мусіли ми відбути в Ґрацу, заки нас оконечно звільнять. Ми йшли під військовою сторожю, серед діймаючого холоду та дощу, в болоті, погано одягнуті і перемерзлі. Що тяжчі речі їхали на фірі, вслід за нами. Найбільше втомлялися жінки, яких кілька було в нашому транспорті.

Вояки, що з нами йшли, були ввічливі люди. Коли ми в Брігітенау просили їх, чи можемо відпочати, вони, — хоч на ділі було це нам заборонене, — погодилися. Що більше: з нами поступили до якоїсь австерії, де ми посиділи доброї пів години, нагріваючи перемерзле тіло.

Підчас відпочинку нашим воякам розвязалися язики і вони розбалакалися. Це були звичайніські, малі люди, дрібні крамарі, ремісники, робітники — всі з Долішньої Австрії. Полишали свої житла, в них жінок, дітей, варстати праці, а самі пішли на війну. Куди кого доля кинула. Одні як вони, тиняються по бараках, кадрах і чекають своєї черги. Інші — на фронтах, або вже в шпиталях, а деякі вже й заспокоїлися на віки... Виправдувалися за дошкулювання в таборі, мовляв: — мусіли. Клялися всіми святощами, що нераз завидували долі нам, увязненим.

Не могли нарозповідатися про всі знущання, муки й кари, які приходиться їм виносити від сердитого полковника і триклятого десятника, котрого ми знали аж надто добре. Це був пузатий, присадкуватий жидок з Відня, хапчивий, хитрий, дволичний і мстивий. Через нього неодне лихо впало на нас. Оправдування вояків мало подекуди свої підстави, але продовж тих кількох жахливих місяців жовнярський остріи так остогид мені, що видавалося немислимим, щоби під ним могло битися людське серце...

До Ґрацу прийшли ми в 7-ій годині вечором. Дощ перестав падати, зате стало зимніше. Всі ми дрожали зі зимна і валились із ніг з утоми, бо лише частина клунків помістилася на фірі; кожний мав до двигання якийсь тягар.

В Ґрацу чекала нас нова несподіванка. Ніодна військова команда не мала в нашій справі „приказу“ — і ніхто нас не хотів приймити. Вояки даремно водили нас від команди до команди. Всюди були раді, що могли „захолерених“ поспекатися. Ґрацькі часописи роздули два випадки холери, які трапилися в нас у таборі, до величезних розмірів і з „малої“ зробили „велику“ холеру. Тому й не диво, що нас всюди боялися. Врешті-решт, після довгої тяганини „ізолювали“ нас на якомусь великому касарняному подвірі і тут ми чекали знову безконечно довго, заки принесли „приказ“, — примістити нас в одному з нових, порожних бараків, що були призначені для ранених.

Вечором в 9-ій год. замкнули нас у новому, на 500 людей призначеному бараці, але без ліжок. Прийшлось знову лягати на підлозі, в солому, добре, що в свіжу. Зате барак був білений, зі стелею, долівкою, ясними великими вікнами, лазничкою, водотягами, світлом і великими залізними печами. Стояли теж посередині довгі столи і лавка. Одна біда, що не було чим запалити у печах. Ніхто нас тут не надіявся.

Всеж таки, хоч було дошкульно зимно, пере-

мерзлі та перемоклі спали ми солодко цю першу ніч, вповні і вколисані розкішним почуттям волі, якій йшли на зустріч.

В пятницю, 13. листопада, явився вчасним ранком військовий лікар і оповістив, що мусимо тут перебути десятиденну карантану. Всі прохання і торги за коротший речинець нічого не помогли. Такий був „приказ".

З лікаром прийшов сотник, боснійського полку, Топіч. Йому ми пожалілися, що мерзнемо, не маємо в що загорнутися, чим понакриватися, що нам при відході навіть їдунки повідбирали.

Сотник Т. сказав, що не має на те ніякого уповажнення, але приобіцяв визичити нам коци та їдунки, а далі прислати дещо дров. Зате просив точно приноровитися через тих кілька днів до розпорядків команди в справі нашого відокремлення. Барак буде через весь час стережений військом. Нікому з нас нікуди не вільно виходити, нікому до нас приходити. В бараці матимемо кантину, але і кантиняр разом з нами мусить мешкати і перебути карантану. Лікар приходитиме щоденно двічі.

Так розпочали ми карантану. По військовим правилам, треба було вибрати „Zimmerkommandant" -а. Всі, однодушно просили про те нашого „випробованого" вже в тім ділі Паращука, але він рішуче відмовився. Казав, що цього старшинства в Талєргофі мав досить на ціле життя.

Не було ради, треба було повинуватися волі товариства. Тим карантановим „Zimmerkommandant" -ом став я. Коци та їдунки доставлено нам ще перед полуднем. Харчі були військові. Ранком і вечором чорна військова кава або чай з „військовим" румом, в полудне на обід зупа з кусником мяса, якась друга страва (каща, бараболі, фасоля тощо).

По талєргофських ці харчі видалися нам вибагливими, ще коли додали по пів бохонця військового хліба. Крім того до бараку спровадився кантиняр, в котрого за гроші були зимні й гарячі

перекуски, пиво і чай. Лиш біда, що не в усіх були гроші. Найгірше було з паливом. Видавали нам його по поліні на день, та що це значило на такий величезний барак?

В бараці прибили таблицю, на якій треба було щоденно записувати стан здоровля. „Чи хто занедужав і серед яких проявів? Яка горячка?"... — і т. і. Славити Бога, — за виїмком останнього дня, — я щоденно на цій таблиці виписував одне й те саме: „Alle gesund" (Всі здорові). Молоденький і дуже привітний лікар, приходив двічі в день. Коли мав зайвий час, сидів нераз добру годину і гуторив. Та час волікся немилосердно поволі, куди поволіше і скучніше, як у Талергофському пеклі. Там — ляк, журба, недуги, нераз довжили, нераз скорочували час. Тут він ніким не наглений, нічим не безпокоєний, волікся черепашиним ходом. Бажаючи його заповнити, ми зараз з першого дня карантани розпочали обради, які так і перемінилися в перманентне „віче". Щоденно, від 8 до 12 години, а то бувало, що й з полудня, проводилися наради над такими справами: 1) Спільне подячне Богослуження; 2) Спільна фотографія; 3) Адреса до монарха; 4) Талергофська фондація і плякета. Дискусії над цими справами тревали весь час карантани. Нічого було спішитися. Тому й над кожним внеском велися широкі, — як за добрих минулих часів, — пересправи, з усіми питомими прикметами наших відомих домашніх віч і зборів. Гадок було стільки, що голов, якщо не більше. А кожна гадка, в понятті її речника, найдоцільніша; кожний речник завзятий, впертий, неуступчивий. Ціла своєвільна, неісходима, як степ широка, українська вдача!

Збори почалися неминучим „уконституванням". Але вже перший крок після того був хибкий. Пішла чутка, що москвофільський штаб у Талергофі зладив пропамятне письмо до престола і те письмо мав перебрати і перевезти один зпоміж нас. Ця чутка, не знать ким кинена і поширена,

була іскрою, що паде на бочку пороху. Чи цей вибух, що скоївся, мав сутеве виправдання, — інше діло. Але скоївся.

Бо берім, що так. То, чи само перевезення такого письма і передання його по прошеній адресі у Відні, можна було назвати нечестю, а що більше зрадою?... Чи то не розуміння звичайної товариської прислуги? Чейже „вони" могли сотими стежками те письмо до Відня переслати і — хіба нікому з нас не снилася така гадка, щоби їм відіймити можливість старань про своє визволення. Але в нервовості нема місця для критичної розваги. Наради над цею справою прибирали іноді сильно напружені форми. Були всілякі внески як справдити, чи і хтоб на таке діло міг зважитися.

Нарешті вирішили, що кожний з нас без виїмку і зокрема, мав о. С. подати руку і під словом чести заявити, що такого письма не підписував і з собою не забрав. Цей спосіб, а зокрема те врочисте подавання руки на таку по суті маловажну річ, не всім припало до смаку. Одначе для спокою піддалися цьому вирішенню всі, з виїмком одного.

Той зложив прилюдну заяву, що такого письма ані не підписував, ані не брав, але руки подати не хотів, виправдуючи це тим, що така інквізиція є нижче чести інтеліґентної людини. Це викликало нову бучу і таке напруження, що треба було перервати наради до другого дня.

Другого дня вдалося справу поладнати. Всякі необачно кинені підозріння чи наклепи відкликано, а дотичний опозиціоніст руку подав, лише, що іншому членові збору.

Таким вступом розпочалися наші обради на карантані. Їх дальший хід вже не був такий запальний і гострий, але й не був спокійний. Говорячи без обиняків, декотрих сердило, що в нашій першій партії визволенців було кількох, так сказатиб — українців-„неофітів".

Годі докладно переповісти хід тих наших кількаденних нарад. Вони велися в атмосфері по-

дразнення та перечулених особистих амбіцій. Інакше зрештою бути не могло. Ми-ж щойно вийшли тоді з Талєргофу! Перші! Як-жеж ми мали не почувати себе „героями“ за волю України!

Реасумуючи врешті-решт висліди наради, Збори перших українських визволенців з Талєргофу, на холєричній карантані в Ґраці, приняли такі оконечні постанови:

I. Після скінченої карантани, перед відїздом до Відня, відправити в одній зі святинь у Ґраці врочисте дякувальне Богослуженння з нагоди нашого визволення.

Саме цьому першому й очевидно однодушно принятому вирішенню не судилося бути виконаним і то без нашої вини. Тому, що військовість потребувала нашого бараку для війська, скорочено нашу десятиденну карантану на два дні й не дозволили нам в Ґраці затриматися.

II. Другою постановою була справа заснування т. зв. „Талєргофської Фондації“.

Основи і рямці цієї фондації — з назвою „Українська Талєргофська Фондація“, устійнено після довгих нарад такі:

„Обовязком кожної українки і кожного українця, що були інтерновані в Талєргофі, є зложити на цілі цієї фондації відповідну до його звання і маєткових відносин грошеву квоту, по можности значнішу, однак таку, щоби її фактично міг зложити“.

„Підписану квоту повинна кожна зобовязана особа зложити найдалі до 1. січня 1916 р., а якщоб до того дня не настав ще у світі загальний мир (цікаво, на яку мету ми війну обраховували), тоді найдалі до трьох місяців після заключення миру“.

„Відсотки від основного фондаційного капіталу мають бути щорік виплачувані як премія за найліпшу працю, оголошену друком протягом року, на тему: „Політика поляків у відношенні до Руси-України“. Праця має бути не менша, як на один аркуш друку“.

„Виготовлення фондаційного акту і введення фондації в життя поручається „Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові“. До цього-ж Товариства належить також уложення умовин конкурсу та оцінка, — котра праця надається до опремію вання“.

„Якщоб „Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові“ перестало з часом існувати, то має воно орудування цею

фондацією з усіми правами передати іншому українському товариству, за власним визнанням".

„Підписані грошеві суми мають посилати або до „Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові" або на руки Т-ва „Дністер" у Львові."

Для припильнування справи та переведення фондації в життя, Збір основників уповноважує добродіїв: д-ра Михайла Конюшецького, д-ра Василя Маковського і д-ра Осипа Назарука, хоч цей останній ще в Талергофі залишився. Справджено, що перша субскрипція влаштована на місці, поміж першими визволенцями-основниками на карантані в Ґрацу дала суму 2225 австр. корон. Субскрипційні заяви збирали: пп. проф. Володимир Зубрицький з Перемишля і о. Олександер Майковський з Княждвора.

Основники підписали їх власноручно. Первопис протоколу членів-основників тієї фондації списали в двох однозвучних примірниках, з котрих один вручили опісля Українському Посольському Клюбові у Відні до рук посла Володимира Сінґалевича.

По тому протоколі підписали:

1. Бардаховський Андрій — 10 корон; 2. Білик Михайло — 20; 3. Білоруський Володимир — 20; 4. Вань Лев — 10; 5. Величко Ксенофонт — 10; 6. о. Війтович Яків — 30; 7. Гораєцький Теодор — 10; 8. Григорович Іван — 10; 9. о. Гуменюк Роман — 50; 10. о. Гумецький Юліян — 50; 11. Ґавдяк Михайло — 50; 12. Ґлушик Антін — 10; 13. Двожан Михайло — 50; 14. Дмитрів Грицько — 4; 15. Дорожинський Остап — 100; 16. Дяків Валерій — 50; 17. о. Загаєвич Василь — 50; 18. Зацерковний Григорій — 50; 19. Захаріясевич Олександер — 5; 20. Зубрицький Володимир — 50, 21. о. Жарський Іван 100; 22. Жуковський Іван — 50; 23. Кашубинський Василь — 100; 24. Кишакевич Емілія — 10; 25. о. Козенка Олександер — 50; 26. Коленський Михайло — 10; 27. Д-р Конюшецький Михайло 50; 28. о. Коренець Олександер — 50; 29. Коростіль Теодор — 50; 30. Кос Андрій — 30; 31. Кушнір Василь — 15; 32. о. д-р Костишин Мирон — 100; 33. о. Логінський Іван — 50; 34. Мазяр Петро — 10; 35. о. Майковський Олександер — 50; 36. Маковський Василь 45; 37. Новак Микола — 50; 38. Паращук Михайло — 40; 39. о. Пасічинський Кирило — 15; 40. о. Пасічинський Ярослав — 15; 41. Перхач Андрій — 7; 42. о. Посікира Михайло — 40; 43. о. Прокурат Михайло — 20; 44. Решетило-

вич Тит — 20; 45. Решетилович Василь — 4; 46. Решетилович Корнило — 4; 47. о. Романюк Микола — 20; 48. о. Савойка Теодор — 20; 49. Савойка Роман — 4; 50. Савойка Любомир — 2; 51. о. Савчин Антін — 60; 52. о. Слонський Антін — 10; 53. о. Слонський Юліян — 30; 54. о. Солтикевич Орест — 40; 55. о. Стадник Андрій — 10; 56. Слабий Олександер — 40; 57. Стецик Данило — 10; 58. Твардонь Юрій — 20: 59. Ткачук Онуфрій — 30; 60. Трешневський Григорій — 10; 61. Трешневська Марія — 20; 62. Хомяк Дамян, Марія, Надія і Олена, разом — 10; 63. о. Хтей Олексій — 20; 64. о. Ціховлас Василь — 20; 65. о. Чайківський Олімпій — 20; 66. Черкес Юрій — 6; 67. Чесник Михайло — 100; 68. Чудівна Евфрозина — 20; 69. Шеремета Андрій — 10; 70. Яхно Василь — 10; 71. Ткачук Олександер — 70; 72. Кобринський Богдан — 50; 73. Бойкевич Яків — 5; 74. Гаврилюк Семен — 10; 75. Єлидчук Іван — 10.

Оцей фонд мав бути трівкий — „aere perennius" памятник „Українського Талєргофу". Хоч він нині потрібніший як коли, боюся, щоби те памятне рішення не лишилося лише на папері.

III. Третьою нашою постановою була спільна фотографія всіх нас, — перших українців визволенців з Талєргофу. Це рішення виконано в дні відїзду з Ґрацу, а саме: 21. листопада. — Фотографувало заведення: Michael Jammernegg, Graz, Anneestrasse 28.

IV. Дальшим з черги вирішенням, була справа памятникової плякети. Її зладити згодився артист-різьбар Михайло Паращук, на основі власної концепції. Мав її виготовити до одного року, за максимальною винагородою 400 кор.

Цю винагороду мало йому виплатити Наукове Товариство ім. Шевченка з фондів „Талєргофської Української Фондації". Плякета ставала власністю „Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові", натомість право репродукції і продажі відливів — власністю п. Михайла Паращука.

V. Останньою, пятою, точкою нарад було рішення, зладити та вислати пропамятне письмо до монарха Франца Йосифа.

Для виготовлення проєкту меморіялу вибирано аж дві анкети, заки принято відповідний текст.

Це пропамятне письмо до монарха в імені першої партії талєргофських визволенців підписали: Д-р Василь Маковський, о. Теодор Савойка і о. Олексій Хтей. Наради над усіми повищими постановами велися кілька днів. Щоденно, звичайно від 9 до 12 години в полудне.

Незалежно від того виготовлено ще й вислано в імені всіх нас пропамятні письма до Українського Допомоговго Комітету та Посольського Клюбу у Відні.

Окремо зладив я тут іще один виказ інтернованих у Талєргофі чільніших українських діячів — міщан і селян та деяких в міжчасі привезених інтеліґентів, що обняв 358 імен. Один примірник того виказу вручив я д-рові Іванові Панкевичеві, що став у тому часі референтом для талєргофських справ при військовому суді в Ґрацу. Другий вислав я до Українського Посольського Клюбу в Відні. Одначе ті всі мною вислані викази ще не були повні. Вони обіймали лишень інтернованих по кінець жовтня. Тимчасом до Талєргофу навозили все нові транспорти інтернованих, між якими було чимало і то видніших українських діячів. Дальше ведення списків і посередництва з Посольським Клюбом переняли о. Макар і професор Ґонтарський. Та ці викази є трівким доказом і засобом для розвіяння москвофілами тенденційно розсіваної леґенди, що „Талєргоф“ було місце мук для самих „русских“, між яких там або сям, попався якийсь „мазепинець“... Ні! І — ми там були!

В першій годині приносили нам звичайно обід. Після обіду від год. 2-гої до 4-ої був офіціяльний прохід на площі перед бараками. На той час, для забезпеки від холєри, площу окружували вояки з недалекої касарні.

В четвертій треба було вертати під ключ. Решту дня і вечору заповнювали, як хто знав і міг; також і картами.

Наші пані, без всякої женади — заініціювали ґенеральне прання білля і ми взялися їм помагати. Заки скінчилася карантана, ми всі були — випрані.

Через перших пять днів було заборонено навіть приймати від нас на почту яку небудь кореспонденцію, або будь які записки до міста.

Велика була втіха, коли в неділю 15. листопада явився несподівано, звільнений з табору, суддя

Олекса Ткачук. Отже авдітор дотримав слова. У вівторок прибув до нас ще один звільнений, жид Карп. Не було нам з ним разом „по дорозі", але не було ради.

Згідно з первісною постановою влади мали ми перебути на карантані до понеділка 23. листопада. Одначе вже в пятницю, 20. листопада, явився у нас нежданно сотник з лікарем і заявили, що другого дня ранком маємо відїздити до Відня. Ця нагла постанова нас не доконче втішила. Вона перекреслювала наші пляни. Головно йшло нам про врочисте Богослуження, яке ми вже підготовили та визначили на понеділок, після чого мала відбутися спільна фотографія. Але з військом, а ще у війні, торгів нема. Отже ми стали ладитися в дорогу. Всеж таки про спільну світлину не забули. Викликаний наскоро фотограф мав її зробити ранком другого дня на подвірі касарні. До участи у світлині просили ми також сотника, лікаря та поручника, котрі мали з нами до діла через увесь час карантани і вони обіцялися.

Ще одна-одніська ніч ділила нас від справжньої волі. Тепер тільки приходилось боятися, щоби щось непередбачене не відсунуло нас знову від її порогу.

Було саме навечеря св. Михайла. Нас чотирьох: Михайло Паращук, д-р Михайло Конюшецький, Олекса Ткачук і я, рішили перекрастися до міста. Ради імянин М. Паращука і М. Конюшецького.

Ми перебалакали з вартовими, себто з десятником і він нас при зміні варти в 7 год. перепустив. Вирядились ми до міста, в що мали найліпше і найчистіше. Та всеж таки виглядали як стопроцентові великоміські апаші. До центра міста приїхали трамваєм. Тут нас попросту поразило давно не бачене сяйво великих лукових лямп. Величезні ясні маґазини, вичепурені жінки, гарно одіті і веселі прохожі, весь той великоміський гамір і шум у білому як у день світлі... Дивно нам було. Нам, що

ще кілька днів тому лячно споглядали на кожний баґнет, тремтючи перед лайками та побоями, що тонули в гніздищах насікомих... Ми йшли лячно як злочинці, виминаючи обережно прохожих, а вже з непереможним острахом уступали з дороги кожному військовому. Ми мали враження, немовби злочинне тавро зради було випалене на наших чолах!

Та кінець кінців рішилися й увійшли до ресторану „Елефант". Коли нас тут великі лукові лямпи облили сліпучим морем світла й обскочила прислуга з білими як сніг скатертками, нам стало моторошно. Ми оглядалися збентежено, аж найшли врешті якийсь темніший куточок, де сіли незамітно скриваючи вилякані обличча, вишморгані одяги і те нами пране „білля".

І коли сіли на вигідних кріслах, перед накритим білою скатертю столом і глянули на наші обличча, відбиті у великих, стінних зеркалах, так попросту не знали: чи плакати, чи сміятися. Але розсміялися. Самі зі себе. Наші обличча зарослі розкуйовданими бородами, бліді, запалі щоки, стрипіхате волосся — так нас позмінювали, що ми себе не пізнавали. Один одного ми бачили щодень. Але себе самого у зеркалі, — по місяцях уперше. Згодом розгуторились ми за іменинoвим столом і отямились щойно тоді, коли вдарила північ. Забули, що найпізніше на 11. годину мали бути дома. Коли ми поспішно вийшли, сипав густий сніг і свистів зимний, аж пекучий вітер. Заки ми добилися пішки до нашого бараку, було вже по першій годині.

Та тут чекала нас свіжа несподіванка. Змінили варту. Підходимо нишком до бараку, аж тут як гукне вартовий: „Halt!" (Стій). І то не тільки, що не хотів нас впустити до бараку, але не пускав назад!

Ледви ми його впросили, що позволив мені піти на вартівню до десятника. Десятника не було. Спровадив я заспаного вістуна, але цей нічого не вдіяв. Обовязковий вартовий, був невмолимий.

Сніг сипав, вітер люто метав снігом, а ми,

задубілі від зимна, в легесеньких плащах мусіли стояти і навіть не ворухнутися перед строгим вояком.

Була вже третя година ночі, коли вістун на наші „благання“ і „відповідальність“ спровадив ще більше заспаного і розсердженого десятника. Та ми були приготовані на лихий гумор пана десятника. Д-р К. стиснув йому „дружньо“ руку і його сердитість присмирніла. Рекрут дістав прилюдну (при нас) похвалу за свою ревність у службі, але й ми дісталися нарешті до бараку. Був це останній час. Колиб ще так довше, то хто зна, чи на тім зимні й вітрі ми булиб перетримали.

Тимчасом, підчас нашої відсутности, скоїлося нежданно в ночі нещастя. Захворів на сильні болі в шлунку та корчі о. Андрій Стадник. Його зойки розбудили і підняли на ноги всіх. Саме в той мент, ми три надійшли з міста. І зівсім нечайно стануло перед нами віч на віч, марево, якого ми так страшно весь час боялися, — марево холери!

Дивне почування, так сказатиб задубіння, заволоділо всіми. Думки неначе станули в ході. В нашому почуванні не було й сліду співчуття, а тривога за власну долю й волю. Якась тиха лють на о. Стадника зродилась у нас. Чому не захворів завтра, або вже у Відні?... Тоді ми всі булиб найспочутливіше і найщиріше його жаліли. Але як він міг, як смів таку злісну штуку втяти нам саме нині?! На кілька годин перед добуттям волі!

Тимчасом говорила до нас глумлива дійсність. Заметушився цілий барак. Навіть кантиняр, бо й йому було вже досить цеї карантани. Сам блідий як полотно, побіг миттю на вартівню з тривогою.

За той час давали наші пані хворому гарячі обклади. Це робило йому помітну полекшу.

Лікарі, — бо аж двох, — прийшли щойно в 7. годині, ще більш затривожені як ми, приступили до оглядин, а всі ми зі запертим віддихом вичікували страшного осуду. Ледви, чи за ввесь

час карантани була в бараці будь коли така тишина, як тоді. Лікарі обслідували мовчки і вкарачки на землі. Вкінці піднялися.

„Blindarmentzündung“ — (Запалення сліпої кишки).

Це одніське слово зняло важкий тягар з усіх мізків і викликало загальну радість. І справді: яке це дивне та одночасно відразливе, — ми тішилися, що о. С. захворів на запалення сліпої кишки! Цеж тяжка недуга; захворівшому не жарти! А всеж. Наше „самолюбство“, диктоване інстинктом самозбереження, виявилося в усій наготі.

О. Ст. забрали негайно до шпиталю і ще того самого дня до полудня зробили йому операцію, а через два тижні вернувся він здоровіський до Відня.

Після тої прикрої, ба моторошної події, треба було оконечно ладитися до відїзду. Найважливішою тепер була справа світлини. Зі старшин, які ще вчора всі три обіцялися прийти, не явився ні один. Вибачалися службою. Для нас було ясно, що це тільки викрут, бо бачили їх, як бездільно вештались по подвірі. Тимчасом ми ладилися до складення групи із 78 осіб, що приходило досить тяжко і поволи.

Тій підготовці приглядалися вояки з касарень і деякі старшини.

Наші за той час проходжувалися, щоби не здеревіти. Кількох наших переходило саме біля гуртка військових старшин. Один з них бородатий, незугарний сотник зважився тоді на таку глумливу голосну заввагу, звернену до наших: „Und nachher werden Sie diese Photographie dem russischen Zaren zum Beweisandenken hinschicken?“... — (А опісля відішлете цю фотографію російському цареві на доказ памяти?...)

На те відсік йому один з наших: „Nicht einmal auf Ihren Wunsch, Herr Hauptmann“ — („Ані навіть на ваше бажання, пане сотнику!“).

Ця примівка свідчила, як глибоко вкорінився в тодішніх військових колах пашквіль про „зрад-

ництво" галицьких українців, що покутував у душі австрійської армії, аж до її розвалу. Щойно тоді, — дещо за пізно — переконалися, хто їм сват, а хто брат.

Наспів час відїзду. Тоді щойно явилися в бараці всі три наші старшини з лікарем і побажали нам особисто й українському народові найкращого майбутнього. Ми їм за це щиро подякували; зрештою вони відносилися до нас за весь час карантани як найкраще. Залунав австрійський гимн: „Боже буди покровитель" та „Ще не вмерла Україна" — і ми подалися пішки на залізничий двірець. Наші клунки відвезли туди двома військовими підводами. Мені, як командантові транспорту, передав сотник „маршруту" такого змісту:

D-r M. W. hat noch mit 79 politisch unbedenklichen Ukrainern nach Wien abzugehen. Graz, 21. November 1914. K. K. Kommando der Lazaretfeldkaserne. Topinitch, Hauptmann

(Д-р В. М. має ще з 79 політично несумнівними українцями відїхати до Відня. Ґрац, 21. листопада 1914. Цк. Команда касарні для полевого лазарету. Топініч, сотник.)

Для нашого розпорядження віддали нам два особові залізничі ваґони.

В 11. год. передпол. залишили ми Ґрац і після довгих постоїв у Брук та в Мірццушляґ, — де нам дали теплу страву — приїхали ми до Відня в 7. год. вечора. На двірці ждали нас посли: В. Бачинський і В. Сінґалевич та д-р Кормош. Крім них — безліч знайомих. Годі просто зобразити зворушення та радість, яка всіх нас тоді огорнула.

Перед виходом з двірця треба було виконати ще одну військову формальність. На двірці явився урядово старшина з команди міста і йому мусів я зложити звіт і віддати папері; а щойно він передав нас усіх, теж „урядово", відпоручникам Комітету пп. В. Бачинському та В. Сінґалевичові.

Нас розділили партіями на перший нічліг, по чотирьох готелях. Мене, о. А. Майковського, М. Двожана, М. Паращука, Б. Кобринського, о. Дорожинського, Ол. Ткачука і Он. Ткачука, призначили до готелю „Австрія" на Пратерштрассе.

Ще вчора невільники, ми враз увійшли в повне життя.

Незабутня теж ця перша ніч серед справді культурної обстановки. Я з М. Паращуком, мали для себе окрему кімнату. Невимовне почування вдяки, вдоволення, розкоші, людської гідности, вколихувало і засипляло нас у теплій кімнаті, на мягких ліжках, у чистій постелі. Щоби пережити це почування, треба було пережити повні чотири місяці серед таких варварських страхіть.

Другого дня, в неділю 22. листопада, — звернули ми найперші наші кроки до гр.-кат. церкви св. Варвари, щоби подякувати Господеві і Його Непорочній Діві-Матері за все, що за Їх волею з нами було і щасливо минулося. „А те, що минуло — не згадуйте, пане-брате“... Церква була вщерть набита народом, здебільша жертвами тої страшної війни, — галицькими виселенцями. та втікачами. Після Богослуження вийшли ми з М. Паращуком на битком заповнений людьми майдан перед церквою. Був гарний, на причуд гарний, соняшній день.

Із вчорашньої гидкої дійсности не лишилося ні сліду. Вона залишилася там, у цій прегарній кітловині над Мурою, в підніжжу чудних Альп, обложеній дрімучими лісами, де засліплений австрійський уряд зладив для своїх „східних тирольців“ — справжне пекло на землі.

Ми задумалися. Що перед нами?... Біля нас перекочувалася з шумом довга хвиля народу. Багато знайомих... Віталися, поздоровлювали, всміхалися...

І ми всміхалися. Щиро, як ніколи. Нарешті й нам прийшов час іти.

— Ходімо, пане товаришу! — кажу до М. Паращука, беручи його під руку.

— Кудою підемо?... — питає він.

— На зустріч долі...

ГОСУДАРСТВ. ПУБЛИЧНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА

20 —

D.q. 1955